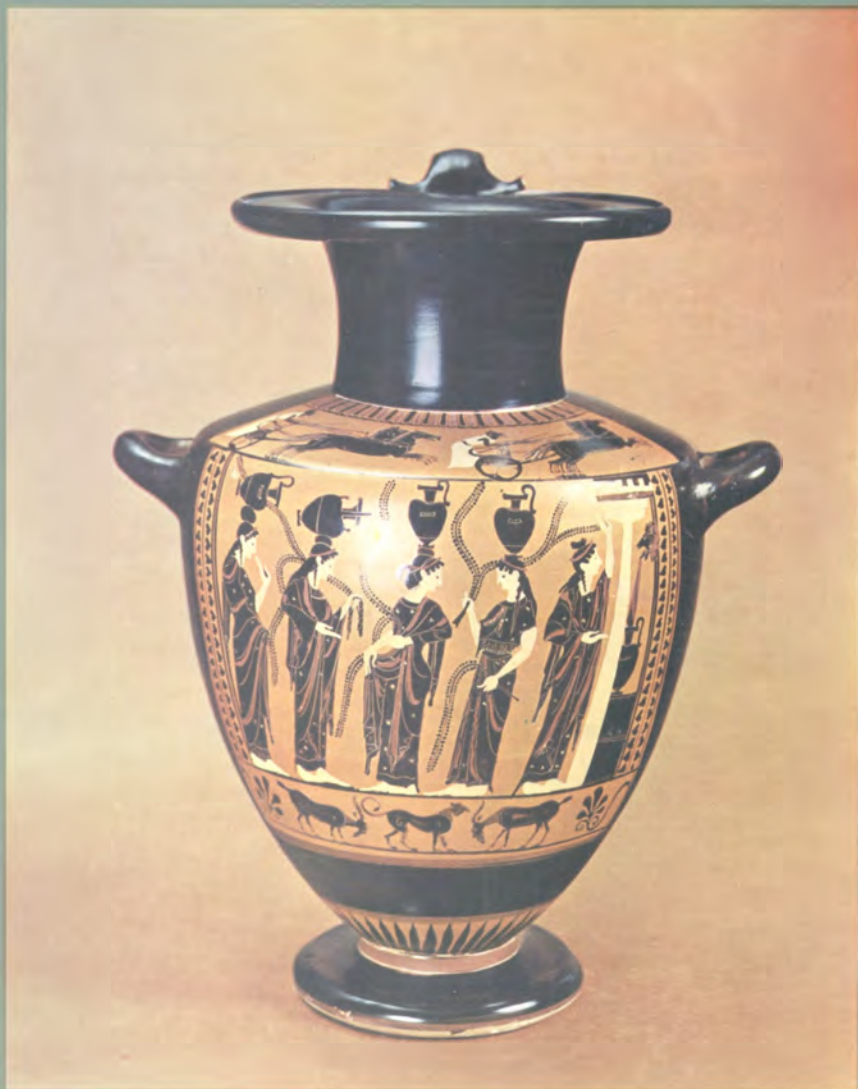

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ

IX 1976

ATHENS' ANNALS OF ARCHAEOLOGY

ΤΕΥΧΟΣ

2

ΑΘΗΝΑΙ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

«ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ»

«ATHENS ANNALS OF ARCHAEOLOGY»

(AAA)

Τὰ «Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν» εἶναι ἑξαμηνιαῖον περιοδικὸν ἀμέσου ἀρχαιολογικῆς ἐνημερώσεως. Ἐκδίδονται παρὰ τῆς Γενικῆς Διευθύνσεως Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν κατ' Ἰανουάριον καὶ Ἰούλιον.

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ: ΔΗΜ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Γενικὸς Ἐπιθεωρητὴς Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἱστορικῶν Μνημείων

ΣΥΝΤΑΞΙΣ: Ἀθηνᾶ Γ. Καλογεροπούλου

ΣΕΛΙΔΩΣΙΣ: Λουῖζα Μοντεσάντου

ΤΥΠΟΓΡ. ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ: Κ. Φτυαρᾶ, Μ. Παναγιωτάτου

ΕΚΤΥΠΩΣΙΣ: Κ. ΜΙΧΑΛΑΣ Α.Ε.

Εἰκὼν ἐξωφύλλου: Μελανόμορφη ἄττικὴ ὑδρία τοῦ τέλους τοῦ 6ου π.Χ.αί., μὲ παράστασιν πιθανῶς τῆς Ἐννεάκρουνον. Μουσεῖο Κανελλοπούλου.

© ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΑΠ
ΤΟΣΙΤΣΑ 1, ΑΘΗΝΑΙ (147)

«Athens Annals of Archaeology» is a periodical for the quick communication of the archaeological news from Greece. AAA is issued every January and July by the General Inspectorate of Antiquities and Restoration of the Ministry of Culture and Science.

DIRECTOR: D. LAZARIDIS, Inspector General of Antiquities and Historical Monuments

EDITOR: Athena G. Kaloyeropoulou

ART EDITOR: Louisa Montesantou

TYPOGRAPHICAL CORRECTIONS: K. Ftyara, M. Panayotatou

PRINTED: by K. MICHALAS S.A. Athens, Greece.

ADDRESS: TAP Service; 1 Tossitsa Str. Athens (147).

Picture on the cover: An Attic black - figure hydria of the late 6th cent. B.C., showing woman at a fountain house, probably Enneacrounos. Kannellopoulos Museum.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

	Σελίς		Page
ΜΑΝΟΛΗΣ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, Ἀνασκαφαὶ στὴ Μεγάλῃ Τούμπα τῆς Βεργίνας	123 - 129	Résumé	130
ΜΑΡΙΑ ΜΠΡΟΥΣΚΑΡΗ, Μουσεῖο Παύλου καὶ Ἀλεξάνδρου Κανελλοπούλου	131 - 150	Résumé	150 - 152
ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ - ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, Ἀπὸ τὶς ἐργασίες τοῦ Κέντρου Συντηρήσεως Ἀρχαιοτήτων	152 - 160	Résumé	160 - 161
WILCHELM ALZINGER, Aigeira 1975	162 - 165	—	—
JOHN YOUNGER, The Cave To Kleisidi near Myrtos in Southern Crete.	166 - 169	—	—
ΑΔ. ΣΑΜΨΩΝ, Προϊστορικὸς Συνοικισμὸς παρὰ τὴν Ἀγ. Μαρίναν Βαρκίζης	170 - 179	Résumé	179 - 180
ΕΥΑΓΓ. ΠΕΝΤΑΖΟΣ, Τὸ Μουσεῖο Κομοτηνῆς	180 - 190	Résumé	191 - 192

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

B.D. MERITT, The Archonship of Pytharatos	193 - 197	—	—
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, Ἐκ τῆς Δυτικῆς νεκροπόλεως τῆς Ἑρετρίας. II	197 - 211	Résumé	211 - 212
ERIK HALLAGER - MARIA VLASAKIS, KH Inscriptions 1976	213 - 219	—	—
MANDO OECONOMIDES - CARAMESSINI, The 1973 Piraeus Hoard of Athenian Bronze Coins	220 - 223	—	—
ΑΛΚΜΗΝΗ ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ - ΣΤΑΥΡΙΔΗ, Damnatio Memoriae	224 - 228	Zusammenfassung	228 - 229
BOGDAN RUTKOWSKI, Kykladen und Kreta: Bemerkungen über die Bronzezeitliche Religion	230 - 241	—	—
ΝΤΙΝΑ ΠΕΠΠΑ - ΔΕΛΜΟΥΖΟΥ, Τὸ ἐπίγραμμα IG II ² 3734 καὶ ὁ Παναθηναϊκὸς ἀμφορεὺς	241 - 251	Summary	251 - 252
ΛΙΑΝΑ ΠΑΡΛΑΜΑ, Ἀψιδωτοὶ Μυκηναϊκοὶ τάφοι στὴ Μεσσηνία ...	252 - 256	Résumé	256 - 257
ANDREW STEWART, Aristion	257 - 266	—	—
Β. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ, Ἡμέρηγ ἀρχαϊκὴ σφίγγα ἀπὸ τὴ Νάξο ...	266 - 274	Summary	274

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗ ΜΕΓΑΛΗ ΤΟΥΜΠΑ ΤΗΣ ΒΕΡΓΙΝΑΣ

Οι πρώτες ανασκαφικές αναζητήσεις στη Μεγάλη Τούμπα της Βεργίνας έγιναν στα 1952¹. Το αποτέλεσμα ήταν άγνο· ωστόσο βεβαιώθηκε ότι κατασκευάστηκε στα έλληνιστικά χρόνια και αυτό σήμαινε ότι πιθανότατα κάλυπτε «μακεδονικό τάφο». Ύστερα από δέκα χρόνια, στα 1962 και 1963, επιχειρήθηκε νέα εξερεύνηση με μια μεγάλη και βαθιά τομή από την περιφέρεια προς το κέντρο περίπου· η τομή άρχισε από την ανατολική πλευρά και βάθαινε προς το κέντρο, όπου έφθασε σε βάθος 11.50 μ.². Άλλα και πάλι το αποτέλεσμα στάθηκε άγνο· το συμπέρασμα που διατύπωσα τότε³ ήταν ότι ο τάφος βρίσκεται κάτω από το φυσικό έδαφος.

Το Σεπτέμβριο αυτού του έτους (1976) άρχισα πιο συστηματική εργασία· στόχος ήταν να ανοίξει ή τάφος σε μεγάλη έκταση και με τέτοιο τρόπο, ώστε να είναι δυνατή ή έρευνα σε μεγάλο βάθος, μεγαλύτερο από τα 12 μ., όσο υπολογίζω

το ύψος της επίχωσης. Ύστερα από τις προηγούμενες προσπάθειες είχε διαπιστωθεί πως τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή της Τούμπας είχαν μεταφερθεί από τη γύρω περιοχή και αποτελούνταν από χῶμα, πέτρες, χαλίκι και άμμοχάλικο· όλο αυτό το φερτό υλικό είχε σωριαστεί αδιάκριτα από τη βάση ως τα ανώτατα στρώματα· ή ανασκαφή με εργατικά χέρια ήταν αδύνατη στο σημείο αυτό για δύο λόγους: πρώτα γινόταν επικίνδυνη σε τόσο μεγάλο βάθος και δεύτερο ήταν ατελέσφορη, αφού απαιτούσε όχι μονάχα ανυπολόγιστη δαπάνη, αλλά και χρόνο μακρότατο. Έκρινα λοιπόν ότι επιβάλλεται ή αποχωμάτωση της επιχώσεως με μηχανικά μέσα, αλλά με αυξημένη και αδιάλειπτη επιτήρηση. Έτσι προχώρησα (1) βαθαίνοντας την τάφο από την ανατολική πλευρά ως το σημείο του γύρω εδάφους· από την εργασία αυτή διαπιστώθηκε ότι και στο σημείο αυτό εξακολουθούμε να βρίσκουμε υψηλότερα από το αρχικό έδαφος· (2) πλάταινα την ανασκαφή στο κέντρο, ανοίγοντας κρατήρα διαμέτρου 35-40 μ. ως ένα βάθος 5 - 6 μ., και προετοιμάζοντας την αποφασιστική διερεύνηση των

1. ΠΑΕ 1952, σ. 211 - 213.

2. BCH 87 (1963): Chronique des Fouilles 1962, σ. 802.

3. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 366.

Εικ. 1. Γραπτή και ἐνεπίγραφη στήλη.

ἐπομένων ἀνασκαφικῶν περιόδων. Ἀπὸ τὶς ἐργασίες αὐτὲς δὲν ἀνέμενα ἄμεσα ἀποτελέσματα.

Παράλληλα ἔκαμα τρεῖς δοκιμαστικὲς τάφρους στὰ βόρεια πρηνὴ τῆς Τούμπας. Καὶ ἐκεῖ τὰ ἀποτελέσματα ἦταν ὅμοια μὲ τῶν προγενέστερων ἀνασκαφικῶν περιόδων.

Ὡστόσο ἡ ἐφετινὴ ἔρευνα ἀπέδωσε κάποιους ἄλλους καρπούς. Ὅπως καὶ στήν

ἀνασκαφὴ τοῦ 1962 καὶ 1963⁴ ἔτσι καὶ ἐφέτος, ἀνάμεσα στὰ φερτὰ χώματα βρέθηκαν κομμάτια ἀπὸ συντριμμένες ἐπιτύμβιες στήλες. Δύο ἀπὸ τὶς στήλες εἶναι γραπτές, ἀλλὰ ἡ παράστασή τους ἔχει σχεδὸν ἀφανιστεῖ· σώζονται ὅμως τὰ ὀνόματα τῶν νεκρῶν, ποὺ εἶναι χαραγμένα καὶ χρωματισμένα. Στὴ μία διαβάζουμε:

4. BCH ὁ.π., σ. 804, εἰκ. 12, 13.

Εικ. 2. Γραπτή και ἐνεπίγραφη στήλη.

"Αρπαλος Πενκολάου (εἰκ. 1), ἓνα ἐντυπωσιακὰ μακεδονικὸ ὄνομα, καὶ στή δεύτερη: Θεόδωρος Θεοφάνους⁵ (εἰκ. 2). Ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς ἀπὸ κομμάτια (περισσότερα ἀπὸ 30) ἀνήκουν σὲ μιὰ μεγάλη ἀνάγλυφη στήλη, ἐξαιρετικῆς ἐργασίας, ποὺ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ πρόχειρα γύρω στὰ 350 π.Χ. (εἰκ. 3, 4).

5. Πρβλ. BCH 79 (1955), σ. 101.

Οἱ διαστάσεις της εἶναι ἐπιβλητικές: 2 μ. ὕψος καὶ 1 μ. πλάτος περίπου. Εἰκόνιζε τὸν νεκρὸ ὡς ἀθλητὴ ὄρθιο στὰ δεξιὰ· στὰ πόδια του τὸ σκυλὶ ποὺ ἱχνεύει τὸ ἔδαφος· ἀριστερὰ ὁ «παῖς» ἀτενίζει τὸν κύριό του. Στὴν ἀριστερὴ ἐπάνω ἐπιφάνεια ἦταν χαραγμένο τὸ ἐπίγραμμα ποὺ ἀρχίζει: Ἑλιζίαμ μὲν ἐμίγν. . . . Μποροῦμε νὰ διακρίνουμε πέντε στίχους καὶ στὸν 6ο τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ, ποῦ, ἂν συμπλη-

ρώνουμε σωστά, ήταν : 'Αντίγονος 'Αδέου. 'Από τὰ ὑπόλοιπα συντρίμματα ἀξιοσημείωτο εἶναι ἓνα κομμάτι ἀπὸ μαρμάρινη λήκυθο, μερικά κομμάτια μὲ ἀνθέμιο καὶ ἀνάγλυφους καυλοὺς, ποὺ ἀνήκουν σὲ μιὰ ἐπίστεψη ἀρκετὰ πλατιά, καθὼς καὶ ἓνα μικρὸ ἀποσπασματικὸ ἀνάγλυφο ἱππέα. Συνολικὰ τὰ λείψανα ποὺ βρέθηκαν ἐφέτος πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ 10 τουλάχιστο ἐπιτύμβια μνημεῖα.

"Αν σ' αὐτὰ προσθέσουμε τὰ δύο παλαιότερα τυχαῖα εὐρήματα⁶ καὶ τὰ εὐρήματα τοῦ 1962 καὶ 1963, ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπιτυμβίων μνημείων ποὺ βρέθηκαν μέσα στὴν ἐπίχωση τῆς Μεγ. Τούμπας εἶναι τουλάχιστον 19. 'Ανάμεσα σ' αὐτά, δύο εἶναι ἀξιόλογα ἀνάγλυφα μὲ ἐπίγραμμα, μία ἐξαίρετη γραπτὴ στήλη⁷ καὶ πολλές ἐνεπίγραφες. 'Η ὑπαρξὴ αὐτῶν τῶν μνημείων καὶ ἡ κατάστασις στὴν ὁποία βρέθηκαν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ προχωρήσουμε στὶς ἀκόλουθες διαπιστώσεις :

1. "Ολα αὐτὰ τὰ μνημεῖα προέρχονται ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο ποὺ βρισκόταν στὴν περιοχὴ τῆς Μεγ. Τούμπας.

2. "Ολα βρέθηκαν συντρίμμενα καὶ χρησιμοποιήθηκαν μαζί μὲ τὸ χῶμα καὶ τὶς πέτρες γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς Μεγ. Τούμπας.

3. Αὐτοὶ ποὺ τὰ χρησιμοποίησαν γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ φαίνεται ὅτι τὰ βρῆκαν σπασμένα καὶ πεταμένα.

4. 'Η ποιότητα καὶ ἡ ποικιλία τῶν μνημείων μαρτυροῦν ὅτι τὸ νεκροταφεῖο, ὅπου εἶχαν στηθεῖ, ἀνῆκε σὲ μιὰ πλούσια καὶ ἐξαιρετικὰ ἀναπτυγμένη πόλη.

6. Δύο ἐπιτύμβιες στήλες, ἡ μία μὲ ἀνάγλυφο καὶ ἐπίγραμμα, ἡ ἄλλη μὲ ἐπιγραφή : BCH 79 (1955), σ. 88 - 101.

7. Βλ. BCH 87 (1963), σ. 804, εἰκ. 13 καὶ Balkan Studies 5 (1964), σ. 301 - 302, εἰκ. 14, 15.

5. Κανένα ἀπὸ αὐτὰ δὲν εἶναι παλιότερο ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 4ου καὶ νεώτερο ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνα.

'Η τελευταία συμπερασματικὴ διαπίστωση : τὸ νεκροταφεῖο τῆς Βεργίνας καταστράφηκε βίαια στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. Τὸ ἄμεσο ἐρώτημα ποὺ τίθεται εἶναι : ποιὸς καὶ γιατί ἔκαμε αὐτὴ τὴν καταστροφὴ ; Στὴ διάρκεια τῆς τελευταίας ἀνασκαφῆς ἡ 'Επιμελήτρια τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης δ. Στ. Δρούγου (ποὺ μαζί μὲ τὸ φοιτητὴ κ. Γρ. Βασδέκη, ἦταν οἱ ἄμεσοι, πολῦτιμοι συνεργάτες μου), εὐστοχα ἀναλογιζόταν τὸ Θεμιστόκλειο τεῖχος τῶν 'Αθηνῶν καὶ τὴν περσικὴ καταστροφὴ τοῦ Κεραμεικοῦ, γιατί μόνο ἔργο βαρβαρικὸ μπορούσε νὰ εἶναι μιὰ τέτοια ἱεροσυλία. Τὸ καίριο αὐτὸ ἐρώτημα θὰ ἔμενε ἀναπάντητο, ἂν δὲν εἶχαμε τὴν πρόσφατη, τολμηρὴ ὑπόθεσις τοῦ καθηγητῆ Ν. G. L. Hammond⁸, ὅτι ἡ ἀρχαία πρωτεύουσα τῶν Μακεδόνων, αἱ Αἰγαί, πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ στὴ Βεργίνα. Τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Hammond μὲ εἶχαν πείσει ἀπολύτως μόνο γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς ἁποψῆς ὅτι αἱ Αἰγαί δὲν μποροῦν νὰ ταυτισθοῦν μὲ τὴν "Εδεσσα⁹. "Οπως εἶναι γνωστὸ, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ πρωτοπόρου ἐρευνητῆ τῆς Μακεδονίας Léon Heuzey, στὴ θέση τῆς Βεργίνας, ὅπου εἶχε βρεθεῖ τὸ ἐλληνιστικὸ ἀνάκτορο, τοποθετοῦνταν ἡ μακεδονικὴ πόλη Βάλλα, ποὺ εἶναι γνωστὴ σὲ μᾶς μόνον ὡς ὄνομα ἀπὸ λίγες ἀρχαῖες

8. 'Αρχαία Μακεδονία, 'Ανακoinώσεις κατὰ τὸ πρῶτον Διεθνὲς Συμπόσιον ἐν Θεσσαλονίκῃ 26 - 29 Αὐγούστου 1968, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 65, καὶ A History of Macedonia, Oxford 1972, σ. 156 κέ.

9. Τὴν ἁποψη αὐτὴ εἶχε διατυπώσει παλαιότερα καὶ ἡ Φανούλα Παπαζογλου, Les Cités Macédoniennes, σ. 110 κέ.

μνεῖς, κυρίως γεωγράφων καὶ λεξικογράφων. Σὲ διάφορα παλαιότερα δημοσιεύματά μου¹⁰ μιλοῦσα γιὰ μιὰν ἄγνωστη μακεδονικὴ πόλη, μὲ ὑψηλὸ πολιτιστικὸ ἐπίπεδο καὶ μακρότατη διάρκεια ζωῆς. Σὲ μιὰ περίπτωση ἔγραφα¹¹: « We can also say with certainty that in the 4th century B.C. the area flourished and that the town — Valla? — was one of the most important center in Macedonian Hellenism ». Τέλος, στὴ δημοσίευση τοῦ προϊστορικοῦ νεκροταφείου¹² κατέληγα : « Συνάγεται λοιπὸν τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ νεκροταφεῖον ἀνήκει εἰς τὴν πρώτην φάσιν οἰκισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἔζησεν ἐπὶ αἰῶνας, ἀναπτυχθεὶς ἀργότερον εἰς λαμπρὰν πόλιν, τὴν ὑπὸ τοῦ Heuzeu ὑποτεθεῖσαν Βάλλαν, ὅπου καὶ οἱ βασιλεῖς τῆς Μακεδονίας ἀνήγειραν ἀνάκτορον, ἀλλὰ καὶ ἄλλα πλεῖστα οἰκοδομήματα ὑπῆρχον, τὰ ἐρείπια τῶν ὁποίων ἀναμένουν τὴν ἀρχαιολογικὴν σκαπάνην διὰ νὰ ἔλθουν εἰς φῶς ». Εἶναι πρόδηλη ἡ ἀμφιβολία μου γιὰ τὴν ταύτιση τῆς περιοχῆς μὲ τὴν ἄγνωστη καὶ ἀσήμαντη Βάλλα, καὶ συνάμα ἡ ἀδυναμία μου νὰ προχωρήσω σὲ ὁποιαδήποτε ἄλλη πιθανότερη. Ἀλλὰ καὶ ὅταν ὁ Hammond πρότεινε τὴν ταύτισή της μὲ τὴς Αἰγές, στάθηκα πολὺ ἐπιφυλακτικὸς, ἴσως γιὰτὶ δὲν τολμοῦσα νὰ ἀποδώσω μιὰ τόσο ἐξέχουσα σημασία στὴ θέση καὶ στὴς ἀνασκαφές πού μὲ ἀπασχόλησαν σαράντα ὁλόκληρα χρόνια. Τὸ πρόβλημα ὅμως πού δημιουργοῦσαν ἔντονο πιά τὰ τελευταῖα εὐρήματα μὲ ὑποχρέωσε νὰ ἀνατρέξω μὲ αὐξη-

μένη προσοχὴ στὰ ἐπιχειρήματα καὶ προπάντων στὴς ἀρχαῖες μαρτυρίες πού εἶχε συγκεντρώσει ὁ Hammond. Ἐπιφυλάσσομαι νὰ ἐκθέσω μὲ τὴν ἀπαιτούμενη προσοχὴ τὰ συμπεράσματά μου σὲ πῶς κατάλληλη θέση καὶ σὲ μεγαλύτερη ἔκταση. Κρίνω ὅμως ἀπαραίτητο νὰ σημειώσω ἐδῶ πῶς ἀνάμεσα σὲ ὅλες τὴς πληροφορίες τῶν ἀρχαίων πηγῶν ὑπάρχει μία, πού εἶναι, πιστεύω, ἀποκαλυπτικὴ καὶ ἐρμηνεύει μὲ ἀπροσδόκητο τρόπο τὰ εὐρήματα τῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας. Ὁ Πλούταρχος στὴ βιογραφία τοῦ Πύρρου, ἀφοῦ περιγράφει τὴν εἰσβολὴ τοῦ Ἡπειρώτη βασιλιᾷ στὴ Μακεδονία στὰ 274-3 π.Χ. καὶ τὴν ἥττα τοῦ βασιλιᾷ τῶν Μακεδόνων Ἀντιγόνου τοῦ Γονατᾶ, συνεχίζει (26,6) : « μετὰ τὴν μάχην δὲ εὐθὺς ἀνελάμβανε τὰς πόλεις, τῶν δὲ Αἰγαίων κρατήσας τὰ τε ἄλλα χαλεπῶς ἐχρήσατο τοῖς ἀνθρώποις, καὶ φρουρὰν Γαλατικὴν ἐν τῇ πόλει κατέλιπε τῶν μετ' αὐτοῦ στρατευομένων· οἱ δὲ Γαλάται γένος ἀπληστότατον χρημάτων ὄντες ἐπέθεντο τῶν βασιλέων αὐτόθι κεκηδευμένων τοὺς τάφους ὀρύττειν, καὶ τὰ μὲν χρήματα διήρπασαν, τὰ δὲ ὅσῃ πρὸς ὕβριν διέρριψαν ». Εἶναι εὐνόητο ὅτι οἱ Γαλάτες δὲν περιορίστηκαν στὴ σύληση τῶν βασιλικῶν τάφων, ἀλλὰ προχώρησαν σὲ μιὰ γενικὴ καὶ βάρβαρη λεηλασία τῶν τάφων τοῦ πλούσιου νεκροταφείου τῶν Αἰγῶν. Τὰ συντριμμένα ταφικὰ μνημεῖα τῆς Βεργίνας πρέπει νὰ εἶναι τὰ λείψανα αὐτῆς τῆς καταστροφῆς. Μιὰ τέτοια μοναδικὴ ἱερόσυλη ἐνέργεια μποροῦσε νὰ προέρχεται μόνον ἀπὸ βαρβάρους. Καὶ ἡ χρονολογία τῶν μνημείων ἐπικουρεῖ ἀβίαστα τὸν ταυτισμὸ τῶν εὐρημάτων μὲ τὰ μνημεῖα τῆς γαλατικῆς ἱεροσυλίας. Ἀλλὰ πέρα τούτου ἡ ταύτιση τῶν Αἰγῶν μὲ τὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο τῆς Βεργίνας ρίχνει και-

10. ΠΑΕ 1953, σ. 157, BCH 79 (1955), σ. 101.

11. Vergina, The Prehistoric Necropolis and the Hellenistic Palace, Lund 1964, σ. 5.

12. Βεργίνα Ι. Τὸ Νεκροταφεῖο τῶν τύμβων, Ἀθήναι 1969, σ. 286.

νούριο φῶς σέ ὅλα τὰ εὐρήματα τῆς περιοχῆς, πού ἀποχτοῦν ἔτσι καινούριες διαστάσεις, ἱστορικά σημαντικές. Τὸ τεράστιο σέ ἑκταση καὶ μοναδικὸ σέ πλοῦτο καὶ διάρκεια νεκροταφεῖο τῶν τύμβων δὲν εἶναι πιά αἰνιγματικό· καὶ οἱ γνωστοὶ μακεδονικοὶ τύμβοι τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων μποροῦν νὰ ἐρμηνευθοῦν ὡς μιὰ συνέχεια τῶν τύμβων αὐτῶν, πού μᾶς δίνουν τὰ δείγματα τοῦ πανάρχαιου ταφικοῦ ἐθίμου τῶν Μακεδόνων. Τὸ ἀνάκτορο τῆς Βεργίνας βρίσκει ἄνετα τὴ θέση του μέσα στὴν παλιὰ πρωτεύουσα. Καὶ σ' αὐτὴ τὴν πρωτεύουσα εἶναι εὐεξήγητη ἡ παρουσία τόσοων καὶ τέτοιων ταφικῶν μνημείων¹³.

13. Στὸ ἐπίγραμμα τῆς πρώτης ἐπιτύμβιας στήλης πού βρέθηκε τυχαῖα στὴ Μεγάλῃ Τούμπῃ (BCH 79 (1955), σ. 88 κέ.) ὑπάρχει ἡ ἑκφραση : *φύσε πατήρ, θρέψεν δὲ ἦδ' [ε] Μα[κηδόν] [ἰη]*.

Ἄν ὅμως ἡ ἄποψη αὐτὴ εἶναι ἀληθινή, ὅπως τὸ πιστεύω, τότε ἡ συναγωγή καὶ ἄλλων συμπερασμάτων γίνεται καὶ θεμιτή, ἀλλὰ καὶ ἐξαιρετικὰ ἐλκυστική. Ὁ Ἀντίγονος ὁ Γονατᾶς κατόρθωσε σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα νὰ ἀνακτήσει τὶς μακεδονικὲς περιοχές, βέβαια καὶ τὴν ἱερὴ πρωτεύουσα τῶν Μακεδόνων. Ὁ ἴδιος πρέπει νὰ στάθηκε αὐτόπτης μάρτυρας τῶν συλημένων βασιλικῶν τάφων. Αὐτὴ ἡ προσωπικὴ ἐμπειρία μπορεῖ νὰ τὸν ὁδήγησε σὲ δύο ἐνέργειες : (1) σὲ κάποιον ἐναγισμό καὶ ἀποκατάσταση τῶν νεκρῶν καὶ τῶν τάφων πού βεβηλώθηκαν καὶ (2) στὴ φροντίδα νὰ ἀσφαλιστοῦν τόσο αὐτοί, ὅσο καὶ τοῦ ἴδιου ἢ τελευταία

Μὲ τὴν ταύτιση τῆς περιοχῆς πρὸς τὶς Αἰγές, ὁ χαρακτηρισμός : *ἦδε Μακηδονίη*, ἀποχτᾶ ἰδιαιτέρο βάρος, γιατί σημαίνει ἔτσι τὴν πανάρχαια καὶ καθαυτὸ μακεδονικὴ γῆ.

Εἰκ. 3. Τὸ κεφάλι τοῦ σκύλου ἀπὸ τὴ μεγάλη ἀνάγλυφη στήλη.

Είκ. 4. Τὸ κεφάλι τοῦ νεκροῦ ἀπὸ τῆ μεγάλης ἀνάγλυφης στήλης.

κατοικία. Γιὰ νὰ τὸ ἐπιτύχει αὐτό, τηρών-
τας τὴν πανάρχαια μορφή τοῦ ταφικοῦ
τύμβου, μόνον ἓνας τρόπος ὑπῆρχε: νὰ
κατασκευάσει ἓναν τύμβο τόσο μεγάλο,
πὺν νὰ ἀποθαρρύνει κάθε ἱερόσυλο νὰ
ἐπιχειρήσει τὴν ἐκσκαφή του. Ἄν οἱ ὑ-

ποθέσεις αὐτὲς ἔχουν, ὅπως νομίζω, κά-
ποια λογικὴ στερεότητα, τότε ἡ Μεγάλῃ
Τούμπα τῆς Βεργίνας ἀποχτᾶ ἐντελῶς
ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἡ ἀνασκαφή
της μπορεῖ νὰ μᾶς χαρίσει τὴν πιὸ ἀπί-
στευτὴ ἀμοιβή.

ΜΑΝΟΛΗΣ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ

THE EXCAVATION OF THE GREAT TUMULUS OF VERGINA

The excavation of the Great Tumulus of Vergina continued last September. From the deep trench that was done in its centre come many fragments of old sepulchral monuments, which were used with the stones and the earth for the construction of the tumulus. Among these the most important is a big sculptured stele 2 m. high and 1 m. wide which shows the dead man as an athlete; at his feet there is his dog and on the left the young "slave" (παῖς). The total number of the monuments found this year comes up to 10. If we add and the previously found items, we have a total of at least 19. All these must come from the cemetery of the area, which at sometime was violently destroyed. All finds are older than the beginnings of the 3rd century B.C. The richness and the quality of these sepulchral monuments reveal that the city to which they belonged must have been very significant. But the most characteristic fact

which is indicated to us it is the violent destruction of the cemetery. Since this is a very rare case in the Greek lands, I tried to find some kind of explanation. And the only possible one is given by Plutarch in the Life of Pyrrhus (26,6). Plutarch informs us that when Pyrrhus seized the old capital of the Macedonians, Aigai, in 274/3 B.C., he left in it a garrison of Gauls. These Gauls destroyed and sacked the royal tombs. If we assume, as it is very logical, that the Gauls did not limit themselves only to the sacking of the royal tombs, then we have a historical event which explains the otherwise inexplicable destruction of the cemetery of Vergina — if we accept the fact that Vergina is identified with Aigai. But such an identification has been proposed by professor N. G. L. Hammond since 1968. His proposition therefore, is thus strongly reinforced, and this means that the Great Tumulus may contain even royal graves.

M. ANDRONICOS

ΜΟΥΣΕΙΟ ΠΑΥΛΟΥ ΚΑΙ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΣ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

Υπάρχουν πολλά είδη Μουσείων (όπως τέχνης, Ιστορίας, τεχνολογικά, συλλογές κλπ.) καθώς υπάρχουν αντίστοιχα και πολλοί τρόποι μουσειακής έκθεσης. Άνάλογα με το τί σκοπεύει ένα Μουσείο

είναι και ή βασική γραμμή της έκθέσεως, χωρίς να παραγνωρίσουμε φυσικά ότι υπάρχουν άμπολλοι επί μέρους καθοριστικοί παράγοντες που θα δώσουν στο τέλος αυτές ή εκείνες τις λύσεις στο πλή-

θος τῶν ἐπὶ μέρους προβλημάτων. Ἔτσι λ.χ. ἓνα Μουσεῖο Τέχνης—καὶ μὲ τὸν ὄρο αὐτὸ ἐννοοῦμε ἓνα Μουσεῖο ποὺ ἔχει σὰν βασικὸ σκοπὸ τὴν παρουσίαση ἔργων τέχνης μιᾶς ἀναγνωρισμένης ὑψηλῆς στάθμης—δὲν εἶναι ἀπόλυτη ἀνάγκη, οὔτε καὶ εἶναι ἴσως ἐφικτό, νὰ παρουσιάξῃ τὰ ἔργα σὲ μιὰ ὁποιαδήποτε ἀναπαράσταση τοῦ ἱστορικοῦ ἢ τοῦ πολιτιστικοῦ ἢ τοῦ ἐθιμικοῦ πλαισίου ποὺ τὰ γέννησε. Ἐκεῖνο ποὺ τοῦ ζητιέται ἀπαραίτητα εἶναι νὰ στέκουν τὰ ἔργα σὲ κάποια ἱστορικὴ μεταξὺ τους ἀλληλουχία, ὥστε παράλληλα μὲ τὸν αἰσθητικὸ σκοπὸ τὸν ὁποῖο βασικά πληροῦν, νὰ ἐξυπηρετοῦν καὶ τὸν διδακτικὸ, δηλαδὴ τὴ γενικότερη πληροφορόρηση τοῦ ἐπισκέπτη. Γιατί, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἓνα Μουσεῖο ἔχει χωρὶς ἄλλο καὶ διδακτικὸ σκοπὸ, ἀδιάφορο ἂν γιὰ νὰ τὸ ἐπιτύχῃ κανεὶς μεταχειρίζεται σὲ κάθε περίπτωση διαφορετικὸ τρόπο.

Ἄλλα Μουσεῖα πάλι ἐπιδιώκουν καθαρὰ τὴ γνωστικὴ διδασχὴ τοῦ ἐπισκέπτη, καθὼς τὸ περιεχόμενό τους εἶναι τοῦ τεχνικοῦ λεγόμενου πολιτισμοῦ. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς εἶναι ἀπαραίτητο τὸ ἔκθεμα νὰ μὴν εἶναι ξεκομμένο, ἀλλὰ σὲ σχέση μὲ τὸ περιβάλλον ποὺ στάθηκε τὸ λίκνο του καὶ ἴσως καὶ ἡ γενεσιουργὸς του δύναμη, ὅπως ἐπίσης νὰ φανερώνεται ἡ χρησιμότητά του ἢ ἡ λειτουργικότητά του καὶ ἄλλα τέτοια. Φυσικά ὑπάρχουν Μουσεῖα ποὺ μπορεῖ νὰ πῇ κανεὶς πὼς ὁ χαρακτήρας τῶν ἐκθεμάτων τους δὲν ἐπιτρέπει τὴν κατάταξή τους καθαρὰ στὴ μιὰ ἢ στὴν ἄλλη κατηγορία, κι αὐτὰ εἶναι καὶ τὰ περισσότερα.

Ἔτσι, ὅταν τὸ φθινόπωρο τοῦ 1972 μοῦ ἀνατέθηκε ἡ ἔκθεση τῆς συλλογῆς, ποὺ ἐχάρισαν ὁ κύριος καὶ ἡ κυρία Κανελ-

λοπούλου στὸ Δημόσιο, στὸ νεοκλασικὸ κτήριο τῆς οἰκογενείας Μιχαλέα, ποὺ βρίσκεται στοὺς βόρειους πρόποδες τῆς Ἀκροπόλεως, σὰν πρῶτο μου μέλημα εἶχα νὰ ξεκαθαρίσω ποιὸς ἦταν ὁ κύριος χαρακτήρας τοῦ νέου Μουσείου. Ἀκριβῶς λοιπὸν τὸ νέο Μουσεῖο ἔπρεπε νὰ εἶναι ἡ παρουσίαση μιᾶς συλλογῆς ἔργων τέχνης καὶ βιοτεχνίας τοῦ ἑλληνικοῦ προπάντων πολιτισμοῦ ποὺ ἐκτείνονταν ἀπὸ τὴν νεολιθικὴ ἐποχὴ ὡς τὸν 19ο αἰ. Ὑλικὸ πολύμορφο, καὶ ὄχι σπάνια ἀποσπασματικὸ στὴν παρουσίαση, ποὺ ὁ συλλογέας τὸ εἶχε συλλέξει, ὅπως ἔλεγε, γιὰ νὰ δείξῃ τὴ συνέχεια τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ τὴν αὐγὴ του ὡς τὶς μέρες μας. Ἡ πρόθεση τοῦ συλλογέως καὶ τὸ ἐκθετικὸ ὕλικὸ καθόρισε καὶ τὴν ἀκόλουθη βασικὴ μας γραμμὴ. Τὴν ἔκθεση ὅλου σχεδὸν τοῦ ὕλικου, δίχως καμιὰ οὐσιώδη παράλειψη σὲ ἐπιστημονικὴ ἀλληλουχία καὶ ἐπιστημονικὴ κατάταξη, χωρὶς βέβαια αὐτὸ νὰ σημαίνει τὴν παραμικρὴ θυσία σὲ βάρος τῆς αἰσθητικῆς τους παρουσιάσεως. Μὲ δυὸ λόγια ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ συλλογὴ καὶ ὄχι γιὰ ἓνα μουσειακὸ σύνολο, ποὺ θὰ ἐπέτρεπε μιὰ ἐπιλογὴ ἀνάμεσα στὰ καλύτερα.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά καθοριστικὸς παράγων τῆς ἐκθέσεως ἦταν τὸ οἶκημα ὅπου ἐπρόκειτο νὰ ἐκτεθῇ ἡ συλλογὴ. Γιατὶ τοῦτο δὲν ἦταν ἓνα ὁποιοδήποτε κτήριο, ἀλλὰ ἓνα σπίτι καὶ μάλιστα ἓνα σπίτι μὲ κάποιο ἀρχιτεκτονικὸ ρυθμὸ καὶ χαρακτήρα, ἐπὶ πλεον ὄχι ἀπλὸ στὴ συγκρότησή του, ἀλλὰ διαταγμένο σὲ ἀρκετοὺς ὀρόφους καὶ δωμάτια μικρά, συχνὰ ἀπομονωμένα ἀπὸ τὸν κύριο κυκλοφοριακὸν ἄξονα, συνήθως δὲ μὲ ὅλες τὶς πλευρὲς τῶν δωματίων παράγωνες, μὲ πλῆθος παραθύρων, ποὺ πολλὰς φορὲς καταλαμβάνουν πολύτιμο ἐκθετικὸ χῶρο.

Εικ. 1. Αύλη.

Μερικὲς ἀπὸ τὶς ἀρχιτεκτονικὲς ἢ καὶ κατασκευαστικὲς ἰδιορρυθμίες, ποὺ θὰ ζημίωσαν τὴν ἐκθεση ἀρθήκανε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κιόλας, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνα-

στηλώσεως τοῦ σπιτιοῦ, ἄλλες ἀργότερα κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐκθετικῆς ἐργασίας.

Οἱ παραπάνω παράγοντες (δηλαδή ἀπὸ

Εικ. 2. Αύλη.

τή μιὰ ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ ἔκθεση συλλογῆς καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅτι ἐπρόκειτο νὰ ἐκτεθῇ σὲ ἓνα παλαιὸ σπίτι), προσδιόρισαν σημαντικὰ τὸν τρόπο πὺ ἀκολούθη-

σε ἡ ἔκθεση: Ἐκθεση, ὅπως εἶπα καὶ παραπάνω, τοῦ μεγαλύτερου μέρους τοῦ ὑλικοῦ, ὥστε νὰ διατηρηθῇ ὁ χαρακτήρας τῆς συλλογῆς, ἐσωτερικὴ ἀλληλου-

Είκ. 3. Τοιχογραφία Χριστού από τὸ δράμα τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας.

χία, ὥστε νὰ διατηρηθῇ ἡ ἱστορική συνέ-
χεια, καὶ τέλος, ὅχι γι' αὐτὸ τὸ λόγο λι-
γότερο σημαντικό, ἡ παρουσίαση τοῦ ὑ-
λικοῦ σὲ τρόπο πὺν νὰ ἀποτελῇ ἄς ποῦμε
τὴν «ἐπίπλωση» τοῦ σπιτιοῦ, τὸ ἀπα-

ραίτητό του συμπλήρωμα γιὰ τὴν πραγμά-
τωση τοῦ καινούριου διπλοῦ σκοποῦ
τοῦ κτηρίου, πὺν ἦταν ἀφ' ἑνὸς ἡ διατή-
ρηση καὶ ἐξαρση τοῦ χαρακτήρα τοῦ νεο-
κλασσικοῦ ἀρχοντικοῦ καὶ ἀφ' ἐτέρου ἡ

Είκ. 4. Ίσόγειο. Βυζαντινές εικόνες.

χρήση του ως μουσειακού πλαισίου.

Έτσι, εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἡ ἐκθεση δὲν ἀφέθηκε σὲ ἐλεύθερους σχεδιασμοὺς καὶ ἐπαναστατικὲς καινοτομίες, ἀλλὰ σεβάστηκε ὅσο γινόταν τὸ πνεῦμα καὶ τῇ

μορφῇ τοῦ « παραδοσιακοῦ » κτηρίου. Ἔπρεπε νὰ διηγηθούμε ὅσο γινόταν πιὸ χαμηλόφωνα τὴν ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς τέχνης, νὰ γίνουμε χωρὶς κομπασμοὺς ἀφηγητές της καὶ νὰ μετασταλάξουμε στὸν

επισκέπτη τὴν συγκίνηση πὺ τῆς ἀξί-
ζει.

Κατ' ἀρχὴν χωρίστηκε τὸ ὕλικο σὲ δυὸ
βασικὲς χρονικὲς κατηγορίες : Ἡ μιά, ἡ
προχριστιανική, κατέλαβε τοὺς πάνω ὁ-
ρόφους, μὲ τὸ δυνατότερο φῶς καὶ τὰ
ῥαῖα, ζωγραφιστὰ νεοκλασσικὰ ταβά-
νια. Ἡ δευτέρη, ἡ χριστιανική καὶ νεώ-
τερη, τὸ ἰσόγειο καὶ τὸ ὑπόγειο, μὲ τὸ
μαρμαροστρωμένο δάπεδο καὶ τὸ λιγο-
στὸ φῶς, καὶ γι' αὐτὸ τὴν περισσότερο
μυστικὸπαθὴ ἀτμόσφαιρα, πὺ ταιριάζει
σὲ εἰκόνες καὶ ἐκκλησιαστικὰ ἀντικεί-
μενα.

Τὰ ἀντικείμενα ἀπὸ δῶ καὶ μπρὸς πῆ-
ραν τὸν ἱστορικό τους δρόμο καὶ τοποθε-
τήθηκαν σὲ αὐστηρὴ κατὰ τὸ δυνατόν
ἀλληλουχία καὶ συνέχεια. Στους πάνω
ὁρόφους, ἐκεῖ ὅπου ἐκτέθηκαν τὰ ἀρχαῖα,
ἀπλές, ξύλινες προθήκες, σὲ κάθε αἶθου-
σα διαφορετικὲς, ἐξουδετέρωσαν τοὺς
παράγωνους τοίχους, ἐνῶ προθήκες πὺ
ἀνοίχτηκαν σ' αὐτοὺς δημιουργοῦσαν μιὰ
σύντονη διασκεδαστικὴ παρένθεση πὺ
ἐσπαζε τὴν αὐστηρότητα τῆς ἐκθέσεως.
Τὰ φόντα τῶν προθηκῶν σὲ μουντὸ πρά-
σινο, κεραμιδί ἢ καὶ βαθὺ κόκκινο πρα-
γματεύονται χρωματικὰ τὰ ἀντικείμενα,
ἄλλοτε τονίζοντας τὴν στιλπνότητά τους
καὶ ἄλλοτε τὸ σχῆμα τους, πάντοτε ὁμως
χαρίζοντας μιὰ λιτὴ συγκίνηση.

Στὸ ἰσόγειο καὶ τοὺς ὑπόγειους χώ-
ρους, ἐκεῖ ὅπου τοποθετήθηκαν τὰ βυζαν-
τινὰ καὶ νεώτερα, οἱ τοῖχοι ἔγιναν βαθιοὶ
γαλάζιοι (ὅπως στὶς ἐκκλησίες τῆς ἐπο-
χῆς τοῦ κλασικισμοῦ) ἢ ἄσπροι (ὅ-
πως στὰ ξωκλήσια) γιὰ νὰ δεχτοῦν τὴ
χρωματικὴ πανδαισία τῶν εἰκόνων. Κάτω
ἀπὸ τὶς εἰκόνες, σὲ ἀνάλαφρες προθήκες
ἐκτέθηκαν τὰ ἀντικείμενα τῆς χρυσοχο-
ίας καὶ γενικὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς μι-
κροτεχνίας. Κι' ἀκόμη μιὰ ἄλλη καινο-

τομία : σκαλιστὲς καὶ ζωγραφιστὲς κα-
σέλες, τῆς λαϊκῆς μας τέχνης, πῆραν
τὴ θέση προθηκῶν γιὰ νὰ δεχτοῦν κο-
σμήματα καὶ στολίδια τῆς Τουρκοκρα-
τίας καὶ συγχρόνως νὰ προσθέσουν μιὰ
« οἰκειότητα » στὸ χώρο.

Οἱ φωτισμοὶ στάθηκαν, ὅπως πάντα σὲ
τέτοιες περιπτώσεις, ἓνα ἀπὸ τὰ δύσκολα
προβλήματα. Στους πάνω ὁρόφους ὅπου
ἐκτέθηκαν τὰ ἀρχαῖα οἱ φωτισμοὶ ἔγιναν
εἴτε ἐνιαῖοι ἀπὸ ὁλόκληρη τὴν ὁροφή,
εἴτε χωριστὰ σὲ κάθε προθήκη, εἴτε καὶ
μὲ τοὺς δυὸ τρόπους. Ὁ λόγος ἦταν ὅτι
τὰ ἀντικείμενα ζητοῦσαν φωτισμὸ ὄχι
μόνο δυνατό, ἀλλὰ καὶ ὅσο τὸ δυνατό
διάχυτο, « περιγραφικὸ » τῶν ἀντικει-
μένων, ταιριαστὸ τοῦ χαρακτήρα τους.
Σὲ λιγοστὲς μόνο περιπτώσεις χρησιμο-
ποιήθηκαν spot - lights. Ἀντίθετα, ἔγινε
πολὺ εὐρύτερη χρῆση τῶν spot - lights
στὰ βυζαντινὰ καὶ τὰ νεώτερα ἔργα γιὰ
νὰ ἐξαρθῇ ἡ θρησκευτικὴ τους ἐκφραση.
Παράλληλα βέβαια ἔγινε σὲ πολλὲς ἀπὸ
τὶς προθήκες τῶν περιόδων αὐτῶν ἐσω-
τερικὸς φωτισμὸς γιὰ τὴν ἀνάδειξη τῶν
ἐκθεμάτων τους, ἰδίως στὶς περιπτώσεις
πὺ τὸ φόντο τους ἦταν βελούδο σκοτει-
νοῦ χρώματος.

Παντοῦ ἔγινε προσπάθεια νὰ δοθῇ ἡ
πιὸ ἀπλὴ λύση, γιὰτὶ μιὰ πιὸ περίτεχνη
ἐκθεση θὰ ἀφαιροῦσε ὅπωςδήποτε κάτι
ἀπὸ τὴν ἀμεσότητα τῶν ἀντικειμένων.
Σ' ὅλα τοῦτα ἔγινε προσπάθεια, ὅπως καὶ
παραπάνω ἐκτέθηκε ἐπανειλημμένα, νὰ
συζεύξουμε τὰ ἀντικείμενα μὲ τὸ παλιὸ
ἀρχοντικό, νὰ ταιριάξουμε τὸ τερπνὸ
στὴν ὄραση μὲ τὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια καὶ
συνέχεια, νὰ τὰ θερμάνουμε μὲ τὴν ἀτμό-
σφαιρα ἐνὸς σπιτικοῦ, νὰ πετύχουμε μὲ
τὴν ἀφήγησή μας τὴ γνωριμία ἀνάμεσα
στὸν ἐπισκέπτη καὶ τὰ πράγματα. Γιατί,
ἂς μὴν τὸ ξεχνᾶμε, πὺς ἐπιτέλους ἓνα

μουσείο σὰν τὸ Μουσείο Παύλου καὶ Ἀλεξάνδρας Κανελλοπούλου εἶναι, ὡς ἓνα σημεῖο, ἓνας τρόπος διηγήσεως τῆς ἐλληνικῆς τέχνης, πού ἡ ἐπιτυχία τῆς θὰ ἐξαρτηθῇ ἀπὸ τὸ βαθμὸ ἀποδόσεως τοῦ περιεχομένου του. Παρακάτω δίνουμε ἓνα περιληπτικὸ σχεδιάγραμμα τοῦ περιεχομένου τοῦ Μουσείου κατὰ ὁροφὸ καὶ αἶθουσες. Τὸ Μουσεῖο ἐγκαινιάστηκε στὶς 7 Ἰουλίου 1976.

Ἰσόγειο. Τὸ ἰσόγειο σχηματίζει ἓνα Γ. Στὸ πρῶτο σκέλος τοῦ ἐκτέθηκαν ἔργα τῆς Παλαιοχριστιανικῆς, τῆς πρώτης καὶ τῆς μέσης Βυζαντινῆς ἐποχῆς. Δεξιὰ ἀπὸ τὴν πόρτα σ' ἓνα ἀναλόγιο, ἓνα ἐπιγονάτιο, Παλαιολόγειας ἐποχῆς. Στὴν πλαϊνὴ προθήκη εἶναι ἐκτεθειμένα ὑφάσματα ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, κοπτικά, μικρὰ ὁστέινα ἀγαλμάτια, χάλκινες πόρπες, οἱ λεγόμενες « ἄβαρικές », χάλκινα δακτυλίδια· στὴ μέση τῆς προθήκης μιὰ ξυλόγλυπτη Παναγία, ἐνῶ στὰ πλαϊνὰ τοιχώματα χάλκινα ἱερὰ σκεύη χρησιμοποιούμενα κατὰ τὴ Θεία Λειτουργία· τέλος, στὸ ἔδαφος τῆς προθήκης σκόρπια παλαιοχριστιανικὰ λυχνάρια.

Λυχνάρια Παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς εἶναι ἐκτεθειμένα καὶ στὴν ὀριζόντια προθήκη (ἀρ. 3) ἀπέναντι. Κομπῶ σήματα, πὺ συχνὰ θυμίζουν τὰ ἀρχαῖα, δαντελωτὰ χερούλια συχνὰ κοσμημένα μὲ μορφὰς ζώων. Μερικὰ ἔχουν τοποθετηθῇ ἀνάποδα γιὰ νὰ μπορῇ κανεὶς νὰ δῇ τὴν ἐγγάρακτη διακόσμηση πού, σὲ μιὰ τουλάχιστον περίπτωσι (ὁμόκεντρων κύκλων), θυμίζει τὴν ἀνάλογη τῆς γεωμετρικῆς περιόδου. Πάνω ἀπὸ τὴν προθήκη εἰκόνες παλαιότερες ἀπὸ τὴν Ἀλωση, ἐνῶ δίπλα ἀκριβῶς στὴν πόρτα δυὸ κομμάτια τοιχογραφιῶν ἀπὸ τὴν Καστοριά, ὁ Χριστὸς καὶ ὁ Ἅγιος Πέτρος Ἀλεξανδρείας (εἰκ. 3).

Παρακάτω, δύο ἀκόμη ὀριζόντιες προθήκες ἀπὸ δῶ καὶ ἀπὸ ἐκεῖ τοῦ διαδρόμου (ἀρ. 5 καὶ 4) μὲ πολύτιμα χρυσὰ κοσμήματα τῆς Πρώιμης Βυζαντινῆς ἐποχῆς ἢ μιὰ, τῆς Μέσης Βυζαντινῆς ἢ ἄλλῃ. Στὴν πρώτη (ἀρ. 5) ἀξιοπρόσεκτοι οἱ σταυροὶ πάνω σ' ἓνα κεκλιμένο πῖνακα. Ἡ στάση τοῦ Χριστοῦ αὐστηρή, χωρὶς τὴν καμπύλη πὺ δείχνει σὲ μεταγενέστερα χρόνια. Ἐπίσης, ὁ πυθμένας ἐνὸς γυάλινου ἀγγείου ζωγραφισμένου μὲ παράσταση πρωτομάρτυρος σὲ μιὰ τεχνικὴ χαρακτηριστικὴ τῆς τέχνης τῆς ὕστατης ἀρχαιότητος. Κι' ἀκόμη σκουλαρίκια ὀλόχρυσα λεπτοδουλεμένα, μὲ δυὸ παγῶνια πὺ πλαισιώνουν τὸν ἱερὸ κόμβο (;), ἀντιπροσωπεύουν τοὺς γύρω ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανὸ χρόνους. Ἡ ἄλλῃ προθήκη (ἀρ. 4) γεμάτη καὶ τούτῃ κοσμήματα πὺ εἶναι κάπως μεταγενέστερα, ἰδίως σκουλαρίκια καὶ περιδέραια. Ἀξιοπρόσεκτο ἓνα ζευγὸς σκουλαρίκια μὲ διακόσμηση πουλιῶν σὲ σμάλτο.

Στοὺς τοίχους εἰκόνες βυζαντινῆς ἢ τῶν πρώτων Μεταβυζαντινῶν χρόνων (εἰκ. 4, 5). Ἀξιοσημεῖωτος ὁ Χριστὸς πάνω ἀπὸ τὴν προθήκη 4, μίμησὴ ἀσφαλῶς τῆς τεχνοτροπίας τοῦ Πανσέληνου. Ἀπέναντι, πάνω ἀπὸ τὴν προθήκη 5 ὁ Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος ἐντυπωσιάζει μὲ τοὺς τόνους τοῦ καφέ. Στὴν παραστάδα πρὸς τὸ ἐπόμενο σκέλος μιὰ θαυμάσια Κοίμηση.

Περνώντας στὸ ἐπόμενο σκέλος τοῦ Γ ἔχουμε ἀπέναντί μας μιὰ ὀριζόντια προθήκη (ἀρ. 7) μὲ νομίσματα βυζαντινά, κυρίως χρυσὰ μὰ καὶ « ἄσπρα » καὶ « πέρυρα » καὶ χάλκινα. Εἶναι χρονολογικὰ τακτοποιημένα ἀπὸ τὸν Ὀνῶριο ὡς τὴν Φραγκοκρατία. Ἀποπᾶν, εἰκόνα μὲ τὸν ἀποκεφαλισμὸ τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης, τοῦ Μιχαὴλ Δαμασκηνοῦ, καὶ κάτω πῖστο ἀντίγραφο τῆς εἰκόνας αὐτῆς ἀπὸ τὸ

Εικ. 5. Ίσόγειο. Μεταβυζαντινές εικόνες.

ζωγράφο Βίκτωρα.

Στήν οριζόντια προθήκη (άρ. 6), ἀριστερά μας, σταυροί χάλκινοι, πρώιμοι

οί πιο πολλοί. Οί διπλοί χρησίμευαν σάν λειψανοθήκες. Οί πιο πρώιμοι με την εγχάρακτη διακόσμηση ομόκεντρων κύ-

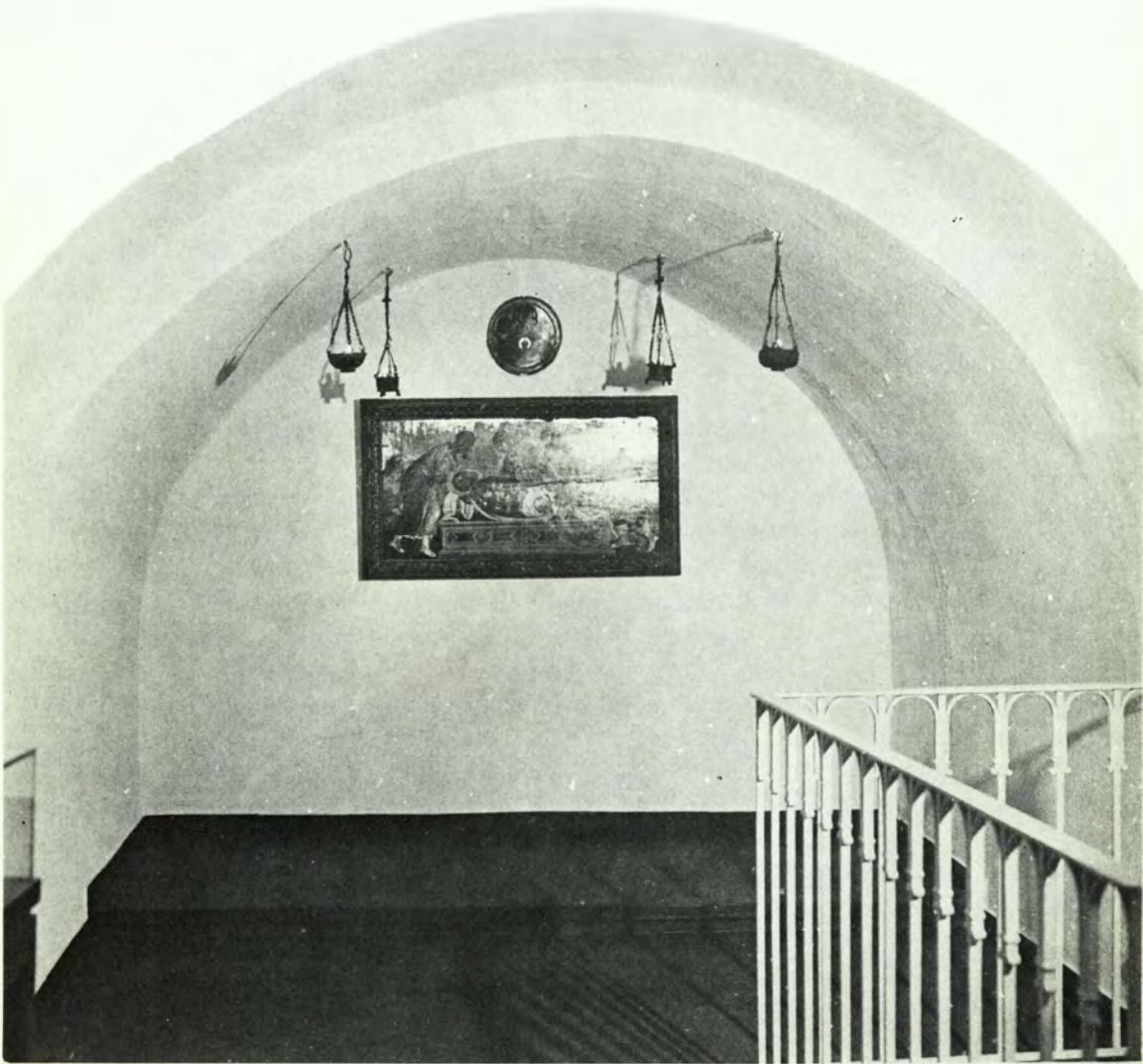
κλων είναι κοπτικοί, καὶ ἔχουν τοποθετηθῇ ἀριστερά μας σ' ἓνα κεκλιμένο ἐπίπεδο.

Στὴν ὀρθία προθήκη δεξιά μας (ἀρ. 8) δεσπόζουν μεγάλοι χάλκινοι σταυροί, Πρώιμης Βυζαντινῆς ἐποχῆς, στὸ φόντο τῆς προθήκης. Στὸ ἔδαφος ἀγγεῖα μὲ πο-

λύχρωμη γλαζούρα ποὺ δίνουν ἰδιαίτερη ποικιλία στὸ σύνολο.

Στὸ ἐπόμενο τμήμα, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν ἄκρη τοῦ σκέλους, ὁ χώρος περιβάλλεται ἀπὸ ὀριζόντιες προθήκες συνεχόμενες, ἐνῶ στοὺς τοίχους ἀποπάνω ἐκτίθενται εἰκόνες τῶν πρώτων Μεταβυζαντινῶν αἰ-

Εἰκ. 6. Ἡμιώροφος. Εἰκόνα Τζάνε τοῦ Ἱερέως.

ώνων. Μόλις μπαίνουμε, ἀριστερά εἶναι ἓνα ἀναλόγιο μὲ ἐπιγονάτιο μεταβυζαντινό. Ἀνάμεσα στὰ δύο παράθυρα, μιὰ ὀριζόντια προθήκη μὲ νομίσματα τῆς Ὑστερης Βυζαντινῆς περιόδου καὶ μολυβδόβουλα. Πάνω, μιὰ εἰκόνα ἐνθρόνου Παναγίας καὶ ἀποκάτω τὸ Γενέθλιον τῆς Παναγίας (17ου αἱ.).

Στὶς ἄλλες ὀριζόντιες προθήκες, ἀρχίζοντας ἀπὸ δεξιὰ μας, ὑπάρχει, μέσα σ' ἓνα κώδωνα, ἓνα χάλκινο θυμιατὸ ἀπὸ τὴν Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτας μὲ ἀνάγλυφες παραστάσεις ἀπὸ τὴν ζωὴ τοῦ Χριστοῦ. Στὶς δυὸ ἐπόμενες προθήκες ἓνα πλῆθος σταυρῶν - λειψανοθηκῶν, τῶν ὁποίων ἡ ταξινόμηση ἐγίνε ὄχι μὲ χρονολογικὴ σειρὰ ἀλλὰ ἀνάλογα μὲ τὸ εἶδος τους. Πρῶτα αὐτοὶ μὲ τὴν ἐγγάρκτη διακόσμηση, παρακάτω αὐτοὶ μὲ τὴν ἀνάγλυφη διακόσμηση. Τὸ θέμα τοῦ ἐσταυρωμένου Χριστοῦ ἐπαναλαμβάνεται σχεδὸν παντοῦ. Στὰ πρωιμότερα ἡ μορφή εἶναι τελείως κάθετη καὶ ἄκαμπτη, σιγὰ - σιγὰ τὰ περιγράμματα μαλακώνουν, παρὰ τὸ θρησκευτικὸ συντηρητισμὸ πὺ ἐπικρατεῖ γενικά. Στὶς δυὸ γωνιὲς δισκοπότηρα, ἐπίχρυσα, περίτεχνα, τοῦ 18ου αἱ.

Στὶς ὀριζόντιες προθήκες τοῦ βάθους μικροτεχνήματα κυρίως στὸ λίθο καὶ τὸ χαλκό, ἀπὸ τὰ καλύτερα ἐκθέματα τοῦ Μουσείου. Σὲ μαλακὸ πρασινωπὸ λίθο ἀνάγλυφες μορφές τοῦ Χριστοῦ, Ἁγίων, καὶ τῆς Παναγίας. Στὴν τελευταία προθήκη ἀριστερὰ χάλκινα κοσμήματα, βραχιόλια καὶ δακτυλίδια τῆς Μέσης Βυζαντινῆς περιόδου (12ου αἱ.) πιθανότατα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Μακεδονίας.

Πάνω ἀπὸ τὶς προθήκες 14, 15 εἰκόνες. Στὸ κέντρο ὁ Χριστὸς ὡς Μέγας Ἀρχιερεὺς, ἔργο πιθανῶς τοῦ Δαμασκηνοῦ. Στὸ δεξιὸ τοῖχο εἰκόνες, τοῦ 16ου καὶ 17ου αἱ., οἱ πῖο πολλὲς τῆς λεγόμενης

«Κρητικῆς σχολῆς». Στὴ μέση σὲ θαυμάσιους τόνους τοῦ πράσινου, ἡ παραβολὴ τοῦ Καλοῦ Σαμαρείτη, ἔντονα ἐπηρεασμένη ἀπὸ δυτικὰ πρότυπα. Δεξιὰ εἰκόνα μεγάλων διαστάσεων τοῦ Προδρόμου. Θαυμαστὴ ἡ προοπτικὴ ἀπόδοση τῶν βράχων.

Χῶλ. Ἐδῶ ἔχουν ἐκτεθῇ λιγοστὰ ἀντικείμενα τῆς ὕστατης ἀρχαιότητος, μαζὶ μὲ παλαιοχριστιανικά. Ἀποτελοῦν ἓνα *intermezzo* ἀνάμεσα στὰ βυζαντινὰ πὺ εἶναι ἐκτεθειμένα στὸ ἰσόγειο καὶ τὸ ὑπόγειο καὶ στὰ ἀρχαῖα πὺ ἐκτίθενται στοὺς ἐπάνω ὁρόφους. Δεξιὰ μας τὸ ὑπερφυσικὸ μαρμάρينو κεφάλι τοῦ αὐτοκράτορα Γαλερίου, μεγάλου διώκτη τῶν Χριστιανῶν (ἀρχές τοῦ 4ου αἱ. μ.Χ.). Ἀριστερὰ μας, μαρμάρينو πορτραῖτο νέου τῶν χρόνων τοῦ αὐτοκράτορα Τραϊανοῦ (ἀρχές τοῦ 2ου αἱ. μ.Χ.). Στὸν τοῖχο, δίπλα του, τρεῖς ζωγραφικὲς προσωπογραφίες ἀπὸ τὸ Φαγιούμ τῆς Αἰγύπτου, ἀπὸ τὰ φους τῆς Αὐτοκρατορικῆς Ρωμαϊκῆς περιόδου. Στὴν ὀριζόντια προθήκη ἀποκάτω λυχνάρια Παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς καὶ κεφάλι παιδιοῦ ἀπὸ πηλὸ πὺ προέρχεται ἐπίσης ἀπὸ αἰγυπτιακὸ τάφο τῆς Αὐτοκρατορικῆς περιόδου. Θαυμαστὴ ἡ ζωηράδα τῆς ἐκφράσεως, ἡ λάμψη τῶν πανέξυπνων ματιῶν του.

Κάτω ἡμιώροφος. Ὁ χῶρος αὐτὸς περιλαμβάνει δύο αἵθουσες. Στὴν πρώτη, δεξιὰ μας, ὑπάρχει μιὰ ρηχὴ προθήκη τοῖχου πὺ περιέχει πατριαρχικὲς περγαμνές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες μερικὲς διατηροῦν ἀκόμη τὰ μολυβδόβουλα. Ἀπὸ πάνω, μιὰ σειρὰ ἀπὸ μικρὲς εἰκόνες μὲ ζωηρὰ χρώματα, λαϊκῆς τὸ περισσότερο ἐργασίας.

Στὴν ὀριζόντια προθήκη ἀπέναντι εἰκονογραφημένα βιβλία τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Ἀποπάνω μιὰ δυτικίζουσα Παναγία, τοῦ 18ου αἱ.

Στή δεύτερη αίθουσα μᾶς ξαφνιάζει ἓνα πώρινο ἀρχιτεκτονικὸ μέλος τῆς ἀρχαιότητος πὺ εἶναι τριγυρισμένο ἀπὸ κιγκλίδωμα. Πρόκειται γιὰ γεῖσο τοῦ λεγόμενου « ἀρχαίου ναοῦ » τῆς Ἀκροπόλεως πὺ εἶχαν καταστρέψει οἱ Πέρσες στὰ 480. Φαίνεται ὅτι καὶ τοῦτο, ὅπως καὶ ἄλλα κομμάτια τοῦ ἴδιου ναοῦ, εἶχε ἐντοιχισθῇ στὸ βόρειο τεῖχος τῆς Ἀκροπόλεως μετὰ τὴν ἐπιστροφὴ τῶν Ἀθηναίων, καὶ ὅτι σὲ μεσαιωνικοὺς χρόνους ἐκύλησε στὴ θέσῃ πὺ βρέθηκε κατὰ τὴν ἐπισκευὴ τοῦ κτηρίου.

Στοὺς τοίχους ἐκτίθενται εἰκόνες τοῦ τέλους τοῦ 17ου καὶ τοῦ 18ου αἱ. Μπαίνοντας δεξιὰ μας εἶναι μιὰ ὁμάδα ἀπὸ δυτικίζουσες εἰκόνες. Κασέλα μὲ κοσμήματα Τουρκοκρατίας, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα περιλαίμιο πὺ μοιάζει παλαιότερο (βυζαντινὸ). Ἀριστερά, ἀνάμεσα στὰ παράθυρα, προθηκοῦλες μὲ κοσμήματα τοῦ 18ου αἱ. Στὴν πρώτη, περιλαίμιο καὶ πόρπες μὲ ἡμιπολύτιμες πέτρες προερχόμενα ἀπὸ Κωνσταντινουπολίτικο ἐργαστήριον τοῦ 18ου αἱ. Στὴν ἄλλη, ἀπὸ Γιαννιώτικο. Πάνω ἀπὸ αὐτές, εἰκόνες 17ου - 18ου αἱ.

Στὸ βάθος, ὀριζόντια προθήκη μὲ σφραγίδες γιὰ ἄρτους. Στὸν τοῖχο, εἰκόνες κατὰ θέματα (α) Χριστοῦ, (β) Παναγίας. Στὴ μέση, ξεχωρίζει μιὰ σλαβικὴ εἰκόνα μὲ παραστάσεις κλεισμένες σὲ ἀσημένια πλαίσια. Πάνω ἀπὸ αὐτὴν, εἰκόνα τῆς Παναγίας τοῦ Μόσχου.

Δεξιὰ στὸ βάθος, χαμηλὴ κάμαρα. Στὸν τοῖχο τοῦ βάθους, Ἐπιτάφιος τοῦ Τζάνε ἱερώς (τέλος τοῦ 17ου αἱ.) (εἰκ. 6).

Ὑπόγειο. Στὸ χῶρο αὐτὸ πὺ σχηματίζει πάλι Γ ἐκτίθενται εἰκόνες τοῦ 18ου καὶ τοῦ 19ου αἱ., καθὼς καὶ μικροτεχνία 17ου - 19ου αἱ. (εἰκ. 7, 8).

Χῶλ. Κατεβαίνοντας τὴ σκάλα ἀντικρίζουμε, ἀπέναντί μας ἀκριβῶς, μιὰ κα-

σέλα μὲ κοσμήματα, καὶ κέντημα τῶν τελευταίων χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Ἀριστερά, στὸν τοῖχο, ποδιὲς μετσοβίτικες καθὼς καὶ ὅπλα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ὁθωνα. Στὴν προθήκη δεξιὰ (ἀρ. 24) διάφορα, ἀνατολίτικα κυρίως, σκευὴ καὶ ἀντικείμενα. Στὴ γωνιά, τρία αὐτοτελῆ ἀνατολίτικα ὑφάσματα (Προύσης).

Αἶθουσα βάθους. Περνώντας στὴν αἶθουσα τοῦ βάθους ἀντικρίζουμε ἀπέναντι μιὰ μεγάλη ἐντοιχισμένη προθήκη μὲ πολὺ χαριτωμένες εἰκόνες, μινιατοῦρες κυρίως, τοῦ 18ου αἱ., ξυλόγλυπτους ἀγιορεϊτικούς σταυροὺς καὶ ἄλλα σκευὴ.

Στὸ νότιο σκέλος τοῦ Γ μιὰ κασέλα πὺ περιέχει μιὰ ζώνη, ἓνα τεπὲ καὶ δυὸ πόρπες τοῦ 19ου αἱ. Στὴν προθήκη ἀπέναντι μικροτεχνία καὶ κοσμήματα. Ὀλόγυρα στοὺς τοίχους λαϊκὲς εἰκόνες, τοῦ 18ου καὶ τοῦ 19ου κυρίως αἱ. Ζωηρὰ χρώματα, ἀφελεῖς σκηνὲς πὺ δείχνουν καθαρὰ ὅτι οἱ ζωγράφοι αὐτοὶ ἔχουν ἀπομακρυνθῇ ἀπὸ τὸν παραδοσιακὸ τρόπο ἀπεικονίσεως τῶν θρησκευτικῶν θεμάτων.

Στὸ ἐπόμενο σκέλος, εἰκόνες στοὺς τοίχους καὶ ὀριζόντιες προθήκες μὲ μικροτεχνία Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς. Ἀπέναντι, καθὼς μπαίνουμε, μιὰ ὁμάδα ἀπὸ ρωσικὲς εἰκόνες καὶ πολύπτυχα στὴν προθήκη ἀρ. 34 ἀποκάτω. Στὴν προθήκη ἀριστερά (ἀρ. 35) θαυμάσιοι ξυλόγλυπτοι σταυροί.

Ἀπὸ τίς εἰκόνες πὺ στολίζουν τοὺς τοίχους σημειώνουμε στὸ βάθος τὴ « Ρίζα τοῦ Ἰεσοῦ » καὶ στὸν τοῖχο ἀριστερὰ τὸν « Ἐλκόμενο Χριστό ».

Ἄνω ἡμιώροφος. Ἐπιστρέφοντας στὸ χῶλ τοῦ ἱσογείου ἀνεβαίνουμε στὸν ἄνω ἡμιώροφο. Ἀπὸ ἐδῶ ἀρχίζει ἡ ἔκθεσις τῶν ἔργων τῆς ἀρχαιότητος. Ὁ ἡμιώροφος ἀποτελεῖται ἀπὸ δυὸ αἶθουσες, τὴν

αΐθουσα τῶν προϊστορικῶν, στό βάθος, καί τήν αΐθουσα τῶν γεωμετρικῶν, μπροστά.

Αΐθουσα προϊστορικῶν. Ἀρχίζουμε τήν ἐπίσκεψή μας ἀπό τήν αΐθουσα τοῦ βάθους. Μιά προθήκη (ἀρ. 49, 50, 51) σέ

Εἰκ. 7. Ὑπόγειο. Μεταβυζαντινά - Λαϊκά.

σχῆμα Π (τὸ βορινὸ σκέλος πιὸ κοντό) καλύπτει τρεῖς τοίχους τῆς αἵθουσας. Στὴν προθήκη αὐτὴ ἔχουν ἐκτεθῆ,

ἀπὸ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ, ἀντικείμενα ἀπὸ τὴν βόρειο Ἑλλάδα ποὺ ἀνήκουν στὴν Ὑστερη κυρίως Νεολιθι-

Εἰκ. 8. Ὑπόγειο. Κασέλα με κοσμήματα λαϊκά.

κή εποχή και την Πρώιμη Χαλκοκρατία (γύρω στο 3000). Ξεχωρίζουν λίθινοι πελέκεις και άλλα εργαλεία, επίσης ένα πήλινο ειδώλιο με πλούσιο στήθος και χοντρούς μηρούς που αποτελούσε το πρότυπο της τοτινής ομορφιάς (εἰκ. 9). Στο κεντρικό τμήμα αυτής της προθήκης (άρ. 50, 51), απέναντι στον εισερχόμενο, κυκλαδικά αγγεία και ειδώλια περί το 2500 π.Χ. Τα περισσότερα είναι από ωραίο διάφανο λευκό μάρμαρο της Πάρου. Στα ράφια ειδώλια γυναικείας θεότητας, με τα χέρια να σταυρώνουν εμπρός στο στήθος. Μερικές έγχαρξεις δηλώνουν με λιτό τρόπο τις λεπτομέρειες και τονίζουν ορισμένα χαρακτηριστικά του σώματος.

Στο άκρο δεξιά και στην αρχή του άλλου σκέλους αντικείμενα από την μινωική Κρήτη (2000 - 1600 π.Χ.). Μικρά ειδώλια ανθρώπων και ζώων δουλεμένα στην πέτρα και τον πηλό. Από την ίδια πέτρα είναι και μια σειρά αγγείων στη γωνιά της προθήκης. Ανάμεσά τους ένας μεγάλος λίθινος λύχνος. Ψηλά πήλινα κεφάλια βοδιών που προέρχονται από τη διακόσμηση αγγείων. Έδω κοντά αξιοπρόσεκτος ένας μεγαλούτσικος πήλινος κορμός (της Μέσης Μινωικής περιόδου). Μια ζώνη σφίγγει τη μέση, από όπου κρέμεται ένας «αἰδοιοφύλαξ». Δεξιότερα, μια σειρά χαρακτηριστικά αγγεία της Πρωτομινωικής (άρ. 49) εποχής με διακόσμηση μικρών κομματιών πηλού κολλημένων στη ζωγραφισμένη επιφάνεια (barbotine).

Από έδω και πέρα εκτίθενται έργα της Μυκηναϊκής περιόδου (1600 - 1200 π.Χ.)

Τα πιο πολλά είναι αγγεία. Τα παλιότερα από αυτά είναι στολισμένα με σκούρες θαλασσινές ή φυτικές παραστάσεις ή διακοσμήσεις πάνω στο ανοικτό φόντο, τα νεώτερα δείχνουν με τον ίδιο τρό-

πο πολύ απλοποιημένα κοσμήματα. Στο έδαφος εκτίθενται χάλκινα όπλα (ξίφη, αἰχμές δοράτων) και εργαλεία (πελέκεις), επίσης της Μυκηναϊκής περιόδου.

Στόν τοίχο ἀριστερά μας, καθώς βγαίνουμε, μιὰ ρηχὴ προθήκη περιέχει πήλινα ειδώλια της Ύστερομινωικής και Ύστερομυκηναϊκής περιόδου. Ανάμεσά τους ένα αγαλματίδιο ἑφιππου.

Στόν αντίστοιχο τοίχο δεξιά μας, καθώς βγαίνουμε, κοσμήματα της Μυκηναϊκής περιόδου, λιγοστά χρυσά και «ψηφοί» περιδεραιών από κυανή ύαλομαζα.

Στήν προθήκη (άρ. 52) ανάμεσα στα δυο παράθυρα έχουν συγκεντρωθῇ ἀντικείμενα που προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἀνατολή. Στὸ πάνω ράφι καὶ στὰ δυὸ ἐπόμενα, ἀντικείμενα ἀπὸ τὴν ἀρχαία Αἴγυπτο— διαφόρων ἐποχῶν. Ἀξιοσημείωτο ἓνα λίθινο κεφαλάκι ἀπὸ πέτρα, τῆς Σαϊτικῆς λεγόμενης περιόδου. Στὸ τρίτο ράφι ἐκτίθεται μικροτεχνία ἀπὸ τὸ Λουριστάν, περιοχὴ στὰ βόρεια ὑψίπεδα τῆς Περσίας. Τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ ἔργο ἓνα χάλκινο ἀγαλμάτιο μὲ δολόγλυφες, ἀνωπές, δαιμονικὲς μορφές, σχηματοποίηση τοῦ βαβυλωνιακοῦ ἥρωα Γκιλγκαμές, κι ἀκόμη ἓνα πήλινο αγγεῖο μὲ πολὺ μακριὰ προχοή, νεκρικῆς χρήσεως, ποὺ ἦταν γιὰ νὰ χύνουν στὰ ρουθούνια τοῦ νεκροῦ ὑγρὸ ἀπὸ μιὰ σχετικὴ ἀπόσταση, γιὰ τὸ φόβο τοῦ μιάσματος. Ἀξιοπρόσεκτα καὶ τὰ χαλινάρια σὲ μορφή ἀλόγων, ποὺ συνδέονται μὲ χάλκινη ράβδο. Δεξιά, φοινικικά, ἀνάμεσά τους μιὰ χάλκινη προτομή. Κάτω: περσικὰ αγγεία. Στὸ ἔδαφος τῆς προθήκης αἰχμές ἀπὸ δόρατα καὶ ἐγχειρίδια. Δεξιά, μαρμάρινος πίθηκος, ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο.

Αἶθουσα γεωμετρικῶν. Καθὼς βγαίνουμε ἀπὸ τὴν αἶθουσα τῶν προϊστορικῶν, μιὰ προθήκη ἀριστερά μας, ποὺ ἐκτείνε-

Εικ. 9. Ήμιώροφος. Αίθουσα Προϊστορικών. Προθήκη Κυκλαδικών καὶ Προϊστορικών.

ται ανάμεσα στους δύο τοίχους, περιέχει αγγεία, ειδώλια κλπ. της Γεωμετρικής περιόδου (ἀρχές της 1ης χιλιετηρίδας

π.Χ.), κυρίως ἄττικά. Τὰ παλαιότερα ἀπὸ τὰ αγγεία (ὅπως τὸ ἀριστερό) ξεχωρίζουν γιὰ τὸ σφιχτό τους περίγραμμα

καὶ τὸ αὐστηρὸ τοὺς σχέδιο. Τὴν κορυφὴ τῆς γεωμετρικῆς τέχνης (μέσα τοῦ 8ου π.Χ. αἰ.) ἀντιπροσωπεύει ἡ μεγάλη πρόχους (ἀρ. 47), καθὼς καὶ οἱ δύο πυξίδες στὸ κέντρο τῆς προθήκης. Καθαρὸ σχῆμα καὶ σχέδιο εἶναι τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῶν ἀγγείων τῆς ἐποχῆς. Σὲ ἀντίθεση, τὰ νεώτερα γεωμετρικὰ εἶναι πιὸ χαλαρὰ καὶ ἐλεύθερα, στὰ σχήματα καὶ τὰ κοσμήματά τους, ἐνῶ πλαστικὰ φίδια τριγυρίζουν τὸ στόμιο καὶ τὶς λαβές. Τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ φτάνουν στὰ τέλη τοῦ 8ου αἰ. Δεξιὰ μας, μικρὰ ληκύθια, ποὺ συνήθως βρίσκονται σὲ τάφους, καὶ πῆλινα εἰδῶλια μὲ σχηματοποιημένα τὰ ἀνθρώπινα χαρακτηριστικὰ τους, ἀλλὰ μὲ ἔνταση τῆς πλαστικῆς μάζας τους. Κυπριακὸ - γεωμετρικὸ εἶναι τὸ μεγάλο ἀγγεῖο ποὺ ἐκτίθεται ἐλεύθερο κάτω ἀπὸ τὴν προθήκη τῶν γεωμετρικῶν. Κυπριακά-γεωμετρικὰ ἐκτίθενται καὶ δεξιὰ στὴν προθήκη ἀρ. 46.

Ἡ ἀπέναντι μικρότερη προθήκη (ἀρ. 48) περιέχει χάλκινα τῆς ἴδιας Γεωμετρικῆς περιόδου ἢ χάλκινα ἀντικείμενα, νεώτερον μὲν χρόνων, ἀλλὰ γεωμετρικῆς συλλήψεως. Ἕνας ἀριθμὸς ἀπὸ αὐτὰ προέρχεται ἀπὸ βορειοελληνικὲς περιοχές. Ξεχωρίζουμε μεγάλα χάλκινα ἢ σιδερένια περιβραχιόνια μὲ ἐγγράφη γραμμικὴ διακόσμηση, ἄλλα σπειροειδῆ, πόρπες, μικρὰ ἐργαλεῖα, ὅπως τσιμπιδάκια, περόνες κ.ἄ., καθὼς καὶ δύο ἰδιόρρυθμα τριγωνικὰ ἐλάσματα μὲ ἄγκιστρα στὴν ἄκρη, ἀμφίβολης ἀκόμη ἐποχῆς, ποὺ ὅπως φανερώνεται ἀπὸ τὶς συνθήκες τῆς εὐρέσεώς των σὲ τάφους κοσμοῦσαν τὸ ὥρο τῆς κοιλιᾶς γυναικῶν.

Ἀπὸ τὴ δεξιὰ μεριὰ τῆς πόρτας εἰσόδου μιὰ μικρὴ ἐπιτοίχιος προθήκη (ἀρ. 45) περιέχει ἀγγεῖα ἀπὸ χρωματιστὴ ὑαλομάζα. τὰ λεγόμενα «φοινικικά», τὰ

ὁποῖα χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 6ο ὡς τὸν 4ο αἰ. π.Χ.

ΑΝΩ ΟΡΟΦΟΣ

Χῶλ. Μετὰ τὴν ἐπίσκεψη στὶς αἴθουσες τῶν προϊστορικῶν καὶ γεωμετρικῶν, ἀνεβαίνουμε πάλι τὴ σκάλα καὶ φθάνουμε στὸ χῶλ ποὺ ὁδηγεῖ στὶς αἴθουσες τῶν ἔργων τῆς ἀρχαιότητος. Στὸν ἀριστερὸ καὶ τὸν δεξιὸ τοῖχο δυὸ μικρὲς ἐντοιχισμένες προθήκες μὲ κοσμήματα. Αὐτὴ ποὺ εἶναι στὸν ἀριστερὸ τοῖχο περιέχει λίγα, ἀλλὰ πολὺ ἀξιόλογα περσικὰ μικροαντικείμενα. Κατ' ἀρχὴν τέσσερα χρυσὰ ἐλάσματα ἐποχῆς Ἀχαιμενιδῶν (ἀρχὲς 5ου αἰ. π.Χ.). Τὸ ἱερὸ δέντρο στὴ μέση καὶ ἐραλδικὰ δύο αἶγαροι ποὺ πηδοῦν πρὸς αὐτό. Ἀποκάτω ἓνα λιοντάρι ποὺ ὁρμᾷ δεξιὰ σὲ μεγάλο διασκελισμό. Λεπτότατη καὶ σφιχτὴ δουλειά. Δίπλα, χάλκινη λαβὴ μιᾶς πρόχου σὲ σχῆμα κεφαλῆς καὶ σκέλους αἰγάγου, τῆς ἴδιας πάλι ἐποχῆς. Πιὸ κάτω, φωτισμένο ἐσωτερικὰ, ἓνα κύπελλο ἀπὸ ὠραῖο κρύσταλλο, λεπτότατα σκαλισμένο, μὲ παράσταση κυνηγιοῦ λεόντων ἀπὸ Πέρση βασιλιά, πολὺ νεώτερο, ἴσως τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

Στὴν ἀπέναντι ἐντοιχισμένη προθήκη (ἀρ. 54), κοσμήματα Κλασσικῆς καὶ Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς κυρίως. Μερικὰ ἀποτελοῦν σύνολα, ὅπως στὰ δεξιὰ μας τὸ περιδέριο, τὰ σκουλαρίκια καὶ ἡ καρφίτσα ἀπὸ χρυσὸ καὶ πέτρες (κορνάλινης). Ἀξιοσημεῖωτο καὶ τὸ περιδέριο ψηλὰ στὸ μέσον τῆς προθήκης. Τὸ ἔλασμα κάτω ἀριστερὰ εἶναι σύγχρονη μίμηση ἀρχαίου.

Α. Αἶθουσα ἀρχαϊκῶν. Ἡ πόρτα δίπλα στὴν προθηκούλα τῶν περσικῶν ὁδηγεῖ στὴν πρώτη αἶθουσα τῶν ἀρχαϊκῶν, τῆς ὁποίας δύο τοῖχοι καλύπτονται ἀπὸ ἐνιαῖες προθήκες. Αὐτὴ ποὺ βρίσκεται ἀριστε-

Εἰκ. 10. Κορινθιακὴ ὄλπη.

ρά μας (ἄρ. 58), περιλαμβάνει, ἐπάνω, κομμάτια ἀπὸ πῆλινα κρητικὰ πιθάρια ἐνὸς τύπου πολὺ διαδεδομένου στὴν Κρήτη τὸν 7ο αἰ. π.Χ., καθὼς καὶ πῆλινα εἰδώλια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ πιὸ πολλὰ καὶ χαρακτηριστικὰ εἶναι αὐτὰ πὺν παριστάνουν φτερωτὴ θεότητα. Στὴν ἴδια προθήκη, κάτω ἀριστερά, χάλκινα κράνη τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου καὶ ξίφη διαφόρων ἐποχῶν. Δεξιὰ κάτω, χάλκινες ὑδρίες καὶ κάλπιδες ἀρχαϊκῶν χρόνων (ἀξιόλογη ἢ ἀνάγλυφη διακόσμηση τοῦ χείλους μὲ τὸ δωρικὸ κυμάτιο, καθὼς καὶ οἱ περίτεχνες λαβές), ἐνῶ στὸ ἔδαφος χάλκινοι « ψῆφοι », ἴσως ἀπὸ ἀναθηματικὰ περιδέραια.

Ἡ ἀπέναντι, ἐξ ἴσου πλατιά, προθήκη (ἄρ. 56) περιέχει στὸ ἐπάνω τμήμα κορινθιακὰ ἀγγεῖα καὶ εἰδώλια τοῦ 7ου καὶ τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. Τὰ παλαιότερα ἀγγεῖα εἶναι τὰ λεγόμενα πρωτοκορινθιακὰ, μικρὰ καὶ χαριτωμένα τὰ πιὸ πολλὰ (ληκύθια καὶ ἀρύβαλλοι), ἐνῶ τὰ κυρίως κορινθιακὰ, ἀπὸ τὸ 628 π.Χ. περίπου, ἔχουν πλούσια διακόσμηση πὺν γεμίζει τὸ χῶρο τοῦ ἀγγείου, πὺν τώρα ἔχει ἀποκτήσει ἀξιόλογες διαστάσεις (εἰ κ. 10, 12). Στὸ κάτω μέρος τῆς προθήκης τὰ ἀντικείμενα ἔχουν τακτοποιηθῆ σὲ ὁμάδες κατὰ περιοχὰς καὶ ἀνήκουν στὶς ἴδιες μὲ τὰ κορινθιακὰ ἐποχές. Ἀπὸ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ, ἀττικά τοῦ τέλους τοῦ 7ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου, πίνακας μὲ χάλκινα μικροαντικείμενα ἰωνικὰ καὶ κυπριακὰ εἰδώλια τοῦ 6ου αἰ. π.Χ.

Ἀνάμεσα στὶς προθήκες, χάλκινο ἀκρόπρωρο πλοίου σὲ σχῆμα ρύγχους κάπρου.

Στὴν ἐντοιχισμένη προθήκη (ἄρ. 62) τοῦ ἀπέναντι τοῖχου, χρυσὰ κοσμήματα τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου (7ου - 6ου αἰ. π.Χ.) : Διαδήματα μὲ λεπτὲς ἔκκρουστες παραστάσεις, δακτυλῖδια, βραχιόλια, καὶ ἕνα περιδέραιο.

Μετὰ τὸ χῶλ ἀνοίγεται μιὰ αἶθουσα σὲ σχῆμα Γ. Ἀπὸ ἐδῶ καὶ μπρὸς ἡ πορεία τῆς ἐκθέσεως ἀκολουθεῖ τὸν ἀριστερὸ τοῖχο ἀπὸ κεῖ πὺν ἀρχίσαμε καὶ μετὰ συνεχίζει στὸ βόρειο σκέλος τοῦ Γ.

Ἀριστερά, στὶς τρεῖς πρῶτες προθήκες, ἀντικείμενα προερχόμενα ἀπὸ τὴ Βοιωτία. Γυναικεῖα εἰδώλια, καθιστὰ ἢ ὄρθια, οἱ γνωστοὶ « παπάδες » μὲ τὸ πλατὺ σῶμα καὶ τὴ ζωγραφιστὴ διακόσμηση, καθὼς καὶ ἄλλα μὲ ἢ χωρὶς καβαλάρη. Ἀνήκουν στὸν 7ο καὶ τὸ 6ο αἰ. π.Χ.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὰ εἰδώλια, σὲ μεμονωμένες μικρὲς προθήκες (ἄρ. 64, 66, 68) ἐκτίθενται ἀγγεῖα (δύο φέρουν ἐπιγρα-

φές σέ βοιωτικό ἀλφάβητο, στοῦ ἑνα ἀπὸ αὐτὰ σκηνές οἰκιακῆς ἐργασίας).

Περνᾶμε στὴν αἶθουσα τοῦ βάθους ὅπου ἐκτίθενται ἀττικά ἀγγεῖα, εἰδῶλια κ.ἄ. ἀντικείμενα τῆς Ἀρχαϊκῆς καὶ Κλασσικῆς περιόδου. Ἀριστερά, ἐπιτοίχιος προθήκη (ἀρ. 70) μὲ μελανόμορφες κύλικες τοῦ β' μισοῦ τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. Ἀνάμεσα σ' αὐτὲς συναντοῦμε καλὰ δείγματα τοῦ λεγόμενου μικρογραφικοῦ ρυθμοῦ (παράδειγμα ὁ Ὀδυσσεύς στὴν κοιλιὰ τοῦ κριοῦ). Στὴ γωνιά, ἐπάνω σὲ μιὰ στήλη, ὕδρια μελανόμορφη, σπανίας διατηρήσεως ἔργο, ἴσως τοῦ λεγόμενου ζωγράφου τοῦ Ἀντιμένους (γύρω στὰ 520 π.Χ.), ποὺ ἀπεικονίζει κρήνη (τὴν Ἑννεάκρουνο;), ἀπὸ τὴν ὁποία παίρνουν νερὸ γυναῖκες (εἰκόνα ἐξωφύλλου). Δεξιὰ τῆς ὕδριας, στὸν τοῖχο, προθήκη μὲ ἀρχαῖκά γυναικεῖα εἰδῶλια.

Κατεβαίνοντας τὰ λίγα σκαλοπάτια ἔχουμε στὰ ἀριστερά μας δύο ὅμοια ἐνεπίγραφα, μελανόμορφα ἀγγεῖα τοῦ Νικισθένους, τὸ ἑνα μὲ βακχικὲς σκηνές (εἰκ. 11), τὸ ἄλλο μὲ ἐρωτικές. Ἀνάμεσα σ' αὐτά, ὀριζόντια προθήκη μὲ κοσμήματα, ὅπως πόρπες, δακτυλίδια κλπ., καθὼς καὶ νομίσματα ἀργυρὰ τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. ἀττικά καὶ κορινθιακά.

Στὴ μεγάλη προθήκη (ἀρ. 78) μελανόμορφα ἀγγεῖα, κυρίως ἀττικά, ἀλλὰ καὶ μερικά βοιωτικά, ὅπως λ.χ. στοῦ ἔδαφος τῆς προθήκης καὶ ἐπάνω ἀριστερὰ μερικά ἐνεπίγραφα. Ἀξιόλογα τὰ τρία ἀγγεῖα - ρυτὰ στοῦ ἐπάνω δεξιὸ ράφι σὲ μορφή γυναικείας προτομῆς. Ἐπίσης, τὸ κύπελλο μὲ τὸ ὑπερυψωμένο χέρι ποὺ κοσμεῖται μὲ θαυμάσια λευκὴ γυναικεία προτομή. Σ' ἄλλα ἀγγεῖα σκηνές, ἀπὸ διάφορους μύθους, ὅπως τοῦ Διονύσου κλπ.

Στὴ γωνιά, σὲ στήλη ἐπάνω, ἀμφορεὺς μελανόμορφος ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ ζω-

γράφου τοῦ Ἀμάσιος (ἀρ. 79).

Ἐδῶ σταματοῦν τὰ μελανόμορφα ἀγγεῖα καὶ ἀρχίζει μιὰ σειρά ἀπὸ ἐρυθρόμορφα ποὺ ἀκολουθοῦν χρονικά (5ος - 4ος αἰ. π.Χ.). Στὴν πρώτη κόγχη τοῦ βάθους ἕνας μέγας κρατήρας μὲ παράσταση ἀποχαιρετισμοῦ πολεμιστοῦ, τῶν χρόνων τοῦ Παρθενῶνα. Ἀκολουθεῖ μιὰ κύλιξ τοῦ τέλους τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. καὶ στὴ δεύτερη κόγχη ἕνας κρατήρας μὲ Ἑρακλῆ κ.ἄ. μορφές (ἀρχὲς 4ου αἰ. π.Χ.).

Στὸν τοῖχο δεξιὰ μιὰ στενὴ προθήκη, ὅπου ξεχωρίζει στοῦ ἐπάνω ράφι ἕνα μικρὸ αὐστηρορυθμικὸ γυναικεῖο κεφάλι ἀπὸ μάρμαρο, ἀπὸ τὴν Ἑλευσίνα (περ. 460 π.Χ.), ἐξαίρετης δουλειᾶς. Στὰ ὑπόλοιπα ράφια εἰδῶλια τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ἀττικά.

Δύο χάλκινες κάλπιδες ὀστεοδόχες. Ἡ μιὰ φέρει στοῦ χεῖλος ἐπιγραφή, ποὺ φανερώνει πὼς ἡ πρώτη χρῆση τῆς ἦταν ἄθλο γιὰ νικητὴ στοὺς ἀγῶνες, ποὺ ἔστησαν οἱ Ἀθηναῖοι σ' ἀνάμνηση τῆς νίκης στοῦ Μαραθῶνα. Στὸν τοῖχο πῆλινα ἀνάγλυφα τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ ἀπὸ τὴ Μῆλο.

Ἐπιστρέφοντας στὴν αἶθουσα ἀπὸ ὅπου ξεκινήσαμε, συνεχίζουμε ἀριστερὰ μας, ὅπου ἔχουμε δύο προθήκες: Ἡ πρώτη (ἀρ. 90) περιέχει βοιωτικά ἔργα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., κυρίως πῆλινες προτομές καὶ μερικά ἀγγεῖα. Οἱ προτομές, καθὼς καὶ ἡ μεγάλη ποὺ ἐκτίθεται ἀποπάνω (Διόνυσος μὲ κύνταρο), ἀπεικονίζουν γθόνιες θεότητες ποὺ προστατεύουν κατὰ κάποιον τρόπο τὸ νεκρὸ. Ἀγγεῖο μὲ μελανόμορφη παράσταση ἀπὸ τὸ Καβεῖριο τῶν Θηβῶν. Ἡ δεύτερη (ἀρ. 91) περιέχει ἀττικά ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα, καθὼς καὶ λευκὲς ληκύθους τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Στὸ πρῶτο ράφι οἱ λευκὲς λήκυθοι, ἀπὸ τάφους προερχόμενες, ὅλες μὲ νεκρικὰ θέματα στολισμένες.

Είκ. 11. Ἀμφορεὺς ἀπὸ τὸ Ἔργαστήριον τοῦ Νικοσθένους.

Καθὼς περνοῦμε στὸ ἄλλο σκέλος τοῦ
Γ' συναντοῦμε, δεξιὰ καὶ ἀριστερά μας
στὸ ἄνοιγμα, μικρὲς προθήκες μὲ λευκὲς
ληκύθους καὶ ἀνάγλυφα ἀπὸ ἐπίτύμβια

του 5ου και του 4ου αι. π.Χ. Ἀξιοσημείωτο τὸ κεφάλι δούλης δεξιά.

Στὸν πρῶτο χώρο τοῦ δεύτερου σκέλους προθήκες μετέχουσιν ἀντικείμενα. Στὴν προθήκη ἀριστερά (ἀρ. 93), ἀντικείμενα κυρίως πρῶιμα κλασσικά. Στὴν προθήκη δεξιά μας (ἀρ. 108) χάλκινα, κλασσικά καὶ νεώτερα, ἀγγεῖα μετέχουσιν λαβὲς καὶ ἀγαλματίδια. Στὴν ὀριζόντια προθήκη τῆς γωνίας (ἀρ. 94) ἀντικείμενα ἀπὸ τὴν καθημερινὴν ζωὴν, σταθμὰ δημόσια, εἰσιτήρια θεάτρου, ἱατρικά ἐργαλεῖα, μῆτρες γιὰ μολύβδινες σφενδόνες, μολυβδίδες κλπ.

Ἀνάμεσα στὰ παράθυρα, κεφάλι Ἀλεξάνδρου, ἔργο τοῦ 1ου αι. μ.Χ. Καθὼς προχωροῦμε δεξιά μας στὸν τοῖχο, κεφάλι τοῦ Σοφοκλῆ, τοῦ λεγόμενου τύπου Φαρνέζε.

Στὸν ἐπόμενον χώρο, ποὺ εἶναι καὶ ὁ τελευταῖος, ἔχουν συγκεντρωθῇ ἔργα τῆς Ἑλληνιστικῆς καὶ τῆς Ρωμαϊκῆς κυρίως ἐποχῆς.

Δεξιά μας, στὴ γωνιακὴ προθήκη (ἀρ. 107), νομίσματα κλασσικά ἕως καὶ ρωμαϊκά, ταξινομημένα κατὰ τὸν τρόπον καὶ χρονολογικά, ὅσο γινόταν, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δύο τριγωνικά ἐπίπεδα στὴν γωνίαν, ὅπου ἐκτίθενται νομίσματα τοῦ Φιλίππου, τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τῶν Διαδόχων.

Ἀντίστοιχα, ἀριστερά μας, γωνιακὴ προθήκη (ἀρ. 98) μετέχουσιν κοσμήματα, σφραγιδολίθους τῆς Ρωμαϊκῆς περιόδου καὶ τῆς ὑστατῆς ἀρχαιότητος.

Στὴ μεγάλην προθήκη στὸ δεξιὸ τοῖχο (ἀρ. 105), τὰ ἐπάνω ράφια δέχονται χαριτωμένες Ταναγραῖες. μετὰ τὰ ἐξυπνα προσωπάκια καὶ τὶς χαριτωμένες χειρονομίας τους. Ἐπίσης ἀγγεῖα τῆς παρακμῆς.

Στὴν προθήκη (ἀρ. 102) τοῦ βάθους, ἑλληνορωμαϊκὴ μικροτεχνία, χάλκινα εἰδώλια στὰ πρῶτα ράφια. Κι ἀκόμη, πῆλινες κοῦκλες ἢ σατυρικὲς μορφὲς σὲ χαρακτηριστικὰ στάσεις. Στὸ ἔδαφος, ρωμαϊκά λυχνάρια.

Ἡ προθήκη (ἀρ. 99), ἀνάμεσα στὰ παράθυρα, εἶναι γεμάτη πῆλινα εἰδώλια Ἑλληνιστικῆς περιόδου. Στὸ δεῦτερον ράφι, τύποι κυρίως τῆς Νέας Κωμωδίας: ἢ γριὰ μετὰ τὸ μωρό, ὁ σάτυρος, ἡθοποιοὶ κλπ. Στὸ ἔδαφος, ἐπάνω σὲ κεκλιμένον ἐπίπεδο, χρυσὸ στεφάνι.

Στὸ βάθος, ἀνάμεσα στὴν προθήκην, γλυπτὰ Ἑλληνορωμαϊκῆς περιόδου. Ἀριστερά, ὁ γνωστὸς τύπος: Ἔρως καὶ Ψυχὴ δεξιά, Ἀφροδίτη ποὺ πατεῖ σὲ χελώνα. Στοὺς τοίχους, ἄλλα γλυπτὰ κομμάτια, κεφάλια Ἀφροδίτης κλπ.

ΜΑΡΙΑ ΜΠΡΟΥΣΚΑΡΗ

LE MUSÉE PAUL ET ALEXANDRA KANELLOPOULOS

Dans une maison néoclassique de la fin du XIXe siècle située sur le versant

Nord de l'Acropole a été inauguré le 7 Juillet le Musée Paul et Alexandra Ca-

Εικ. 12. Όροφος. Προθήκη Κορινθιακών.

nellopoulos. Ce Musée contient la collection que M. Paul Canellopoulos, in-

dustriel et amateur d'art, transmet à l'État grec en 1972 et qui se compose

principalement d'objets d'art et d'artisanat grec de presque toutes les périodes depuis l'aube préhistorique jusqu'au XIXe siècle.

La présentation du matériel a tenu compte des facteurs suivants: D'abord qu'il s'agissait d'une collection, donc que celle-ci devait être en principe exposée presque à sa totalité; ensuite que cette collection visait, selon le donateur, à donner un coup d'œil sur l'évolution de l'art grec pendant plus de quatre millénaires; enfin que ce matériel devait être exposé dans un édifice de caractère traditionnel et en surplus présentant des difficultés considérables résultant de l'architecture de l'édifice ainsi que des défauts de construction tels l'inégalité des murs, des plafonds etc.

Parmi les pièces qui furent exposées sont à souligner: Des idoles en marbre de l'art cycladique, des fines poteries de style protocorinthien, une kotylé béotienne à figures noires et scènes de vie

journalière, une hydrie attique à figures noires à représentation de femmes auprès de la fontaine Ennéakrounos, deux amphores à figures noires du potier Nicosthène, un grand cratère à figures rouges de l'époque du Parthénon, une petite tête féminine en marbre de 460 av. J.-C., quelques reliefs en terre cuite Méliens, des grandes protomes Béotiennes en terre cuite, des lécythes attiques à fond blanc, parmi lesquelles se distinguent des œuvres du peintre d'Achille, du peintre Sabouroff et autres, des monnaies grecques et romaines, une tête colossale en marbre de l'empereur Romain Galérius, des étoffes coptes, des icônes byzantines et postbyzantines, quelques unes de haute qualité, des monnaies byzantines, des croix en bois en technique ajourée etc. Parmi les peu nombreux objets d'art non grecs sont particulièrement remarquables des objets d'art perse, tels les reliefs en or d'époque Achéménide etc.

MARIA BROUSCARI

ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΣΥΝΤΗΡΗΣΕΩΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Τὸ πρῶτο τετράμηνο τοῦ 1976 ἔγιναν στὰ ἔργαστήρια τοῦ Κέντρου Συντηρή-

σεως Ἀρχαιοτήτων ἐργασίες σὲ τοιχογραφίες, ψηφιδωτὰ καὶ φορητὲς εἰκόνες.

Α' Τοιχογραφίες. Προχώρησε σημαντικά ή συνεχιζόμενη εργασία για την αποκατάσταση συνθέσεων του ζωγραφικού διακόσμου κτισμάτων που αποκαλύφθηκαν στην ανασκαφή του 'Ακρωτηρίου Θήρας. (Ταύτιση, μερική στερέωση και καθαρισμός και στη συνέχεια συνένωση τμημάτων ζωγραφικών κονιαμάτων που συγκεντρώθηκαν από την ανασκαφή¹). Συνεχίστηκαν επίσης οι εργασίες για την απόσπαση, στερέωση και καθαρισμό των επάλληλων ζωγραφικών επιχρισμάτων από τη διακόσμηση βωμού της Δήλου· τη στερέωση, τμηματικό καθαρισμό, συνένωση και μεταφορά σε τεράρα των τοιχογραφιών που αποτοιχίστηκαν από ταφικό υπόγειο ανασκαφής της Κορίνθου².

Β' Ψηφιδωτά δάπεδα. Σε δύο ψηφιδωτά έμβληματα δαπέδων, της Casa Romana της Κω και της Ρόδου, αφαιρέθηκε το υπόστρωμα από τσιμέντο στο οποίο είχαν τοποθετηθεί, σε παλιότερη συντήρηση, τα ψηφιδωτά και συμπληρώθηκε ή συντήρηση του ψηφιδωτού έμβληματος της Κω (στερέωση, καθαρισμός, κατασκευή νέου υποστρώματος από κορασάνι, τοποθέτηση σε τεράρο). 'Ενδιαφέρει να σημειωθεί πως σε διάφορα σημεία στις άκρες του ψηφιδωτού αποκαλύφθηκαν μικρά τμήματα με ψηφίδες στην αρχική θέση τους, που είχαν καλυφθεί με τσιμέντο. 'Υστερα από απόφαση της Κεντρικής 'Υπηρεσίας, το ψηφιδωτό θα εκτεθεί κατάλληλα στο Μουσείο της Κω και στην αρχική θέση του, στην Casa Romana, θα

τοποθετηθεί πιστό ψηφιδωτό αντίγραφο, όπως έχει γίνει σε άλλες ανάλογες περιπτώσεις. Αυτό κρίθηκε απαραίτητο, για να διαφυλαχθεί το πολύτιμο έργο από την αναπόφευκτη βλάβη που θα του προκαλούσε με τον καιρό ή πίεση κυρίως που ασκούν οι πλάκες του δαπέδου στο χώρο όπου βρισκόταν αρχής.

Γ'. Φορητές εικόνες. Συντηρήθηκαν κυρίως μεταβυζαντινές εικόνες που ανήκουν στο Συναϊτικό Μετόχι της 'Αγίας Αικατερίνης 'Αθηνών και στο Ναό της Σχολής Ευελπίδων. Συμπληρώθηκε ή εργασία σε δεκατρείς εικόνες και προχώρησε στις υπόλοιπες. ('Εγιναν, κατά περίπτωση, απολύμανση, στερέωση και αποκατάσταση του ξύλου, στερέωση και καθαρισμός της προετοιμασίας και της ζωγραφικής επιφάνειας και κάλυψη των φθορών, όπου ήταν απαραίτητο για να μην ενοχλούν την εντύπωση των έργων). 'Από τις εικόνες αυτές αξίζει να σημειωθούν όσες εμφανίζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα στοιχεία που περιέχουν.

Εικόνες του Συναϊτικού Μετοχίου 'Αθηνών. Παρουσιάζουν σημαντικό ενδιαφέρον για το λόγο ότι προέρχονται από την Κωνσταντινούπολη, από το Συναϊτικό Μετόχι στο Γαλατά, από όπου μεταφέρθηκαν στην 'Αθήνα με πρωτοβουλία και κόπο του 'Επιτρόπου της 'Ι. Μονής του Σινά, Πανος. 'Αρχιμανδρίτη κ. Νεκταρίου Τσολίδη. Είναι νεώτερα έργα του 18ου και του 19ου αϊ., εκτός από μία εικόνα που παριστάνει τον 'Αγιο Γεώργιο δρακοντοκτόνο, καλό έργο του 16ου-17ου αϊ. (διαστ. 0,58 × 0,48 × 0,025 μ. ε ι κ. 1). 'Η εικόνα έχει δύο επάλληλα ζωγραφικά επιχρίσματα με το ίδιο θέμα³.

1. Βλ. Σπ. Μαρινάτου, 'Ανασκαφαι Θήρας VII, 'Αθήναι 1976, σ. 35 κέ., πίν. 65 (φωτογραφία της μορφής, συμπληρωμένης σε σχέση με το πίν. Α' με ασυγκόλλητα ακόμη τμήματα από το σώμα της).

2. Βλ. σχετ. Δ. Πάλλα, Νεκρικών υπόγειον εν Κορίνθω, ΠΑΕ 1969, σ. 121 κέ. πίν. 137 - 144.

3. Παράσταση κατά τον ίδιο εικονογραφικό τύπο μιᾶς ἀ δημοσίευτης εικόνας του Μιχαήλ

Είκ. 1. Άγιος Γεώργιος δρακοντοκτόνος (κατά τη διάρκεια των εργασιών).

Καθώς δὲ μεσολαβεῖ προετοιμασία, εἶναι τεχνικὰ πολὺ δύσκολο νὰ ἀποκολληθῇ

ἀνέπαφο τὸ νεώτερο ἐπίχρισμα. Δύσκολο εἶναι ἐπίσης γιὰ τὴν ὥρα νὰ ἐξακριβω-

Δαμασκηνοῦ στοὺ Μητροπολιτικὸ Ναὸ τῆς Κέρκυρας (βλ. σχετικὰ, Ν. Δρανδάκη, Ὁ Ἑμμανουὴλ Τζάνε Μπουνιαλῆς, θεωρούμενος ἐξ εἰκόνων τοῦ σφζομένων κυρίως ἐν Βενετία, Ἐν Ἀθήναις 1962, σ. 162, σημ. 2). Στὸν ἴδιο τύπο εἶναι μία ἀδημοσίευτη ἐπίσης εἰκόνα στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στοὺ Μαντούκι τῆς Κέρκυρας. Σημαντικὰ ἀνάλογο τύπο ἔχουν ἡ

εἰκόνα τοῦ Ἀγίου Δημητρίου τοῦ Ἑμμ. Τζάνε στὴ συλλογὴ Δ. Λοβέρδου (Ξυγγοπούλου, Σχέδιασμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἀλωσιν, Ἀθήναις 1957, σ. 230 κέ., πίν. 57, 2. Δρανδάκης, στοὺ ἴδιο) καὶ ἡ εἰκόνα τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὴν ἐκκλησία τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὰ Λαγκαδάκια Ζακύνθου (Δρανδάκη, ὁ.π., πίν. 70).

θοῦν σὲ ὅλα τὰ σημεῖα τὰ μέρη ποὺ ἀνήκουν στὴν ἐπιζωγράφηση τῆς πρώτης εἰκόνας. Ὅπως δὴ ποτε, ἔργο τοῦ νεώτερου ζωγράφου εἶναι τὸ ὁμορφο, δυτικῆς αἰσθήσεως τοπίο, ποὺ ἀναπτύσσεται στὸν κάμπο τῆς εἰκόνας, μὲ τὰ βουνὰ καὶ τὴν πόλη ποὺ σκιαγραφεῖται στὸ βάθος ἀριστερά, μὲ θάμνους καὶ λουλούδια ποὺ ξεπροβάλλουν ἐδῶ καὶ ἐκεῖ, δουλεμένα ἐλεύθερα. Οἱ ἀκτινογραφίες ποὺ ἔγιναν στὴν εἰκόνα ἔδειξαν πῶς, στὴ θέση ποὺ βρίσκεται ἡ πόλη, ὑπάρχει στὴν προηγούμενη παράσταση συγκρότημα κτηρίων μὲ ἐκκλησία κ.ἄ., μὲ ἀπλὴ γραμμικὴ σχεδίαση.

Σημαντικὴ εἶναι ἐπίσης ἀπὸ ἄλλη ἀποψη μία λαϊκοῦ τύπου εἰκόνα μὲ σκηνές

ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ Χριστοῦ (θαύματα, παραβολὲς κ.ἄ.), ποὺ παριστάνονται σὲ ἐξήντα ὀρθογώνιους πίνακες (διαστ. $0,90 \times 0,65 \times 0,02$ μ. εἰκ. 3 - 4). Εἶναι καλὸ ἔργο ἀνώνυμου ζωγράφου τοῦ 19ου αἰ., ποὺ ἔκαμε ἐπίσης μία σειρά ἀπὸ ἄλλες εἰκόνες αὐτοῦ τοῦ εἶδους καὶ τοῦ μεγέθους, φυλαγμένες στὸ Σιναϊτικὸ Μετόχι τῶν Ἀθηνῶν, ποὺ παριστάνουν μικρογραφημένες μορφές καὶ σκηνές ἀπὸ μηνολόγια κ.ἄ. Ἔργο χαριτωμένο, ἐκφραστικό, ζωηρόχρωμο, πλούσιο σὲ συνθετικὰ καὶ ἀφηγηματικὰ εὐρήματα, μὲ ἐπιγραφές ποὺ συναγωνίζονται σὲ ἀφέλεια καὶ λαϊκὴ χάρη τὶς ἱστορίες ποὺ συνοδεύουν, ἀπηχεῖ μὲ συναρπαστικὴ καθαρότητα παλιὰ δυτικοευρωπαϊκὰ πρότυπα.

Εἰκ. 2. Ἅγιος Γεώργιος (λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 1).

Είκ. 3. «Περὶ τοῦ τετραπλοῦ ἀγροῦ» (λεπτομέρεια).

Θὰ εἶναι σημαντικό νὰ μελετηθοῦν τὰ γνωστὰ ἔργα τοῦ ἀνώνυμου ζωγράφου τῆς εἰκόνας, γιὰ νὰ φωτισθῇ μία ἀξιόλογη πτυχή, παραμερισμένη ὡς τώρα, τῆς νεώτερης μεταβυζαντινῆς τέχνης.

Εἰκόνες τοῦ Ναοῦ τῆς Σχολῆς Εὐελπίδων. Ἡ παλαιότερη καὶ ἡ καλύτερη εἶναι ἡ εἰκόνα τοῦ Ἀρχάγγελου Μιχαήλ (διαστ. $0,85 \times 0,44 \times 0,05$ μ.), ἔργο τοῦ ἐλάχιστα γνωστοῦ ζωγράφου Γεωργίου Σκορ-

δίλη⁴ (εἰ κ. 5). Στὸ ἔδαφος ἀριστερὰ τῆς εἰκόνας σημειώνεται : ΧΕΙΡ/ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΚΟΡΔΙΛΗ/α.χ.μ. (1640). Ὁ Ἀρχάγγελος παριστάνεται στὸ γνωστὸ ἀπὸ σύγχρονες εἰκόνες τύπο, ὁλόσωμος

4. Γιὰ τὸ ζωγάφο Γεώργιο Σκορδίλη, προφανῶς τὸν ἀναφερόμενο γιὸ τοῦ Σταμάτη Σκορδίλη, βλ. Δ. Σισιλιάνου, "Ἕλληνες ζωγράφοι μετὰ τὴν Ἀλωσιν, Ἀθῆναι 1935, σ. 193.

κατὰ μέτωπο, μὲ τὴ ρομφαία ψηλὰ καὶ ξε-
διπλωμένο εἰλητὸ πὺν γράφει : « Ὅνομα
κτῶμαι Μιχαὴλ πρωτοστάτου. Τήνδε τὴν
φλόγα ἕως τοῦ νῦν κατέχω ». Ὑπογραμ-
μισμένο σχέδιο, καλλιγραφημένες λεπτο-
μέρειες, λαμπερὰ « μεταλλικὰ » φωτί-
σματα στὴ στολή, στρογγυλεμένοι ὄγκοι
καὶ ἔντονα σκιοφωτισμένες ἐπιφάνειες
στὰ γυμνὰ μέρη τῆς ρωμαλέας μορφῆς
ἀποτελοῦν τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσμα-
τα τοῦ αὐστηροῦ ἔργου τοῦ Σκορδίλη. Τὰ

μετάλλινα περιβλήματα στὰ πόδια, ἀπὸ
πρότυπο δυτικῆς πανοπλίας, φανερῶνουν
τὴν περιορισμένη κλίση τοῦ ζωγράφου σὲ
καθιερωμένα, ἀπὸ τὴν ἀμέσως προηγού-
μενη παράδοση, δυτικῆς προελεύσεως
στοιχεῖα. Τὸ πλατὺ πλαίσιο εἶναι σύγ-
χρονο, καρφωτό, διακοσμημένο μὲ σκα-
λισμένα κυμάτια σὲ κλασσικιστικὸ ὕφος
καὶ μὲ ζωγραφικὴ (σὲ γαλάζιο κάμπο,
κλαδιὰ καὶ λουλούδια σὲ ξεφτισμένο ἄ-
σημένιο χρῶμα, πὺν προβάλλονται σὲ

Εἰκ. 4. «Περὶ τοῦ τελῶνου καὶ τοῦ φαρισείου».

Εικ. 5. 'Ο Ἀρχάγγελος Μιχαήλ.

κόκκινο βάθος πλεγμένα σέ ἑλικες, στis γωνίες καὶ στὴ μέση τῶν πλευρῶν).

Μία ἄλλη εἰκόνα ποὺ παριστάνει τὴν « Κυρία τῶν Ἀγγέλων » (εἰ κ. 6) εἶναι ἔργο τοῦ ζωγράφου ἱερομονάχου Ζησιμᾶ Μαυρομάτη (διαστ. 0,665 × 0,585 × 0,025 μ.). Στὸ ἔδαφος, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἀπὸ τὸ θρόνο τῆς Παναγίας ὑπάρχουν ἐπιγραφές. Ἀριστερά: ΧΕΙΡ ΖΗCΙ/ΜΑ. ΙΕΡΩ/ΜΟΝΑΧΟΥ/ΜΑΥΡΟΜ/Α/

ΤΗ/ΕΝ ΕΤΕΙ/ α.χ.γ.θ. (1699). Δεξιὰ : ΜΝΗCΤΙΤΗ/Κ(ὕρι)Ε ΜΙΝΟ/ΔΟΡΑ ΜΟΝΑ/ΧΥ. Ὁ ζωγράφος ἀποδίδει φιλότιμα συνηθισμένο σέ ἔργα τοῦ 16ου καὶ τοῦ 17ου αἰ. εἰκονογραφικὸ τύπο. Ὅπως στὴν προηγούμενη εἰκόνα τοῦ Ἀρχαγγέλου, τὸ πλατὺ πλαίσιο, διακοσμημένο ἐδῶ μὲ ἔντονα ἀνάγλυφα καὶ ζωγραφισμένα σχέδια (κόκκινα καὶ μπλὲ σχηματοποιημένα λουλούδια σέ μπλὲ καὶ κόκκινο ἀν-

Είκ. 6. Ἡ « Κυρία τῶν Ἀγγέλων », εἰκόνα τοῦ Ζησιμᾶ ἱερομονάχου Μαυρομάτη (μετὰ τὴ συντήρηση).

τίστοιχα κάμπο, καὶ ἀστέρια), σύγχρονο τῆς εἰκόνας, ὑπογραμμίζει εὐχάριστα τὴν παράσταση, ἐπιτείνοντας τὴν ἐντύπωση τῆς σχεδιαστικῆς ἀδεξιότητος καὶ τῆς γραμμικῆς ἀφέλειας ποὺ τὴ χαρακτηρίζουν. Αὐτὰ κιόλας τὰ στοιχεῖα δίνουν στὸ

τέλος ἓναν οἰκεῖο ἀνεπιτήδευτο τόνο ποὺ κάνει ἐλκυστικὰ ἐκφραστικὸ τὸ μέτριο ἔργο.

Ἀπὸ τίς ὑπόλοιπες εἰκόνες ἀξίζει νὰ σημειωθῇ μία ἀκόμη χρονολογημένη εἰκόνα, ἔργο τοῦ ζωγράφου Νεοφύτου ἱερο-

διακόνου. Παριστάνει τήν « Κυρία τῶν Ἀγγέλων », ἀκριβῶς στὸν τύπο γνωστῆς εἰκόνας τοῦ Ἑμμανουήλ Τζάνε⁵, μὲ τοὺς κορυφαίους ἀποστόλους Πέτρο καὶ Παῦλο ὁλόσωμους στὸ πλάι τοῦ θρόνου, δεξιά καὶ ἀριστερά τῆς Παναγίας, καὶ κάτω, ἀπὸ ἀριστερά τοὺς ἱεράρχες Ἀγίους Νικόλαο, Σπυρίδωνα καὶ Χαράλαμπο κατὰ μέτωπο, ὡς τῇ μέσῃ (διαστ. $0,52 \times 0,41 \times 0,017 \mu.$). Στὸ ἔδαφος, κάτω ἀπὸ τὸ θρόνο ἀριστερά, εἶναι ἡ ὑπογραφή τοῦ ζωγράφου : ΧΗΡ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΙΕΡΟΔΙΑ-

5. K. Kreidl - Papadopoulos, Die Ikonen im Kunsthistorischen Museum in Wien, ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ Jahrbuch d. Kunsthistorischen Sammlungen in Wien, 66 (1970), εἰκ. 79. Βυζαντινὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν (Κείμενον Μ. Χατζηδάκη), σ. 77, εἰκ. 47.

ΚΟΝΟΥ : ΑΨΓ (1703). Μορφές τῆς εἰκόνας ἔχουν ζωγραφιστῇ κατὰ τὸ αὐστηρὸ ἰδίωμα (Πέτρος, Παῦλος καὶ Νικόλαος, μικρογραφημένοι προφῆτες τοῦ θρόνου καὶ ἄγγελοι) καὶ ἄλλες κατὰ δυτικότερο ὕφος (Παναγία μὲ τὸ Χριστὸ καὶ Ἅγιοι Σπυρίδων καὶ Χαράλαμπος). Δὲ μπόρεσε νὰ διαπιστωθῇ ἂν πρόκειται γιὰ ἐπιζωγράφηση. Ἀπὸ τοὺς Ἀγίους ποὺ παριστάνονται κάτω, εἶναι πολὺ πιθανὸ πὼς ἡ εἰκόνα προέρχεται ἀπὸ τὰ νησιά τοῦ Ἰονίου. Ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ σύνδεση τῶν ἀποστόλων μὲ τὴν Παναγία ἔχουν οἱ ἐπιγραφές τῶν εἰλητῶν ποὺ κρατοῦν. Στοῦ Πέτρου εἶναι γραμμένο : « Χαῖρε, μήτηρ, ἀποστόλων τὸ ἀσίγητον στόμα, χαῖρε »: Στοῦ Παύλου : « Χαῖρε, μήτηρ τῆς ζωῆς, ἡ ἐμὲ παρηγοροῦσα ».

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

DES ACTIVITÉS DU CENTRE DE CONSERVATION DES ANTIQUITÉS

Les premiers mois de l'année 1976, aux laboratoires du Centre de Conservation des Antiquités du Service Archéologique ont été effectués des travaux sur des peintures anciennes murales détachées (de l'Acrotérion de Théra, d'un bômos de Délos et d'une tombe de Corinthe, sur des emblèmes mosaïques des pavements (de la Casa Romana de Cos et de Rhodes), et sur des icônes portables postbyzantines (du métôchion de Sainte Cathérine de Sinaï, portées du métôchion de Constantinople, et du

parecclésion de l'École Militaire d'Athènes).

Nous signalons deux icônes du métôchion de Sinaï et trois de l'École Militaire, avec un intérêt particulier, qui sont les suivantes : 1. *Saint-Georges tuant le dragon*, bonne œuvre de la fin du XVIe ou du début du XVIIe s., repeinte d'une icône antérieure du Saint. 2. *Une icône avec soixante scènes des miracles et paraboles du Christ*, œuvre intéressante du XIXe s., exécutée d'une manière populaire. 3. *L' Archange Michel*, œuvre du peintre

Εικ. 7. 'Η «Κυρία τῶν Ἀγγέλων» με Ἁγίους, εἰκόνα τοῦ Νεοφύτου ἱεροδιακόνου (μετὰ τὴ συντήρηση).

Georges Scordilis, de l'année 1640.
4. *La Dame des Anges*, du peintre hiéromonaque Zissimas Mavromatis, de l'année 1699. 5. *La Dame des Anges avec des*

Saints, du peintre hiérodiakon Neophytos, de l'année 1703.

MYRTALI ACHEIMASTOU-
POTAMIANOU

AIGEIRA 1975

Nach der durch die außen- und innenpolitischen Ereignisse bedingten Unterbrechung des Jahres 1974, konnten die Untersuchungen in Aigeira im Berichtsjahr wieder in vollem Umfang fortgesetzt werden¹.

Akropolis: Hier wurden die Planquadratgrabungen (Abb. 1) der Kampagnen 1972 und 1973 weitergeführt, wobei in nachmykenischen Schichten einige architektonische Terrakotten archaischer (Abb. 2) und klassischer Zeit (Abb. 3) gefunden wurden. Diese könnten evtl. mit dem von Pausanias erwähnten Artemis - Iphigeneia - Heiligtum in Zusammenhang gebracht werden, daß höchstwahrscheinlich im Bereich der Spitze der Akropolis (416 m) zu suchen ist. Allerdings sind die bisher aufgedeckten Mauerreste zu primitiv und einfach, um einem solchen Heiligtum zugeschrieben werden zu können.

In einem 56 m langen Suchgraben auf dem westlichen Gipfelplateau wurden darüber hinaus vier deutlich durch

Brandschichten getrennte Straten angeschnitten, die sich vor allem im westlichen Teil des Grabens abzeichneten. Im Osten war durch spätere Planierungen die Stratigraphie bereits gestört. In den ungestörten Straten fand sich ausschließlich mykenische Keramik der Periode LH III C. In und unter der untersten Schicht kam knapp über dem gewachsenen Boden auch sog. Coarseware zutage, wie sie in Troia VII B 1 und 2 auftritt.

Unter den Funden an mykenischer Keramik sind hauptsächlich fünf Gefäßtypen vertreten:

1. Carinated Bowls
2. Medium band Bowls
3. Becken mit horizontalen Henkeln
4. Amphoren und Krüge
5. Skyphoi

Das meiste davon wurde in Aigeira selbst erzeugt. Ton und Dekoration unterscheiden sich von dem anderer Fundplätze. Diese Tatsache bezeugt aber auch der Fund eines mykenischen Töp-

1. Der Grabungsstab setzte sich neben dem Berichterstatte aus folgenden Damen und Herren zusammen:

Univ. - Prof. Dr. Fritz Schachermeyr, Wien (mykenische Keramik)

Dr. Gerda Schwarz, Graz (stellv. Leitung, nachmykenische Keramik)

Dr. Sigrid Jalkotzy, Wien (mykenische Keramik)

Cand. Christine Schwanzar, Wien (hellenistische u. römische Keramik vom Theater)

Cand. Margarete Strohschneider, Wien (Grabung Akropolis)

Dipl. - Ing. Dimitra und Georg Tsonis, Athen (topographische Aufnahmen)

Cand. Petros Dintsis, Wien (Grabung Theater)

Hochschullektor Thomas Römer, Wien (photographische Aufnahmen)

Akad. Restaurator Franz Klee, Wien (Restaurierung)

Cand. Georg Klee, Wien (Restaurierung)

Die Grabungsleitung dankt allen Mitarbeitern für ihren aufopferungsvollen Einsatz, vor allem aber auch den zuständigen griechischen Behörden für vielfache Hilfe und gute Zusammenarbeit, besonders dem Generaldirektor des archäologischen Dienstes, Herrn Dimitris Lazaridis und der Leiterin der Ephorie Patras, Frl. Iphigeneia Dekulakou.

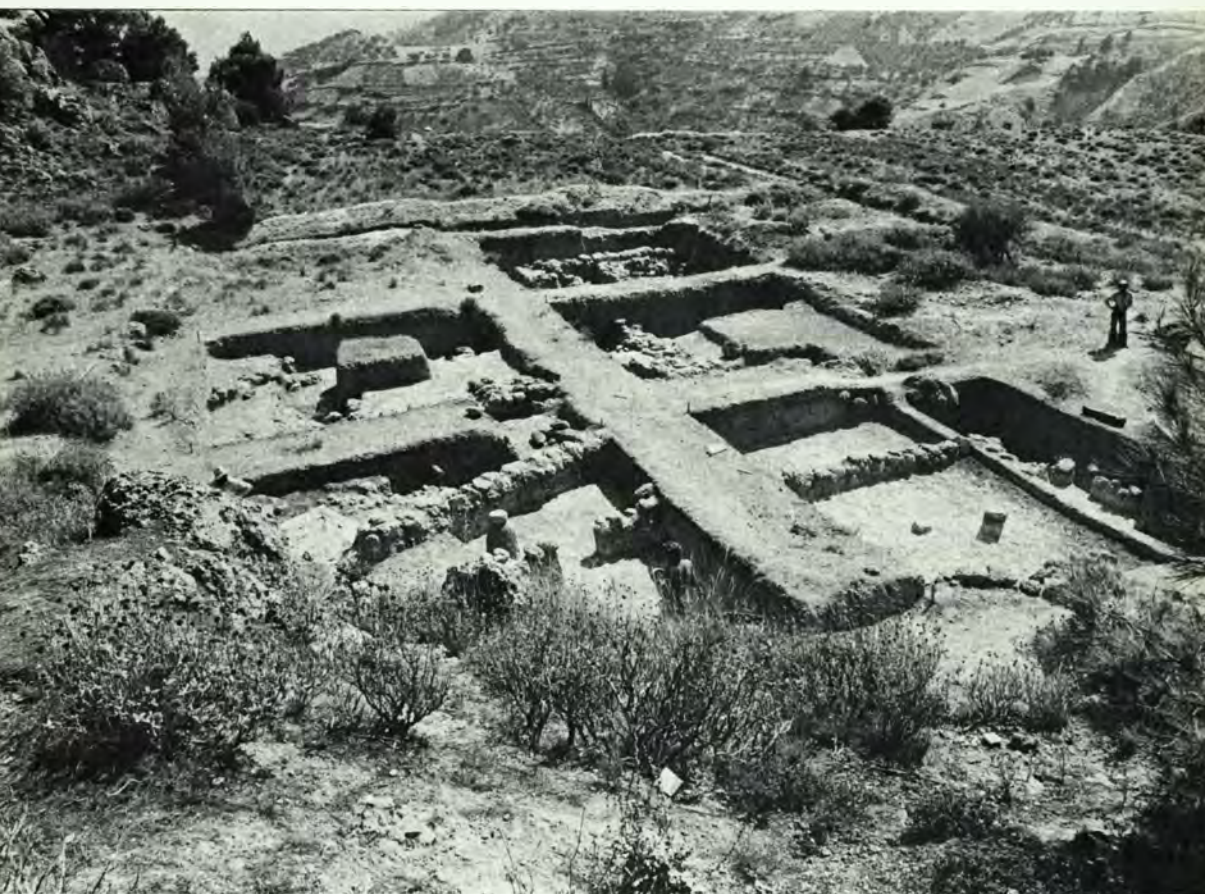

Abb. 1. Aigeira. Planquadratgrabung auf der Akropolis.

ferofens. Sein oberer Teil wurde beim Bau eines mykenischen Hauses zerstört. Der untere Teil wurde bei dieser Gelegenheit mit Schutt aufgefüllt, der reichlich Keramik enthielt.

Auf Grund dieser archäologischen Belege läßt sich jetzt die Geschichte Aigeiras und damit Achaïas wie folgt rekonstruieren :

Im Zuge der großen Völkerwanderungen des 13. und 12. Jhs. v. Chr. kamen Leute, die sich auf der Akropolis von Aigeira ansiedelten, mit den Erzeu-

gern der Coarseware in Kontakt. Diese ersten Siedler waren wahrscheinlich versprengte Überlebende, die nach den Katastrophen der mykenischen Burgen von den schwer zugänglichen Gebieten der Berge in Achaïa Besitz genommen hatten. Das fortifikatorisch günstige Aigeira, damals hieß es noch Hyperesia, war wie geschaffen für eine solche Siedlung.

In nachmykenischer Zeit wurde die Spitze der Akropolis zum heiligen Platz der Götter. Hier, gewissermaßen unter

göttlichem Schutz, dürfte in geometrischer Zeit ein Bürger der Stadt seine Habe vergraben haben. Dies bezeugt der Fund zweier Töpfe, von denen der eine mit insgesamt etwa 15 kg schweren Bronzeklumpen gefüllt war.

Später verlagerte sich das Leben an leichter erreichbare Stellen des Berganges.

Theater : Die hufeisenförmige Orchestra wurde im Berichtsjahr zur Gänze freigelegt. Wie beim Theater von Argos sind auch in Aigeira in den Diazomata Entwässerungskanäle vorhanden. Am Bühnenhaus lassen sich zwei große Bauphasen auseinanderhalten. Das römische Logeion und Spuren der Scaenae frons sind noch gut erkennbar. Letztere

war mit einer Tabernakelarchitektur versehen, die vielleicht dem 2. Jh. n. Chr. angehört (Abb. 4).

Zum Altbestand des Theaters gehört das Koilon und der Orchestrakanal, neben dem noch der Stumpf eines Pfeilers mit Halbsäule von der Front des Proskenions zum Vorschein kam. Durch den Fund der Fundamente zweier weiterer Pfeiler läßt sich deren Abstand errechnen. Von der Rückwand der Skene sind nur noch einige Blöcke in situ vorhanden. Wichtig war vor allem der Umstand, daß bei der Grabung noch der Abdruck eines tief fundementierten Pfeilers festgestellt werden konnte, der wohl der Innenteilung des Bühnengebäudes zuzuordnen ist. Demnach wäre eine

Abb. 2. Aigeira. Bemalte architektonische Terrakotta (um 530 v. Chr.).

Abb. 3. Aigeira. Bemalte architektonische Terrakotta (4 Jh.).

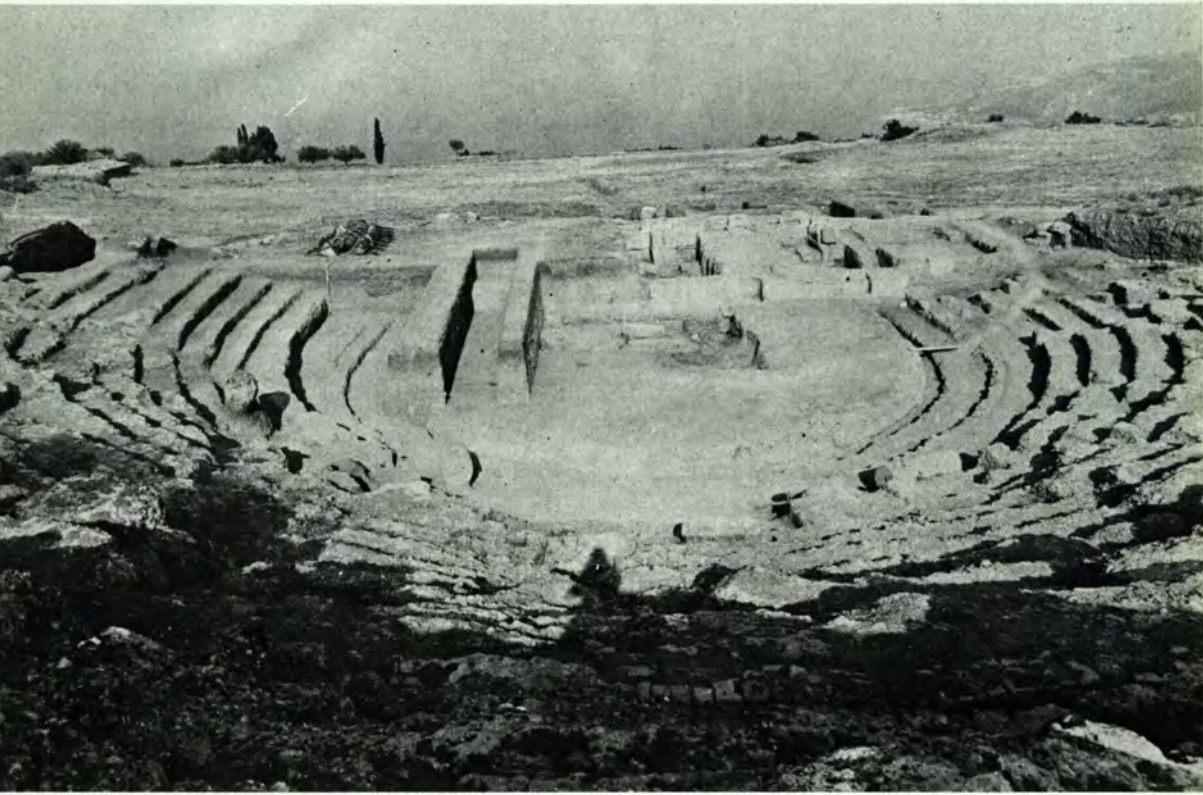

Abb. 4. Aigeira. Theater, Übersicht und Gesamtplan 1975.

Pfeilerreihe zu ergänzen, die den Raum in zwei Schiffe teilte, etwa wie in Epidauros.

Anhaltspunkte für die Datierung des Theaters von Aigeira ergeben sich aus der Gesamtform des Grundrisses, der durch die gerade vorgezogen seitlichen Enden der Orchestra sehr altertümlich wirkt. Parallelbeispiele finden sich in Athen, Oiniadaí, Sikyon im griechischen Mutterland, Heraklea Minoa in Sizilien und Assos in Kleinasien. Alle diese Theater werden in das vierte und frühe dritte

Jahrhundert v. Chr. datiert. Für Aigeira kommt ein Ansatz vor 300 v. Chr. aus historischen Gründen nicht in Frage. Die Errichtung eines solchen Baues kann man sich überhaupt nur in Zeiten der Blüte des achaeischen Bundes vorstellen. Damit dürfte das Theater von Aigeira wahrscheinlich unmittelbar nach der Neugründung des Bundes im Jahre 281/80 v. Chr. entstanden sein.

Wien, Mai 1976

WILHELM ALZINGER

THE CAVE TO KLEISIDI NEAR MYRTOS IN SOUTHERN CRETE

In Memoriam Bernd Kaiser 15 IX 1974

In the region of Myrtos in southern Crete two sites of major importance have been excavated by the British School of Athens. Dr. Peter Warren has brought to light the Early Minoan village 3.5 km. east of Myrtos¹, and Professor Gerald Cadogan has uncovered the Middle to Late Minoan villa and town of Myrtos Pyrgos just east of the modern village. Both sites have contributed significantly to our understanding of Minoan culture in this area.

There is a third site near Myrtos, a cave locally called Τὸ Κλεισίδι, which has also yielded important material. It caught the attention of Paul Faure and he published brief accounts of it². He states that an old woman of the nearby village Parsa (modern Metaxochori) discovered the cave in 1943; during the next two years it served the resisters to the German occupation as a place of refuge; the cave is long he thinks, ca. 150 m. and is composed of several chambers; the pottery seemed to Faure to be Neolithic, LM III, Subminoan and Geometric; he also collected some intact vessels which he stored in the local school; in addition to the pottery, the cave, according to Faure, also contains the bones of about forty adults and children who died in the cave in earlier times.

The cave's reported great length of occupation and the presence of human bones greatly intrigued the late German archaeologist Bernd Kaiser, and he

paid his first visit to it in the summer of 1968. At that time he examined and photographed the approximately fifteen pots that Faure had deposited in the local school. Although all the vases were badly encrusted with calcium, Kaiser thought³ they all seemed to correspond to the pottery types of Warren's Myrtos Period II, dated EM IIb; the most distinctive pieces were those decorated in the Vasiliki manner. A few others may have been slightly earlier or later, but no later than Early Minoan.

Regardless of the indications that the cave was not inhabited as long as Faure seemed to think, Kaiser's enthusiasm so waxed that he was able to convince the author of this note to accompany him on a second visit, with the thought that if I was suitably impressed then we would apply for permission to excavate it. We therefore journeyed to the cave in May of 1974.

The cave is situated to the southwest of the poor village of Metaxochori, formerly named Parsa, high above and to the north of modern Myrtos on the south slopes of Mt. Dikte, approximately 7 km. southwest of the bustling and picturesque village of Malles⁴. When we

2. *BCH* 80 (1956) p. 100 no 3; *Fonctions des cavernes crétoises* (École française d'Athènes. *Travaux et Mémoires* 14), pp. 30, 36 n. 1, 48, 49, 60, 67, 209 n. 4, and 226 n. 3.

3. Faure's pottery is now missing (see below), and so are Kaiser's photographs. Kaiser's notes on the pottery are here transcribed from a private communication.

4. From the church of Ayios Konstantinos in Metaxochori the remains of a Turkish *kalderim*

1. P. Warren, *Myrtos*.

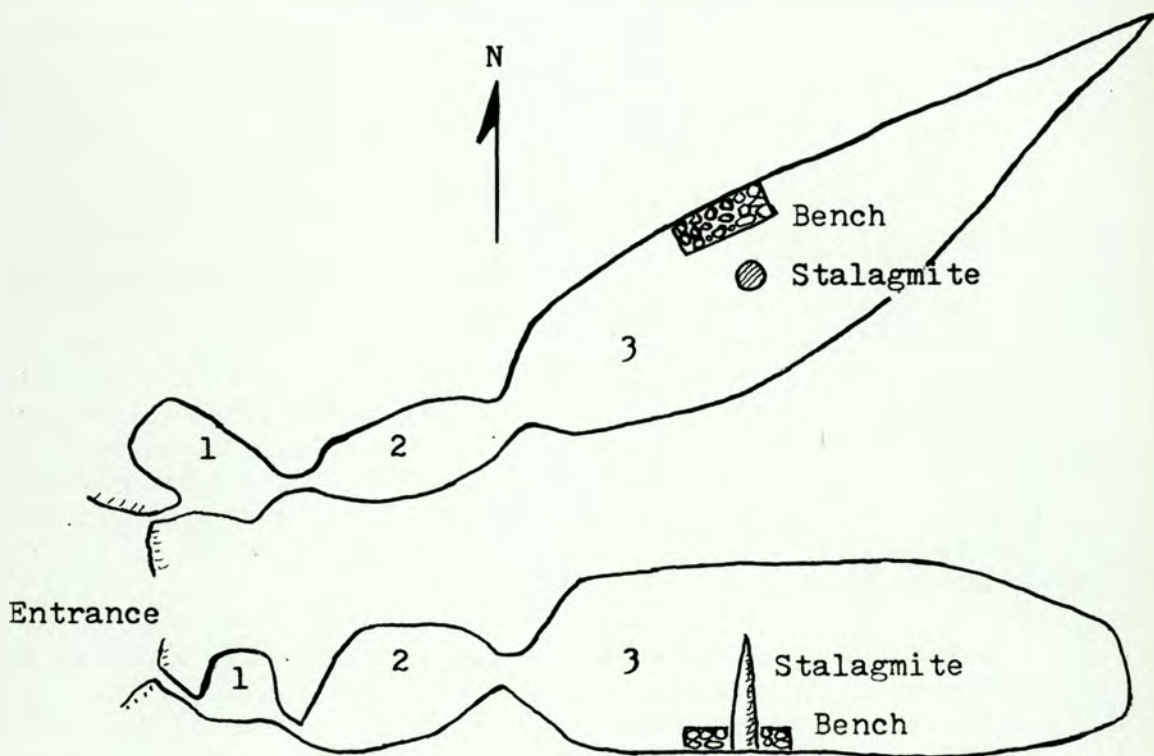

Fig. 1. Plan and section of *To Kleisidi* in rough sketch (scale, ca. 1:200).

arrived, the village Metaxochori was poor indeed. Already greatly underpopulated, it now seemed almost deserted. The few young men who still lived in the village were camping in the coastal plains below in order to harvest the tomato crop ; the only remaining residents consisted of a few old women

and two herdsmen. The houses were unwhitewashed and falling rapidly into ruin. The local school was apparently long abandoned, instruction now being offered below in the modern village of Myrtos, and the pots deposited there by Faure were not to be found.

We persuaded one of the herders to

leads southwest. At first the road is fairly level; after it crosses one stream bed it then ascends before descending to another filled with red oleanders. The road ascends again and levels off. About 20 minutes out of the village it passes below the first set of rock outcroppings. At the

base of the second set the visitor should strike out and down the ridge about 100 m. (farther to the west are terraces and level fields). The entrance to the cave lies at the foot of a single outcropping of rock. Because of its small size the entrance is difficult to find.

guide us to the vicinity of the cave, but he refused not only to enter with us but also even to approach the entrance.

During our visit to the cave, Kaiser and I explored it to its end (fig. 1). The entrance is extremely small and narrow, just barely large enough to crawl through. After a short distance the entrance opens into the first chamber, somewhat rectangular in plan with a very low ceiling. The floor consists of loose earth mixed with a great number of bones and sherds, all thickly coated with calcium. There seem only enough bones for as many as twenty skeletons, about half of Faure's estimate, but none of the bones appeared to belong to an infant.

Another narrow passage leads on and down, some of the bones and sherds spilling into it for only a short distance. This passage gradually opens into a second small chamber which appears choked off at the opposite end by a scree. At the top of this scree, however, another narrow opening leads into the third and last chamber. This third room is really only a high and fairly wide rift in the rock. In the middle stands a tall stalagmite and on the north side of the room there is a fairly large (ca. 2.5×1 m.) bench made of medium-sized stones, the *Totenbett* of our herdsmen. The whole length of the cave did not appear to us to be more than 30 m.

The cave thus presents two distinctive features. 1. The tall stalagmite resembles those in other caves that were used in the Minoan times, especially those stalagmites in the Caves of Trapeza in Lasithi and of Eileithyia near Amni-

sos⁵. In the latter there occurs a stone construction around the central stalagmites like an altar around a cult statue. The stone bench in *To Kleisidi's* third chamber may have served a similar function. 2. The first chamber of our cave holds a mass of human bones and sherds. The bones are so badly disturbed that no skeleton is now intact; instead, the chamber with its heap of bones resembles an ossuary⁶. The calcium encrustation on both bones and sherds leads to the belief that both are contemporary. We examined over fifty sherds, cleaning them with penknives and water from our canteens as best we could. None of the sherds looked any later than Early Minoan; and the diagnostic ones were all EM IIB in the Myrtos sequence, confirming Kaiser's earlier impression. If this date is correct, then the bones ought also to belong to the Early Minoan period, and cannot therefore be the bones of the *antartes* of 1943 - 1945.

5. Trapeza : J. D. S. Pendlebury *et al.*, *BSA* 36 (1935 - 36) pp. 5 - 131. Eileithyia : Sp. Marinatos, ΠΑΕ 1929, p. 94; 1930, p. 91; 1932, p. 76; 1935, p. 2; 1938, p. 130. Faure (*Fonctions* Ch. 4, pp. 81 - 197) discusses the religious characteristics of the caves in Crete, especially some fifty of them (pp. 187 - 190) whose limestone formations the Minoans may have worshipped. Faure does not include *To Kleisidi* in this list and nowhere else does he mention the stalagmite and the stone bench in the rear chamber.

6. Many Early Minoan caves in Crete seemed to have been used as tombs (Faure, *Fonctions*, pp. 66 - 70, list) but apparently none, besides *To Kleisidi*, as an ossuary, unless the rock shelter Kato Khrysolakkos at Mallia can be described as a cave (Demargne, *Mallia, Nécropoles* I, pp. 1 - 24).

A distinctive EM IIb sherd (fig. 2 and 3) is the rim and body fragment of a Vasiliki ware, deep bowl with one handle preserved (orange - buff fabric; L. 0.097 m.; H. of bowl more than 0.082 m.; D. of bowl calculated 0.152 m.)⁷.

At the end of the day's exploring and the afternoon's warm hospitality we left Metaxochori full of hope for returning the next summer and excavating the first chamber. But Diktaian Zeus

7. Myrtos type P260 (*Myrtos*, p. 119, fig. 55, pl. 42F).

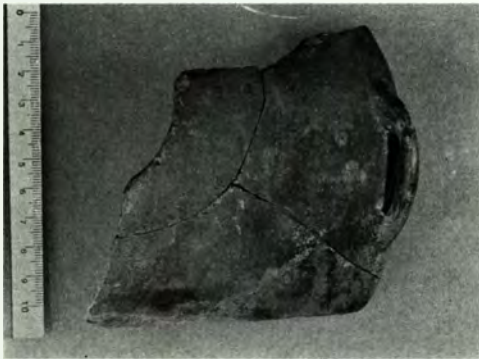

Fig. 2. Fragment of EM IIb deep bowl.

did not nod in our direction : almost all our photographs returned blank, the subsequent change in the Greek government made our plans uncertain, and then in September of the same year Kaiser was killed in an automobile accident while on a tour of Iran. His death was an inexpressible shock. He was an exuberant and loyal friend, and a fine and creative scholar. His unfinished doctoral dissertation on the relief frescoes from Knossos is now in the hands of friends who hope to complete it as a memorial.

JOHN G. YOUNGER

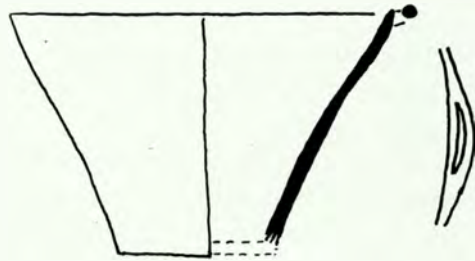
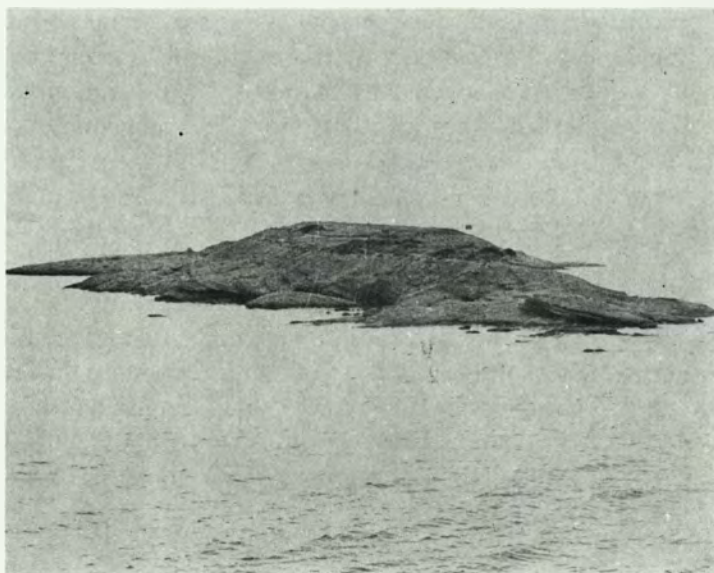

Fig. 3. Fragment of EM IIb deep bowl, section (scale 1:3) and detail of handle (in plan).

Εικ. 1. Ἡ νησίς παρὰ
τὴν Ἀγ. Μαρίναν.

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΣ ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΟΣ ΠΑΡΑ ΤΗΝ ΑΓΙΑΝ ΜΑΡΙΝΑΝ ΒΑΡΚΙΖΗΣ

Ἡ Ἀττικὴ κατφκῆθη πυκνότερα κατὰ τὴν Νεολιθικὴν καὶ πρῶμιον Χαλκὴν ἐποχὴν, ὥς ἔχουν δείξει αἱ ἀνασκαφαὶ τῶν συνοικισμῶν τῆς Ν. Μάκρης, Μαραθῶνος, Ραφήνας, Ἀγίου Κοσμᾶ κ.ἄ., καθὼς καὶ διάφορα εὐρήματα ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολιν, Μαρκόπουλον, Βραυρῶνα, Γλυφάδα, καὶ Πειραιᾶ.

Ὑπάρχουν πολλοὶ ἄλλοι προϊστορικαὶ θέσεις γνωσταὶ ἤδη, αἱ ὁποῖαι διατρέχουν κίνδυνον ἀπὸ τὴν ἐντατικὴν μηχανικὴν καλλιέργειαν καὶ τὸν οἰκοδομικὸν ὄργανισμόν.

Εἰς τοὺς γνωστοὺς συνοικισμοὺς τῆς Ἀττικῆς προστίθεται εἰς ἄλλος, ὅστις ἀνεκαλύφθη τυχαίως κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1972 εἰς τὴν παραθαλασσίαν περιοχὴν τῆς Ἀγίας Μαρίας, ἀπέχουσιν 8 χλμ. περίπου ἀπὸ τὴν Βάρκιζαν. Ἡ ἔρευνα

περιορίσθη εἰς τὴν περισυλλογὴν ἐπιφανειακῶν λειψάνων¹, τὰ ὅποια ἀναφέρονται κατωτέρω.

Θέσις

Παρὰ τὴν Ἀγίαν Μαρίναν, εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ ὑψώματος Κακὸ Βουνό, εὐρίσκεται μικρὰ καὶ ἄγονος νῆσος. Ἡ προσπέλασις γίνεται διὰ στενοῦ πορθμοῦ, μὴ ὑπερβαίνοντος εἰς βάθος τὰ 0,70 μ. Τὸ σχῆμα τῆς νήσου εἶναι ἐπίμηκες, μὲ κατεύθυνσιν ἀπὸ ΒΑ. πρὸς ΝΔ. Αἱ ἄκταί της εἶναι βραχώδεις καὶ ἀπότομοι, σχηματίζουσαι μικρὰς γλωσσοειδεῖς ἀπολήξεις (εἰκ. 1).

Ἡ Ν. καὶ ΝΑ. πλευρά της ἔχουν διαβρωθῇ ἀπὸ τὰ ὄμβρια ὕδατα καὶ τὴν θάλασ-

1. Τὰ εὐρήματα ἔχουν κατατεθῇ εἰς τὸ Μουσεῖον Χαλκίδος.

σαν, ἐνῶ ἡ Β. καὶ ΒΔ., ἔχουσαι μεγαλύτερον ὕψος, διατηροῦν τὸ ἀμμῶδες αὐτῶν ἔδαφος, τὸ ὁποῖον εἰς τὴν βάσιν του ἀποτελεῖται ἀπὸ σκληρὸν ἀσβεστολιθικὸν πέτρωμα. Ἡ νῆσος φαίνεται ὅτι κάποτε ἀπετέλει χερσόνησον, συνδεομένην μετὰ τῆς ξηρᾶς διὰ στενοῦ λαιμοῦ. Τοιούτου εἶδους θέσεις ἦσαν συνήθεις δι' ἐγκατάστασιν προϊστορικῶν συνοικισμῶν.

Κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ὁ συνοικισμὸς εἶχε μεγαλυτέραν ἑκτασιν. Εἰς τὴν Ν. πλευρὰν τὰ λείψανα τῶν κατοικιῶν συνεχίζονται πρὸς τὸ μέρος τῆς θαλάσσης. Τὰ νησίδια καὶ αἱ ὕφαλοι, αἱ ὁποῖαι εὐρίσκονται εἰς τὴν Α. πλευρὰν τῆς νήσου, ἀπετέλουν ἕν μετ' αὐτῆς. Οἱ δύο ὀρμίσκοι, οἱ σχηματιζόμενοι ἐκατέρωθεν τῆς νήσου, διεμορφώθησαν μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου διὰ προσχώσεων. Ὁ συνοικισμὸς λοιπὸν συνεχίζετο καὶ εἰς τὴν ἑναντι ἁκτὴν, ὡς ἀποδεικνύουν τὰ ἀνευρισκόμενα ἐκεῖ ὄστρακα πρωτογόνων ἀγγείων. Ἄν

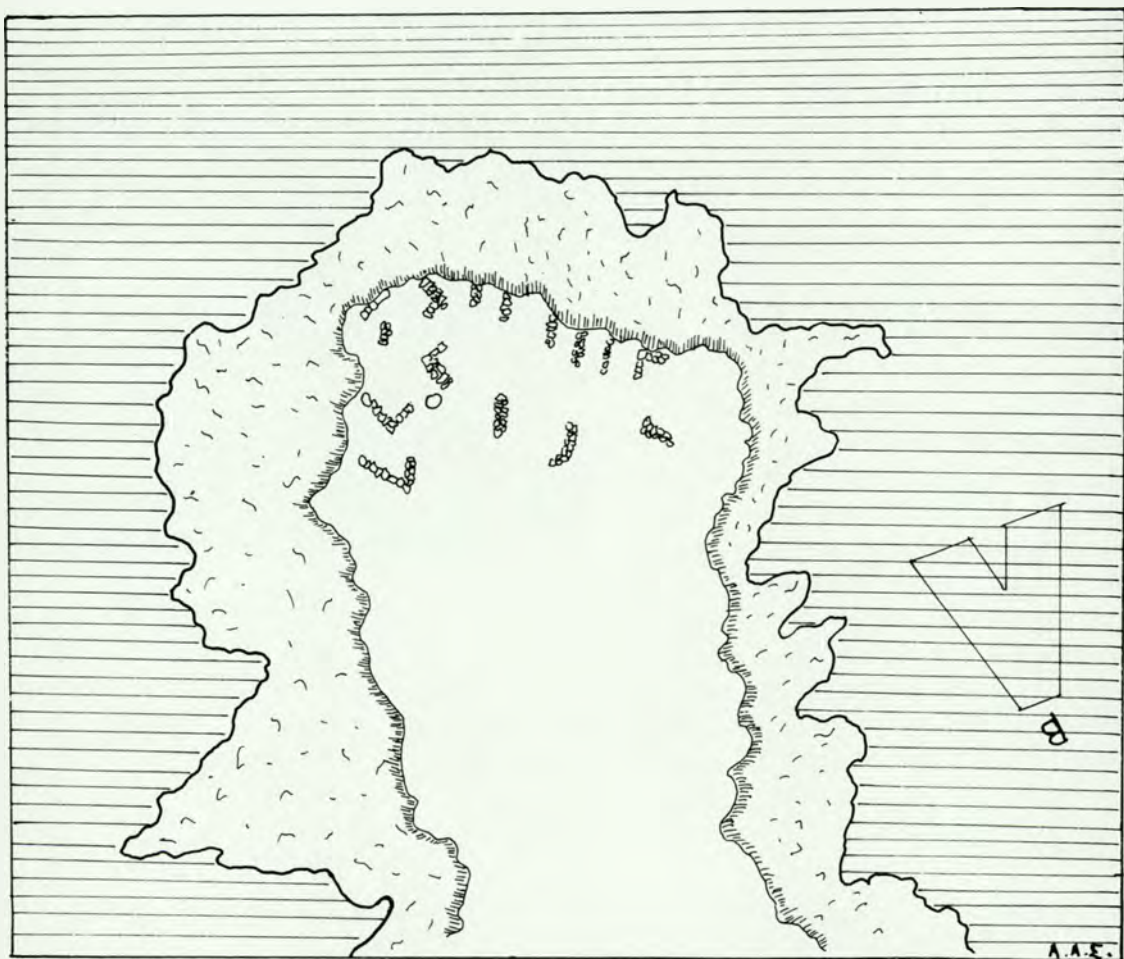

Εἰκ. 2. Λείψανα κτηρίων.

ἀναλογισθῶμεν τὴν διαφορὰν στάθμης τῆς θαλάσσης ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα μέχρι

Εἰκ. 3. Λείψανα κτηρίων ἀκανονίστων.

Σχέδ. 1. Σκαρίφημα της περιοχής του συνοικισμού.

σήμερον², θά πρέπει οὗτος νά κατελάμβανε μεγάλην ἔκτασιν.

Ἀρχιτεκτονικά λείψανα

Ἡ μεγάλη καταστροφή, τὴν ὁποίαν

2. Τὴν αὐτὴν καταστροφὴν προεκάλεσε ἡ θάλασσα καὶ εἰς τὸν συνοικισμόν τῆς ἀρχαιοτέρας Νεολιθικῆς περιόδου ἐπὶ τῆς νήσου Ἅγιος Πέτρος (Κυρά - Παναγιά), τοῦ ὁποίου ἀπέμεινε μόνον τὸ ὑψηλότερον σημεῖον (Δ. Θεοχάρη, ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 273, Σχέδ. 2).

ὑπέστη ὁ συνοικισμός, εἶναι ἐμφανὲς εἰς τὴν ΝΑ. πλευρὰν τῆς νήσου, ὅπου ὑπάρχουν πολλὰ λείψανα κτηρίων (σχέδ. 1). Δὲν εἶναι δυνατόν νά λάβωμεν σαφὴ εἰκόνα τοῦ σχεδίου αὐτῶν ἄνευ ἀνασκαφῆς. Φαίνεται ὅμως ὅτι εἶναι ἐκτισμένα πυκνά, τὸ ἓν πλησίον τοῦ ἄλλου, εἰς σχέδιον ἀκανόνιστον³ (εἰκ. 2, 3). Τὸ πάχος τῶν

3. Πρβλ. τὸν συνοικισμόν Ἀσκηταριοῦ Ραφήνας τῆς ΠΕ περιόδου (Δ. Θεοχάρη, Ἀνασκα-

τοιχών δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ ὑπολογισθῇ. Ἡ τοιχοποιία ἀποτελεῖται ἐκ τῆς συνήθους ἀργολιθοδομῆς. Πιθανῶς ἐκ λίθων συνέκειντο μόνον τὰ θεμέλια τῶν οἰκημάτων, τὸ δὲ ἄνω μέρος αὐτῶν ἀπετελεῖτο ἐκ πλίνθων ἢ καὶ καλάμων ἐπιχρισμένων διὰ στρώματος πηλοῦ⁴. Εὐρέθησαν τεμάχια πηλοῦ φέροντα ἀποτυπώματα καλάμων ἢ ξύλων.

Εἰς ὥρισμένα σημεῖα ἡ ἐπίχωσις φαίνεται ὅτι ἔχει διαταραχθῇ. Ἀλλαχοῦ αὖτις εἶναι ἀρκετὰ βαθεῖα καὶ πιθανῶς ὁ συνοικισμὸς κατῳκήθη εἰς διαφόρους φάσεις. Ἰχνη κτηρίων διακρίνονται καὶ ἐπὶ τοῦ διαβρωθέντος βράχου εἰς τὰς ἀκτὰς τῆς νήσου. Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι ἰχνη καύσεως διακρίνονται ἐπὶ λίθων καὶ ἐπὶ πολλῶν ὀστράκων.

Ἀσφαλῶς τὰ ἀσαφῆ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα δὲν δύνανται νὰ χαρακτηρίσουν χρονολογικῶς τὸν παρόντα συνοικισμόν. Περισσότερα εἶναι δυνατόν νὰ προκύψουν ἀπὸ τὴν μελέτην τῆς κεραμεικῆς.

Κεραμεικὴ

Τὰ κεραμεικὰ εὐρήματα τοῦ συνοικισμού εἶναι πολυάριθμα, ἀλλὰ λίαν ἐφθαρμένα λόγῳ τῆς γειτνιασεως μὲ τὴν θάλασσαν. Ὁ πηλὸς τῶν περισσοτέρων ὀστράκων εἶναι κακῆς ποιότητος, περιέχων μικροὺς καὶ μεγάλους χάλικας. Ἡ

Εἰκ. 4. Ὅστρακα μονόχρωμα ἐρυθρά ἀτελῶς ὠπτημένα.

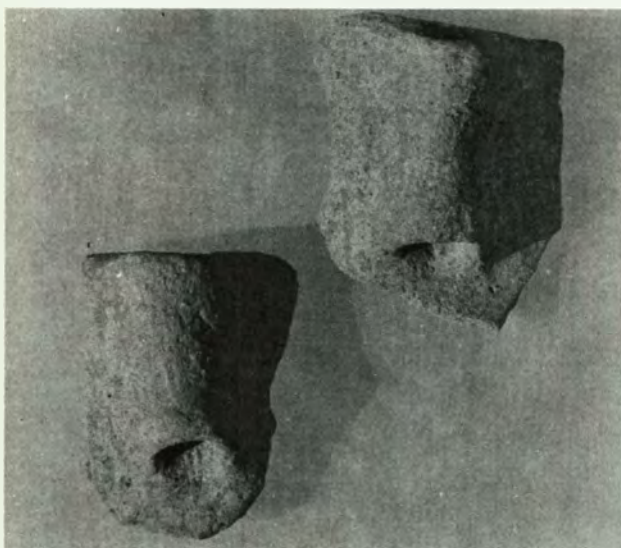

Εἰκ. 5. Ὅστρακα μεγάλων ἀγγείων οἰκιακῆς χρήσεως.

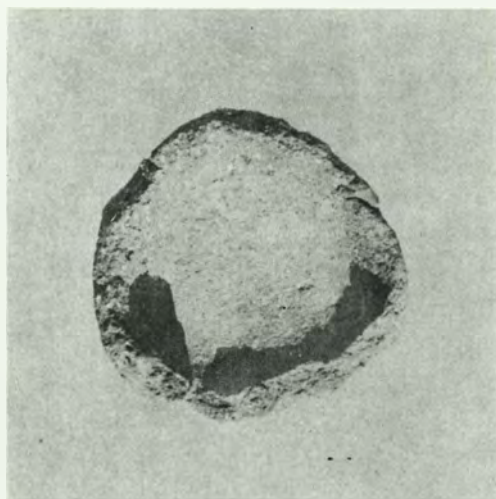
φή ἐν Ἀραφῇνι, ΠΑΕ 1954, 106, ΑΕ 1953 - 54, τόμ. Γ' σ. 66, εἰκ. 4).

4. Χρ. Τσοῦντα, Αἱ νεολιθικαὶ ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου, 1908, σ. 79, εἰκ. 13 - 17. Σέρβια (ΑΑΑ V (1972), σ. 27-34). Anza (Archaeology 25 (1972), σ. 112 - 123). Ντικιλί-Τάς (J. Deshayes, Archaeology 25 (1972), 198 - 205). Σιταγροί (C. Renfrew, Antiquity 44 (1970), σ. 131 - 134). Πρόδρομος Καρδίτης (ΑΑΑ IV (1971) σ.164-174). St. Sing, Die vor-klassischen Hausformen in der Ägäis, 1971.

κεραμεικὴ εἶναι ἀποκλειστικὰ μονόχρωμος, δυναμένη νὰ διακριθῇ εἰς τρεῖς κα-

Εικ. 6. Λαβαί σκύφου διάτρητοι καθέτως.

Εικ. 7. Βάσις κυαθίου.

τηγορίας, αναλόγως του χρώματος της επιφανείας των όστράκων. Ἡ διάκρισις αὕτη δὲν ἔχει ἰδιαιτέραν σημασίαν καὶ εἶναι καθαρῶς συμβατική, ἔχουσα προσω-

ρινὸν χαρακτῆρα ὀφειλόμενον εἰς τὸ εἶδος καὶ τὸν περιωρισμένον χώρον τῆς ἐρεῦνης.

1. Μονόχρωμα ἐρυθρά : Εὐρέθησαν ὀλίγα ὅστρακα μὲ ἐπιφάνειαν βαθέως ἐρυθράν⁵. Ὁ πηλὸς εἶναι ἐρυθρῶς καὶ ἄρκετὰ καθαρὸς, ὁ καλῦτερος εἰς ποιότητα ἐξ ὧν τῶν ἄλλων ὀστράκων. Εἶναι λεπτόκοκκος καὶ ἐλαφρῶς ἀναμεμιγμένος μετ' ἄμμου. Φέρουν ἐρυθρὰν στίλβωσιν ἢ ἀλοιφήν, ἢ ὁποία ἔχει φθορῇ εἰς ὠρισμένα σημεῖα. Ἡ ὀπτησις δὲν εἶναι ὁμοιομερῆς καὶ κατὰ τόπους ὑπάρχουν μελαναὶ κηλίδες (εἰκ. 4).

2. Μονόχρωμα καστανόχροα : Τὰ περισσότερα ἐκ τῶν ἀνευρεθέντων ὀστράκων ἀνήκουν εἰς τὴν κατηγορίαν αὐτήν. Ὁ πηλὸς τῶν δὲν εἶναι πολὺ καθαρὸς· περιέχει ἄμμον καὶ μικροὺς χάλικας, διὰ τοῦτο εἶναι τὰ ὅστρακα εὐθρυπτα καὶ ἐφθαρμένα εἰς τὰς ἄκρας. Ἡ ὀπτησις δὲν φαίνεται ἰσχυρά, οὔτε ὁμοιομερῆς. Εἰς πολλὰ θραύσματα παρατηροῦνται βαθύνσεις τοῦ χρώματος ἢ μελαναὶ κηλίδες.

Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια φέρει ἐπάλειψιν διὰ καθαροῦ πηλοῦ ὁμοχρώμου πρὸς τὸν πηλὸν τοῦ ἀγγείου καὶ ἐνίοτε εἶναι ἄρκετὰ ἐστιλβωμένη⁶. Εἰς τινὰ ὅστρακα ὁ πηλὸς εἶναι πολὺ καθαρὸς, ἐνθ' ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνειά τῶν ἔχει σκοτεινὸν χρῶμα. Ἐνίοτε ὁ πυρὴν ἔχει μελανὸν χρῶμα ὀφειλόμενον εἰς τὴν κακὴν ὀπτησιν.

Πολλὰ ἐκ τῶν θραυσμάτων ἀνήκουν εἰς

5. Ἐρυθρὰ μονόχρωμα εἰς Κόρινθον (Weinberg, *Hesperia*, 1937, σ. 495) καὶ Λέρναν (*Hesperia*, 1954, σ. 28· 1956, σ. 170, 1958, σ. 137). Ἐρυθρὰ μονόχρωμα εὐρέθησαν εἰς Μαραθῶνα, Κέαν (Κεφάλαια) καὶ εἰς τὴν Ἀγορὰν τῶν Ἀθηνῶν. Εἰς Κοκκινιὰν Πειραιῶς (Δ. Θεοχάρης, ΠΑΕ 1951, σ. 101, εἰκ. 8).

6. Εἰς χονδροειδῆ ἀγγεῖα τῆς Ραφῆνας (ΠΑΕ 1952, σ. 144).

μεγάλα αγγεία οικιακής χρήσεως με παχέα τοιχώματα (εἰκ. 5). Τὰ περισσότερα ἀνήκουν εἰς εὐρύστομα αγγεῖα⁷ (σκύφους ἢ φιάλας) με τοιχώματα παχέα ἢ λεπτά. Τὰ ἄκρα χεῖλη λεπτύνονται καὶ κλείνουν συνήθως πρὸς τὰ ἔσω. Χαρακτηριστικὸν εἶναι αἱ βάσεις των εἶναι πάντοτε ἐπίπεδοι⁸, καμπτόμεναι γωνιωδῶς. Εἰς τινας σκύφους ὑπάρχουν ἄτρητοι ἀποφύσεις.

Εἰς τὸ ΝΔ. ἄκρον τοῦ συνοικισμοῦ εὐρέθησαν πολλὰ θραύσματα ἀνήκοντα εἰς μέγαν βαθὺν σκύφον με λίαν ἀσύνηθες σχῆμα⁹. Τὸ χρῶμα του εἶναι βαθὺ καστανὸν καὶ τὰ τοιχώματα ἄρκετὰ λεπτά, ὁ πηλὸς ὅμως περιέχει χάλικας. Ἡ βάση του εἶναι σφαιρική, αἱ δὲ λαβαὶ του, εὐρισκόμεναι εἰς τὸ ὕψος τοῦ χεῖλους, εἶναι διάτρητοι καθέτως καὶ σωληνοειδεῖς¹⁰

7. Οὐδεμία ὁμοιότης παρατηρεῖται εἰς τὰ σχήματα τῶν αγγείων με αὐτὰ τῆς Ραφῆνας (ΠΑΕ 1952, σ. 130 κ.έ.) καὶ τοῦ Ἀγίου Κοσμᾶ (Γ. Μυλωνᾶ, Aghios Kosmas, 1959. ΑΕ 1952, σ. 117).

8. Φιάλαι μετ' ἰσοπεδωμένου πυθμένος εἰς ὑπονεολιθικὰ αγγεῖα τοῦ στρ. Ι τοῦ Ἀσκηταριοῦ (ΑΕ 1953 - 54, τ. Γ' σ. 66, εἰκ. 5). Παρόμοιοι βάσεις εἰς Κοκκινιάν (ΠΑΕ 1951, εἰκ. 10 β).

9. Παρόμοιον αγγεῖον εἰς Ἀχίλλειον, φέρον ὅμως δακτυλιοειδῆ βάση (Δ. Θεοχάρη, Θεσσαλικά Ι (1962), πίν. ΙΙΙ, 1).

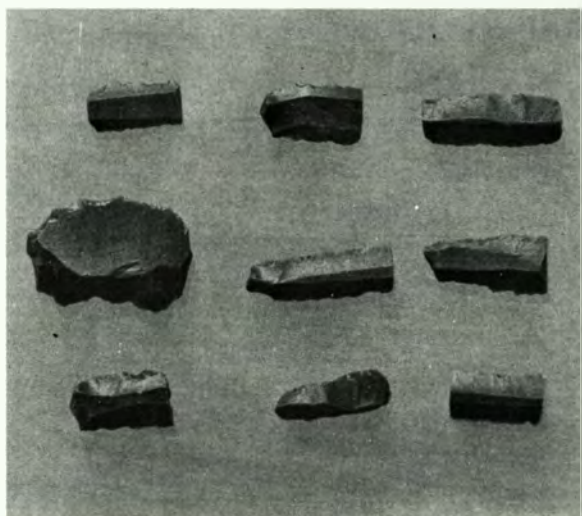
10. Καθέτως τετρημένοι λαβαὶ εἶναι σπανιόταται. Ἰδὲ Kunze, Orchomenos II, Die neolithische Keramik, 1931, εἰκ. 22. Levi, Annuario, 13 - 14 (1930 - 31), σ. 411, εἰκ. 32 Ρ. Σωληνοειδεῖς τετρημένοι λαβαὶ εἰς αγγεῖον τῆς Νεσσανίδος εἰς στρώματα « Πρωτοσέσκλου » (Θεσσαλικά Ι (1962), πίν. VIII, 3). Εἰς Ὀτζάκι - Μαγούλαν (V. Milošić, Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki - Magula in Thessalien, Ι (1971), πίν. XVI, 16). Εἰς αγγεῖα τῆς Ν. Μάκρης αἱ καθέτως τετρημένοι λαβαὶ εὐρίσκονται εἰς τὴν κοιλίαν (Δ. Θεοχάρη, ΠΑΕ 1954, εἰκ. 1. ΑΜ 1956, εἰκ. 10 (Rainbow Ware)). Εἰς ἀγ-

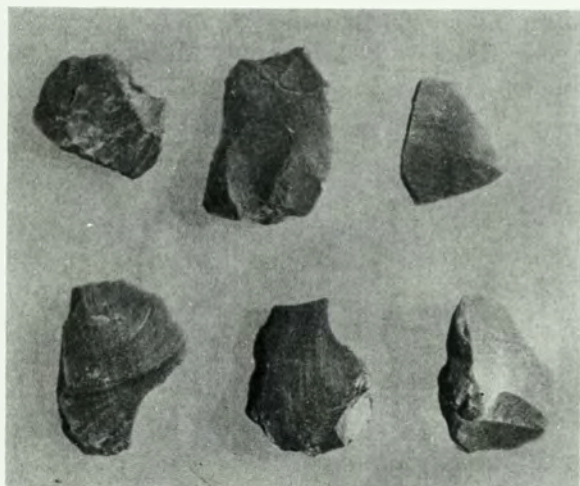
(εἰκ. 6). Ἀσφαλῶς τὸ αγγεῖον ἦτο προωρισμένον δι' ἀνάρτησιν. Ἀκριβῶς ὅμοιαι λαβαὶ συναντῶνται εἰς δύο πρω-

Εἰκ. 8. Ὅστρακα μονόχρωμα μελανότεφρα.

Εἰκ. 9. Τεμάχια ὀπέων καὶ καρφίδων.

Εικ. 10. Διάφορα έργαλεία.

τοκυκλαδικά άγγεία εύρεθέντα εις τάφους του Κάτω Κουφονησίου Νάξου¹¹.

Η επιφάνεια παρὰ τὰ χείλη είναι μελανή, ώσει κεκαυμένη¹². Τοῦτο παρατηρεῖται καί εις άλλα όστρακα.

Εις τήν κατηγορίαν τών καστανοχρόων ανήκει έν μικρότατον κυάθιον, ύψ. 0,04 μ., άκανονίστου σχήματος με ήμισφαιρικήν βάσιν¹³ (ε ί κ. 7). Φαίνεται νά είναι άτεχνος απομίμησης μεγάλου άγγείου.

γεία του συνοικισμού « Παπὰ τὸ χῶμα » Σκύρου (Δ. Θεοχάρη, Έκ τῆς προϊστορίας τῆς Εὐβοίας καί Σκύρου, ΑΕΜ ΣΤ' (1959), εικ. 35, 36. Τοῦ ιδίου, Προϊστορικαί έρευναι έν Σκύρῳ καί Εὐβοίᾳ (ΑΕ 1945 - 47, Χρον. εικ. 2).

11. Ίδὲ ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, Πίν. 373 δ-ε.

12. Ίδὲ ΠΑΕ 1952, σ. 146.

13. Παρόμοια άγγεία εις Κνωσόν (Evans, I, εικ. 6). Έπίσης εις άγγεία τῆς προϊμου Χαλκοκρατίας εις Λέσβον (W. Lamb, Excavations at Thermi in Lesbos, 1936).

3. Μονόχρωμα μελανότεφρα : Ό πηλὸς τῶν όστράκων αὐτῶν είναι πολὺ κακῆς ποιότητος, με μεγάλην ποσότητα τριμμάτων λίθων καί μικράς όπας δίκην πόρων. Τὸ χρῶμα του ποικίλλει ἀπὸ τὸ μέλαν ἔως τὸ τεφρόν. Δέν δυνάμεθα νά εἰπώμεν ἐάν ἔφερον ἐπίχρισμα ἢ στίλβωσιν, διότι είναι λίαν ἐφθαρμένα (ε ί κ. 8).

Τὰ πλείστα τῶν θραυσμάτων ανήκουν εις εὐρύστομα άγγεία, τὰ όποῖα φέρουν άτρήτους ἀποφύσεις.

Μεταξὺ τῶν άλλων όστράκων εύρέθη τμήμα τηγανοειδοῦς σκεύους με καστανέρυθρον στιλβωτὴν επιφάνειαν, δεικνύον κυκλαδικήν επίδρασιν.

Λίθινα έργαλεία - όψιανοί

Λίθινα έργαλεία λελεασμένα δέν εύρέθησαν μέχρι στιγμῆς, εἰμὴ μόνον τεμάχια « τριπτήρων »¹⁴, ἐκ λευκωποῦ κυρίως λίθου. Έντύπωσιν προκαλεῖ ἡ ἀφθονία τῶν μικρολιθικῶν έργαλείων ἐξ όψιανοῦ, τὰ όποῖα εύρίσκονται διάσπαρτα εις ὅλοκληρον τήν επιφάνειαν τῆς νήσου. Ό όψιανὸς ἀσφαλῶς είναι μηλιακῆς προελεύσεως¹⁵, ἔχει δὲ εύρεθῇ έν ἀφθονίᾳ κατὰ μήκος τῶν παραλίων τοῦ Σαρωνικοῦ¹⁶. Τὸ πλείστον τῶν έργαλείων ανήκει εις λεπίδας,γωνιώδεις, πρισματικὰς καί ἀνωμάλους τριπλεύρους¹⁷. Τινὰ λεπιδόμορφα κατασκευάσματα ανήκουν εις όπεις καί καρφίδας (ε ί κ. 9).

14. Χρ. Τσουντα, ἔ.ά. σ. 331, εικ. 260 - 261.

15. Bosanquet, Obsidian Trade, Excavations at Phylakopi, σ. 216.

16. Ίδὲ Ί. Γερουλάνου, Οἱ όψιανοί τῆς ἀρχαιολογικῆς συλλογῆς Τραχῶνων, ΑΕ 1956.

17. Ί. Γερουλάνου, ἔ.ά. σ. 86.

Πολλά είναι τὰ ἐπίκουρα ἐργαλεῖα, τὰ ὅποια φέρουν πολλαπλᾶς νευρώσεις καὶ αἰχμᾶς (εἰκ. 10, 11). Ὡρισμένα ἐξ αὐτῶν ἀνήκουν εἰς αἰχμᾶς βελῶν μετ' ἐντομῆς εἰς τὴν πτέρναν¹⁸ ἢ μῆ (εἰκ. 12, 13 α). Οἱ ὄψιανοὶ εἶναι συνήθως διαφανεῖς καὶ σπανίως γαλακτώδεις. Ὑπάρχουν πολλὰ λεπιδόμορφα καὶ ἀκανόνιστα θραύσματα, κυρίως εἰς τὴν Β. πλευρὰν τῆς νήσου. Πιθανῶς ἐνταῦθα ἐγένετο ἡ κατεργασία αὐτῶν.

Διάφορα ἄλλα εὐρήματα

Εἰς τὴν ΝΑ. γωνίαν τοῦ συνοικισμοῦ ἐφάνησαν ἱχνη δύο ἀνθρωπίνων σκελετῶν¹⁹. Ὁ εἰς ἐξ αὐτῶν εὐρίσκεται εἰς μικρὸν βάθος κάτωθεν τῆς ἐπιφανείας καὶ ἔχει κατεύθυνσιν ἀπὸ Α. πρὸς Δ.²⁰. Εἶναι πολὺ κατεστραμμένος ἀπὸ τὴν πολυκαιρίαν, εἶναι δὲ ἐσφηνωμένος ἐντὸς τοῦ σκληροῦ ἐδάφους.

Ὁ ἕτερος εὐρίσκεται πλησίον τοῦ προηγουμένου, ἀλλ' εἰς μεγαλύτερον βάθος. Διατηρεῖται εἰς καλυτέραν κατάστασιν. Ἀμφότεροι εὐρίσκονται εἰς τὸ σημεῖον, ὅπου ἡ ἐπίχωσις ἔχει καταστραφῇ ἀπὸ τὴν θάλασσαν. Δὲν δυνάμεθα πρὸς τὸ παρὸν νὰ ἀποφανθῶμεν περὶ τῆς παλαιότητος τῶν δύο ταφῶν. Ἴσως ἀνήκουν εἰς νεωτέρους χρόνους, ἂν καὶ δὲν φαίνεται τοῦτο πολὺ πιθανόν. Ὅπως δὲποτε, ἡ παρουσία ἀνθρωπίνων σκελετῶν εἰς τὸν παρόντα συνοικισμόν ἔχει μεγάλην σημασίαν²¹.

Εἰκ. 11. Διάφορα ἐργαλεῖα.

Μεταξὺ τῶν κτηρίων τοῦ συνοικισμοῦ ὑπάρχει πλῆθος ἀπὸ θαλάσσια ὄστρεα, ὑπολείμματα τροφῆς τῶν προϊστορικῶν κατοίκων. Ἐπίσης διάφορα τεμάχια ὀστέων προέρχονται ἀπὸ κατοικίδια μικρὰ ζῷα (εἰκ. 14).

Συμπεράσματα

Ἡ ἀνακάλυψις προϊστορικῆς ἐγκαταστάσεως εἰς περιοχὴν ἣ ὅποια δὲν εἶχε δώσει μέχρι τοῦδε δείγματα ἀρχαιοτάτης κατοικήσεως ἔχει ἰδιαιτέραν σημασίαν. Δεικνύει ὅτι τὰ παράλια τοῦ Σαρωνικοῦ κατ'ὀλίγον ἦσαν ἀπὸ τῶν παλαιωτάτων χρόνων.

18. Δ. Θεοχάρη, ΑΕ 1945 - 47, σ. 11, εἰκ. 13.

19. Χρ. Τσοῦντα, ἔ.ἀ. σ. 128. Dörpfeld, Congr. intern. d'arch., Athènes, 1905, σ. 161.

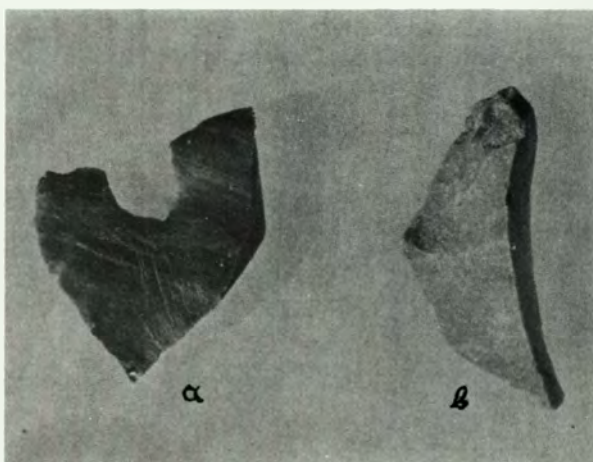
20. Παρόμοιος προσανατολισμὸς εἰς τάφους τῆς Πρωτοχαλκῆς ἐποχῆς ἐν Θεσσαλίᾳ (Χρ. Τσοῦντα, ἔ.ἀ. σ. 125).

21. Νεολιθικὸς σκελετὸς εἰς σπήλαιον τῆς

Νεμέας (C. Blegen, Art and Archaeology, 1926, σ. 133. AJA 1927, σ. 437). Εἰς σπήλαιον Διροῦ (Γ. Παπαθανασόπουλος, AAA IV (1971), σ. 289). Ἀγία Μαρίνα Φωκίδος (ΑΜ 1906, σ. 402). Νέα Νικομήδεια (E. Vermeule, Greece in the Bronze Age, 1964, πίν. I). Θεσσαλία (Ἄ. Πουλιανοῦ, Θεσσαλικά V (1966), σ. 71. Γ. Χουρμούζιδη, AAA IV (1971) σ. 164).

Εικ. 12. Αίχμη βέλους.

Εικ. 13. Τεμάχια βελών.

Εικ. 14. Όστᾱ και θαλάσσια ὄστρεα
μεταξὺ τῶν κτηρίων.

Ἡ παροῦσα μικρά ἔρευνα, ἔχουσα ὡς σκοπὸν μίαν πρώτην παρουσίαν τοῦ συνοικισμοῦ, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐπεκταθῇ εἰς χρονολογήσεις καὶ συσχετίσεις μὲ ἄλλους γνωστοὺς συνοικισμοὺς. Εἰς τὴν περιοχὴν, ὅπου ἀνήκει ὁ συνοικισμὸς τῆς Ἀγίας Μαρίνας, ἔχουν εὑρεθῇ νεολιθικὰ λείψανα εἰς δύο θέσεις (Χριστὸς καὶ Προφῆτης Ἡλίας Κορωπίου)²². Παρὰ τὸ Μαρκόπουλον ὑπάρχει ὁ σημαντικὸς συνοικισμὸς Πούσι - Καλογέρι μὲ τὴν ἀφθονίαν τῶν νεολιθικῶν υἱήνις, τὰ ὅποια τοποθετοῦν αὐτὸν εἰς τὴν νεωτέραν Νεολιθικὴν περίοδον²³. Ἐπὶ τοῦ παρόντος δὲν δυνάμεθα νὰ εὐρωμεν σχέσεις αὐτῶν μὲ τὴν Ἀγίαν Μαρίναν, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν κεραμεικὴν.

Ἡ ἀπουσία χωριστῶν βάσεων τῶν ἀγ-

22. Κ. Συριοπούλου, Ἡ προϊστορία τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, 1968, σ. 60. ΠΑΕ, 1950, σ. 165 - 172. BCH 1951, σ. 111. AM 1891, σ. 220.

23. Δ. Θεοχάρη, AM 1956, σ. 1.

γείων, ἡ ἀτελής ὀπτησις καὶ τὰ σχήματα εἶναι χαρακτηριστικά πρωτογόνου κεραμεικῆς. Τὰ ἐρυθρὰ μονόχρωμα ὄστρακα ἔχουν περισσοτέρας σχέσεις μὲ παρόμοια τῆς Στερεᾶς καὶ τῆς Πελοποννήσου παρὰ μὲ ἐκεῖνα τῆς Θεσσαλίας. Τὸ μοναδικὸν τεμάχιον τηγανοσχήμου σκεύους μᾶς φέρει εἰς μίαν ἄλλην νεωτέραν περίοδον. Ὅθεν θὰ ἡδυνάμεθα μὲ πολλὰς ἐπιφυλάξεις νὰ εἰπώμεν ὅτι ἡ παροῦσα θέσις κατωκλήθη ἀπὸ τὴν Νεολιθικὴν περίοδον μέχρι τῆς πρωΐμου Χαλκοκρατίας δεχθεῖ-

σα κυκλαδικὰς ἐπιδράσεις κατὰ τὴν διάρκειαν αὐτῆς²⁴.

Ὅπωςδὴποτε πρέπει νὰ ἐρευνηθῇ συστηματικῶς ἡ παράκτιος ζώνη τοῦ Σαρωνικοῦ, διότι ἀσφαλῶς κρύπτει καὶ ἄλλας προϊστορικὰς θέσεις, ἡ ἐρευνα τῶν ὁποίων θὰ ρίψη νέον φῶς καὶ θὰ βοηθήσῃ εἰς τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος τῆς προελεύσεως τῶν φορέων τοῦ νεολιθικοῦ πολιτισμοῦ τῆς Ἀττικῆς.

ΑΔΑΜ. ΣΑΜΨΩΝ

24. Τοιοῦτον τι παρατηρεῖται εἰς τὸν συνοικισμόν τῆς Παλαιᾶς Κοκκινιάς (Δ. Θεοχάρης, *ἐ.ἀ. σ. 101*).

UN HABITAT PRÉHISTORIQUE PRÈS D'HAGHIA MARINA (VARKIZA)

En Attique les habitats néolithiques et du début de l'Age du Bronze sont très nombreux, la preuve en a été faite par les fouilles de Néa Makri, de Marathon, de Raphina, d'Haghios Kosmas, etc., aussi bien que par des trouvailles sur l'Acropole, à Markopoulo, à Vraona, à Glyphada et au Pirée.

Bien d'autres sites préhistoriques sont déjà connus; l'extension de la cultivation mécanique et la fièvre de la construction les mettent en danger.

Un autre habitat vient s'ajouter à ceux qui sont déjà répertoriés en Attique; il a été mis au jour par hasard, dans le courant de l'été 1972, dans la région d'Haghia Marina, au bord de la mer, à environ 8 kilomètres de Varkiza. La recherche n'a pas été poursuivie au-delà

du ramassage des vestiges de surface mentionnés ci-dessous.

Situation

Près d'Haghia Marina, au pied de la butte de Kako Vouno, se trouve une petite île stérile. On y accède par un mince détroit qui ne dépasse pas les 70 cm de profondeur. L'île est allongée, orientée N. - E. - S. - O. Ses côtes, rocheuses et escarpées, dessinent des languettes (fig. 1).

Les faces Sud et Sud-Est ont été érodées par les eaux de pluie et par la mer, tandis que celles du Nord et du Nord-Ouest, plus élevées, sont encore sablonneuses, ce sable étant essentiellement constitué d'une roche calcaire dure. L'île

semble avoir été jadis une presqu'île reliée à la terre.

La découverte d'un établissement préhistorique dans une région qui n'avait jusqu'à présent fourni aucun indice d'une occupation très ancienne, est particulièrement importante. Elle prouve que les côtes du golfe Saronique ont été habitées très tôt.

Cette courte étude se proposant de présenter l'habitat, ne peut donner ni date ni comparaisons avec d'autres sites connus. Dans la région d'Haghia Marina des restes néolithiques ont été mis au jour en deux endroits (à Christos et à Prophitis Ilias de Koropi). Près de Markopoulo il existe le fameux habitat de Pousi-Kaloyeri qu'une abondante céramique néolithique Urfiniss date du Néolithique Récent. Pour l'instant nous ne pouvons, en ce qui concerne la céramique, y trouver des parallèles avec Haghia Marina.

L'absence de base séparée dans les vases, la cuisson imparfaite et les formes sont caractéristiques d'une céramique primitive. Les tessons rouges monochromes ressemblent davantage à ceux de Grèce centrale et du Péloponnèse qu'à ceux de Thessalie. Le seul fragment en forme de poêle à frire nous amène à une époque plus récente. Nous pourrions donc dire, sous toutes réserves, que ce site a été occupé depuis l'époque néolithique jusqu'au début de l'Age du Bronze, et qu'il a été pendant ce temps, soumis à des influences cycladiques.

Il faut absolument que la zone côtière du golfe Saronique soit fouillée systématiquement: elle recèle évidemment d'autres sites préhistoriques dont la fouille donnera un éclairage nouveau et aidera à résoudre le problème de la provenance des porteurs de la civilisation néolithique en Attique.

A. SAMPSON

ΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ

Στις 13 Μαΐου 1976 έγιναν τὰ ἐγκαίνια τοῦ νέου Μουσείου Κομοτηνῆς, ποὺ ἄρχισε νὰ χτίζεται στὰ 1969 καὶ τελείωσε στὰ 1972. Ἡ ἐπίσημη παραλαβὴ τοῦ Μουσείου ἔγινε τὸ Δεκέμβρη τοῦ 1975 καὶ ἀπὸ τότε ἄρχισαν οἱ ἐργασίες τῆς ἐπανεκθεσης.

Ἡ Ἐφορεία Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων Θράκης, ἰδρύθηκε τὸ 1962. Ὡς τότε, ἡ

Θράκη ὑπαγόταν στὴν Ἐφορεία Καβάλας καὶ εἶχε δεχτῇ τὸ στοργικὸ ἐνδιαφέρον τοῦ σημερινοῦ Γενικοῦ Ἐπιθεωρητῆ τῆς Ὑπηρεσίας κ. Δημήτρη Λαζαρίδη ποὺ ὑπῆρξε γιὰ πολλὰ χρόνια προϊστάμενός της. Σ' ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα ὁ καθηγητὴς κ. Γεώργιος Μπακαλάκης περιηγήθηκε καὶ μελέτησε τὴ Θράκη καὶ θεμελίωσε τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα στὴν περιοχὴ. Εἶναι γνωστὸ τὸ

Μουσείο που είχε ιδρύσει ο Έφορος Αρχαιοτήτων κ. Ανδρέας Βαβρίτσας στο μικρό κτήριο που στεγάζεται σήμερα το Λαογραφικό Μουσείο¹. Στις σύντονες ενέργειές του οφείλεται η προώθηση από το 1964 της όλης διαδικασίας για την ανέγερση του νέου Μουσείου.

Ο υπογραφόμενος στά δύσκολα χρόνια 1968 - 1969 υπηρέτησε πάλι στη Θράκη και είδε το θεμελίωμα του νέου κτηρίου στα 1969.

Ο Έπιμελητής κ. Διαμαντής Τριαντάφυλλος άρχισε την πρώτη οργάνωση του Μουσείου που συνεχίστηκε μετά την επανατοποθέτηση του υπογραφομένου στη Θράκη. Για την οργάνωση της Έφορείας Κλασσικῶν Αρχαιοτήτων Θράκης πάνω σε νέες βάσεις βοήθησαν, εκτός από τον κ. Τριαντάφυλλο, ο κ. Πάντος και πολλοί άλλοι συνάδελφοι και συνεργάτες.

Το άνοιγμα ενός Μουσείου, ή ανέγερση ενός σχολείου δέν είναι, πιστεύω, απλά υπηρεσιακά καθήκοντα, αλλά πολιτικές πράξεις και υποχρέωση της πολιτείας, γιατί μ' αυτά καταξιώνονται οι πνευματικές δημιουργίες και θεμελιώνεται στερεότερα ή έλευθερία του ατόμου.

Με αυτό το πνεύμα έγινε προσπάθεια να παρουσιαστούν τα πράγματα με τέτοιο τρόπο, ώστε οι χῶροι του Μουσείου να είναι όσο το δυνατόν πιό ευχάριστοι για τον επισκέπτη, μιὰ φυγή απ' το καθημερινό άγχος, αλλά συγχρόνως και σπουδή για την ιστορία και τον πολιτισμό του τόπου.

Για πρώτη φορά σε έλληνικό Μουσείο παρουσιάζονται σε τέτοια έκταση τα τοπογραφικά των αρχαίων πόλεων, απ' όπου προέρχονται τα εύρηματα. Δίνονται ορισμένα στοιχεία για ό,τι είναι γνωστό

γι' αυτές, καθώς και φωτογραφίες από τις άνασκαφές.

Το Μουσείο Κομοτηνής προβάλλει την ιστορία και τον πολιτισμό της Θράκης από τα προϊστορικά χρόνια μέχρι τα βυζαντινά.

Οί αρχαίοι δνόμαζαν Θράκη γενικά την περιοχή ανάμεσα στον Όλυμπο, Δούναβη και Εύξεινο Πόντο. Τα όρια αυτά άλλαζαν στις διάφορες περιόδους, μέχρι που, στα σημερινά χρόνια, ιστορικές συγκυρίες περιόρισαν, στον έλλαδικό χῶρο, τη Θράκη στους τρεις νομούς.

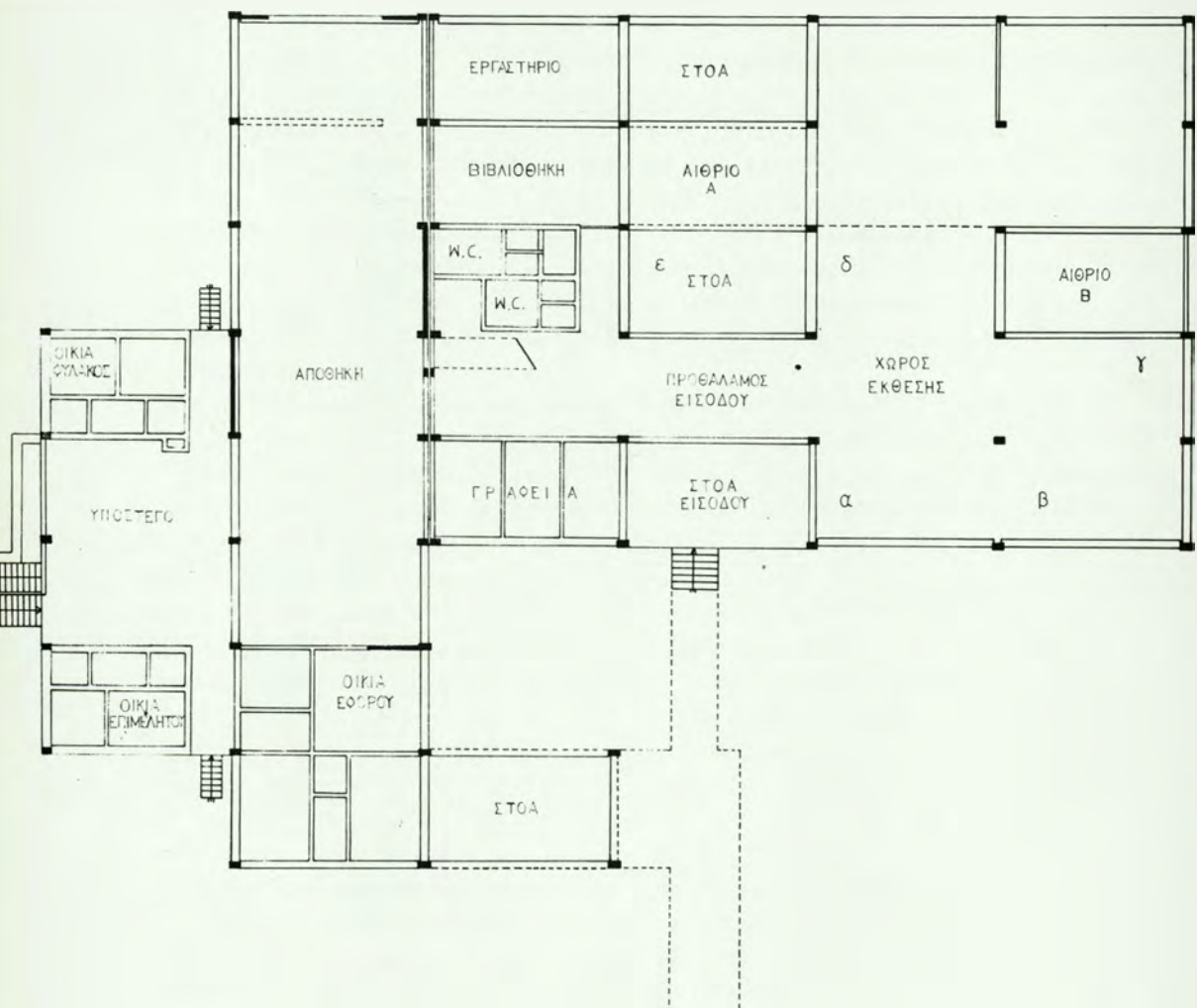
Τα αρχαιολογικά εύρηματα δείχνουν ότι στα μέσα της 4ης χιλιετίας π.Χ. κατοικούσε στην περιοχή ένας λαός συγγενικός με τους κατοίκους της βόρειας Θράκης, της Τροίας, της Λήμνου και της Λέσβου. Δέν έχουμε προσωρινά ένδείξεις για νέους λαούς στην περιοχή, ως την εμφάνιση των Θρακῶν στο 13ο περίπου π.Χ. αϊ. Οί Θράκες, λαός ινδοευρωπαϊκός, συγγενικός με τα έλληνικά φύλα, πλημύρισαν την περιοχή, έκτισαν άκροπόλεις και ίσως άποδειχτή ότι από δῶ ξεκίνησαν και κατέστρεψαν την Τροία το 12ο π.Χ. αϊ.² Είχαν στενές σχέσεις με τους συγγενείς τους Έλληνες και το έλληνικό Πάνθεο δέχτηκε χωρίς δυσκολία τις λατρείες των Θρακῶν, όπως τα Όρφικά μυστήρια.

Στο τέλος του 8ου π.Χ. αϊ. Έλληνες άποικοι εγκαταστάθηκαν στην περιοχή, κυρίως στα παράλια, και ή συμβίωση με τα ντόπια φύλα ήταν άλλοτε ειρηνική, ένῶ άλλοτε ξεσπούσαν βίαιες διαμάχες.

Οί άποικίες πρόκοψαν και μερικές ίδρυσαν με τη σειρά τους άλλες. Στα ρωμαϊκά χρόνια ένώθηκε ή περιοχή κάτω από την ισχυρή έξουσία της Ρώμης.

1. Στις άρχές του 1964 (βλ. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σελ. 386).

2. ΠΑΕ 1972, Ε. Πεντάζου, Προϊστορικοί άκροπόλεις έν Θράκη, σελ. 86 κέ.

Σχέδ. 1. Κάτοψη του Μουσείου Κομοτηνής.

Ἡ περιοχή αὐτή εἶναι ἴσως ἡ πιὸ πολυ-
παθὴ τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου. Ὦντας στὸ
σταυροδρόμι Εὐρώπης - Ἀσίας, δέχτηκε
πρῶτὴ ὅλα τὰ κτυπήματα τῶν διαφόρων
ἐπιδρομῶν.

Ἀπὸ τὸν 4ο μ.Χ. αἰ. ἔφτασαν ἐδῶ Γότθοι
καὶ Οὐννοι, τὸν 6ο αἰ. Βούλγαροι καὶ Κου-
τρίγουροι καὶ τέλος τὸ 14ο αἰ. οἱ Τοῦρκοι.

Πρέπει πάντως νὰ γίνουν κι ἄλλες ἀνα-

σκαφές, γιὰ τὴν προβολὴ τῶν ἀρχαιολο-
γικῶν χώρων, γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς πε-
ριοχῆς, γιὰ τὸν πλουτισμὸ τῶν ἱστορικῶν
στοιχείων, ποὺ εἶναι ἐλάχιστα γιὰ τὴ Θρά-
κη.

Ἡ ἑλληνικότητα τοῦ χώρου ἀποδεικνύ-
εται ἀπὸ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα καὶ ἀπὸ
τοὺς ἀνθρώπους ποὺ ἔγραψαν ἐδῶ ἱστο-
ρία 3000 σχεδὸν χρόνων. Τώρα ἂν σωβι-
νι-

Εικ. 1. Ἡ εἴσοδος τοῦ Μουσείου.

στικὲς ἀπόψεις καὶ πρόσκαιρες πολιτικὲς σκοπιμότητες τὰ ἀμφισβητοῦν καὶ ἂν δυστυχῶς ἐπιστήμονες παραποιοῦν τὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια εἶναι ζήτημα ποὺ ὅταν τὸ σκεπτόμαστε πρέπει νὰ μᾶς προκαλῇ λύπη.

Οἱ ἐκτεταμένες ἀνασκαφὲς ποὺ γίνονται στὰ Ἀβδηρα, τὴ Μεσημβρία καὶ σ' ἄλλους χώρους, θὰ συμβάλουν στὸν πλουτισμὸ τῶν ἱστορικῶν καὶ πολιτιστικῶν

γνώσεων, ποὺ εἶναι τόσο λίγες γιὰ τὴ Θράκη.

Περὶσσότερα στοιχεῖα δίνονται σὲ εἰδικὰ κείμενα στὴν ἔκθεση.

Στὶς ἐργασίες τῆς ἐπανεκθέσεως βοήθησε τὸ ἐπιστημονικὸ, τεχνικὸ καὶ φυλακτικὸ προσωπικὸ, μόνιμο καὶ ἑκτακτο, τῆς Ἐφορείας. Ἐπίσης ὁ μαρμαροτεχνίτης κ. Νίκος Ἀἰναλίδης καὶ ὁ ἀρχιτεχνίτης τοῦ Ἐθνι-

Εικ. 2. Ἡ ἀμφίγλυφη στήλη Ἀθηνῶν 40 - Κομοτηνῆς.

κοῦ Μουσείου Τριαντάφυλλος Κοντογιώργης, πού συντήρησε καί συμπλήρωσε τή μοναδική στοῦ εἶδος τῆς σαρκοφάγου πού παρουσιάζεται στήν ἐκθεση.

Πολλά ὀφείλονται ἐπίσης στοῦ γλύπτη Δημοσθένη Σωτηρούδη πού ἐργάσθηκε γιά τήν παρουσίαση τῶν γλυπτῶν καί τοῦ χάρτη. Ὁ Γενικός Ἐπιθεωρητής Ἀρχαιοτήτων κ. Δημ. Λαζαρίδης μέ συχνές ἐπι-

σκεψεις ἐνδιαφέρθηκε ἰδιαίτερα γιά τήν ἐπιτυχία τῆς ὅλης ἐργασίας.

Τό Μουσείο Κομοτηνῆς γλύτωσε τόν ἐξευτελισμό, νά ἐγκαινισθῇ μέσα στήν ἑπταετία. Μιά καταρρακτώδης βροχή τοῦ Θρακικοῦ οὐρανοῦ ματαίωσε τή σχεδιαζόμενη τότε τελετή.

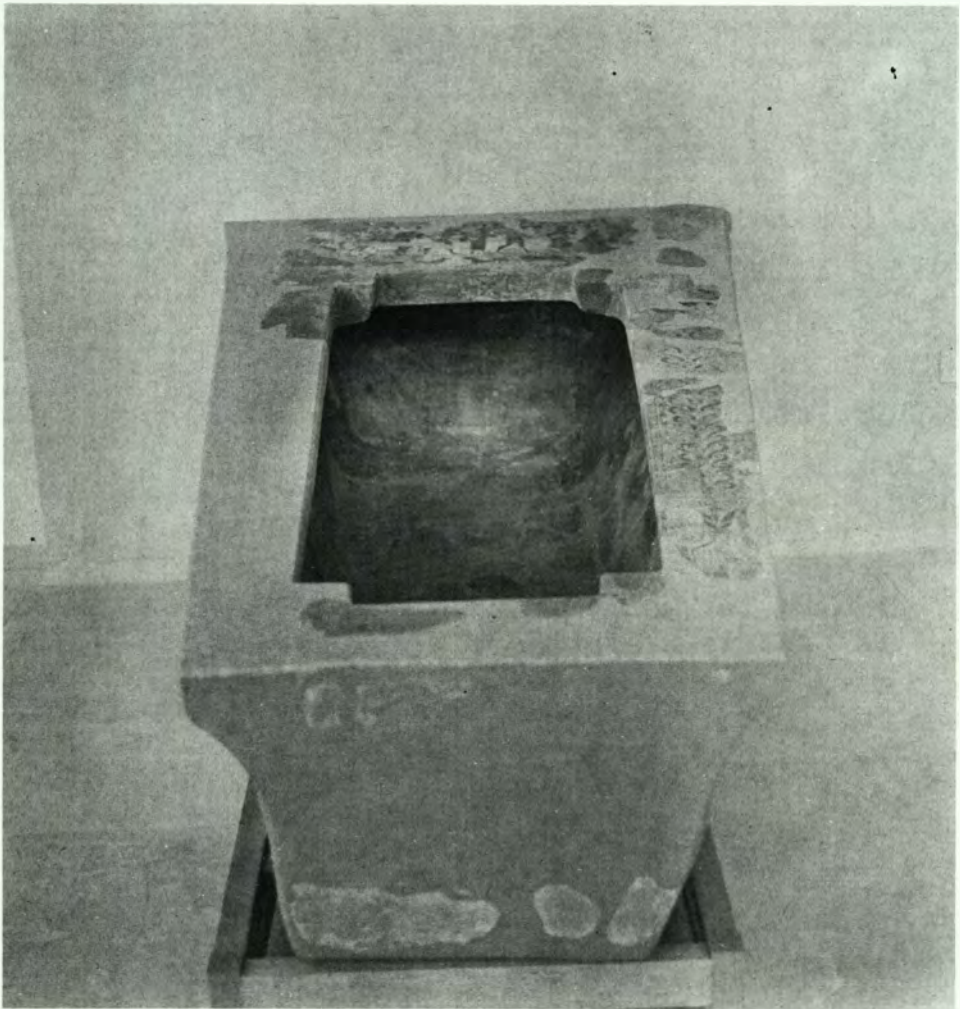
Τό κτήριο τοῦ Μουσείου εἶναι μοντέρνο (σχέδ. 1. ἐκ. 1). Τό ἐσωτερικό

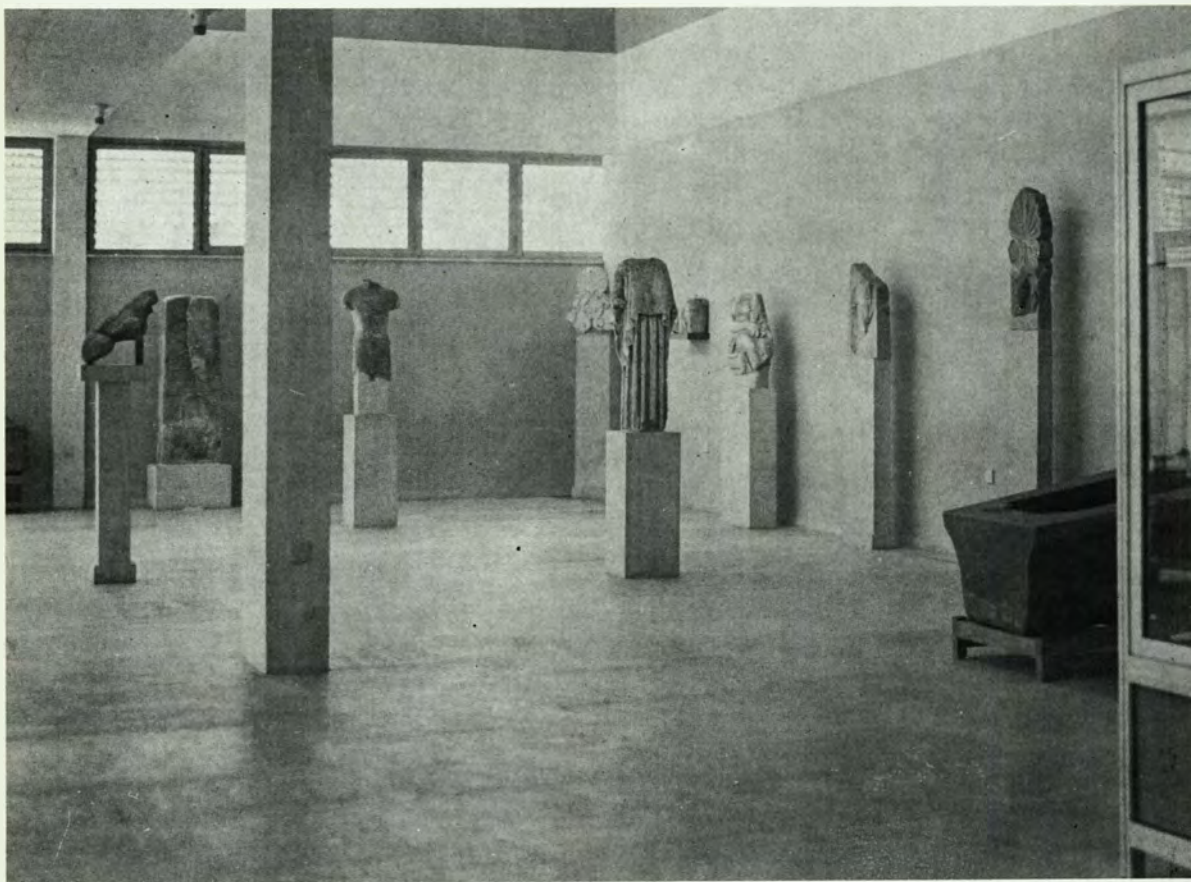
του είναι σαν έναῖος σχεδὸν χώρος πὺ σπάει μόνο μὲ τὰ δύο αἶθρια. Οἱ δυνατότητες ἔκθεσης περιορίζονται ἀπὸ τὰ διαφορετικά ἐπίπεδα τῆς ὀροφῆς. Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐκτεθῇ γλυπτὸ σὲ χώρο μὲ ὕψος ὀροφῆς 3 μ. Κι ἔτσι ἡ βασικὴ ἀρχή, πὺ ἐπιδιώχθηκε νὰ γίνῃ δηλ. ἡ ἔκθεση τῶν πραγμάτων σὲ σύνολα καὶ περιοχές, κατὰ χρονολογικὴ ἐξέλιξη, δυσκολεύτηκε ἀπὸ

τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ κτηρίου. Ἡ λύση διευκολύνθηκε ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ περισσότερα γλυπτὰ εἶναι παλαιὰ καὶ ἡ προέλευσή τους σχετικὰ ἀβέβαιη. Γι' αὐτὸ καὶ συγκεντρώθηκαν στὸ χώρο β.

Μιὰ γενικὴ ἀρχή πὺ ἐπιδιώχθηκε νὰ κρατηθῇ ἦταν ἡ τοπογραφικὴ ἔκθεση καὶ μιὰ κάποια χρονολογικὴ σειρὰ, χωρὶς ὅμως νὰ διασπᾶται τὸ ὅλικο μιᾶς περιοχῆς,

Εἰκ. 3. Ἡ σαρκοφάγος τῶν Ἀβδήρων.

Εικ. 4. 'Ο χώρος β με τὰ γλυπτά.

ώστε νὰ μπορῇ ὁ ἐπισκέπτης νὰ ἔχη μιὰ συνολικὴ εἰκόνα τῆς ἱστορίας καὶ τῆς τέχνης τῆς.

Μὲ τὴν ἐπανεκθέση δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ μελετηθοῦν μερικὰ ἀπὸ τὰ γνωστὰ εὐρήματα καὶ νὰ δοθοῦν νέες λύσεις. Στὸ κέντρο τοῦ χώρου τοποθετήθηκε ἡ ἀμφίγλυφη στήλη Ἀθηνῶν 40 - Κομοτηνῆς. Μὲ τὴν ἀφαίρεση τοῦ παλαιοῦ ἐκμαγεῖου τῆς καὶ τὴν τοποθέτηση καινούριου, ἀντιμετωπίστηκε, κατὰ τὴ γνώμη μας, μὲ πιὸ σωστὸ τρόπο. Διαπιστώθηκε ὅτι γιὰ νὰ ἔχη

τὶς φυσικὲς ἀναλογίες τὸ σῶμα τοῦ νεανία χρειαζόταν νὰ τοποθετηθῇ τὸ ἐκμαγεῖο λίγο ψηλότερα καὶ μὲ τὴ χοντρικὴ συμπλήρωση τοῦ σώματος, στὸ ἐνδιάμεσο τμήμα ποὺ ἔλειπε, δέθηκαν καλύτερα τὰ δυὸ κομμάτια. Γιὰ ἐντυπωσιακοὺς λόγους, μὲ τὰ λίγα στοιχεῖα ποὺ σώζονται στὸ κομμάτι τῆς Ἀθήνας, συμπληρώθηκε τὸ ἀνθέμιο, χωρὶς νὰ εἶναι βέβαιο ὅτι ἔτσι ἦταν καὶ τὸ πρωτότυπο (εἰκ. 2). Ἡ συμπλήρωση ἐγίνε ἀπὸ τὸ γλύπτη Δ. Σωτηροῦδη καὶ στηρίχτηκε στὴν ἀναπαράστα-

ση του ζωγράφου 'Α. Κοντόπουλου (βλ. Γ. Μπακαλάκη, Προανασκαφικές έρευνες στη Θράκη, 1958, σελ. 17).

Στὸ χῶρο α μπῆκαν τὰ προϊστορικά ἀπὸ τὴν Παραδημή, πὺ παραδόθηκαν ἀπὸ τὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης, ὅπου βρίσκονταν μέχρι τώρα. Στὸν ἴδιο χῶρο ἐκτέθηκε μέρος ἀπὸ τὸ προϊστορικὸ ὕλικὸ τῆς σπηλιάς τῆς Μαρώνας καὶ ἄλλων περιοχῶν τῆς Θράκης. Στούς τοίχους τοποθετήθηκαν κείμενα γιὰ τὴν προϊστορικὴ περίοδο τῆς Θράκης, γιὰ τὴ θρακικὴ περίοδο καὶ γιὰ τὸν ἀποικισμό, καθὼς καὶ δυὸ μεγάλες φωτογραφίες ἀπὸ τὴ σπηλιά τῆς Μαρώνας (ΠΑΕ 1971, Ε. Πεντάζου, σελ. 86 κέ.).

Στὴ συνέχεια ἐκτίθεται ἡ σαρκοφάγος τῶν 'Αβδήρων (εἰκ. 3), τοῦ τύπου τῶν Κλαζομενῶν, πὺ ἔχει πιθανότατα παράσταση ἀπὸ τὸ μῦθο τοῦ Τρωίλου. Δυὸ φωτογραφίες στὴν ἐκθεση δείχνουν πῶς βρέθηκε ἡ σαρκοφάγος. Τὸ σημαντικὸ αὐτὸ ἔργο βρέθηκε τὸ 1975, συγκολλήθηκε καὶ συμπληρώθηκε ἀπὸ τὸν ἀρχιτεχνίτη τοῦ 'Εθνικοῦ Μουσείου Τριαντ. Κοντογιώργη μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ἀρχιφύλακα ἀρχαιοτήτων Μανώλη Μεντεσίδη.

Στὸ χῶρο β ἐκτέθηκαν τὰ γλυπτά ἀπὸ τὴ Θράκη τοῦ 6ου - 4ου π.Χ. αἰ. (εἰκ. 4). 'Η Πεπλοφόρος (βλ. Γ. Μπακαλάκη, ἔ.ἀ. σελ. 19) καὶ ἡ ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τὴ Στρώμη (ἔ.ἀ. σελ. 1 κέ.). Τὰ ἐπιτύμβια ἀπὸ τὴ Μέση (ἔ.ἀ. σελ. 57) καὶ τὴν Ξυλαγανή (προέρχεται πιθανῶς ἀπὸ τὴ Στρώμη, βλ. ΑΜ 77 (1962), G. Bakalakis, σελ. 197 - 206). Τὸ κομμάτι ἀπὸ ζωφόρο νεκρικοῦ μνημείου ἀπὸ τὴ Μαρώνα (Γ. Μπακαλάκη, 'Ανάγλυφα, 1969, σελ. 9 - 20) καὶ τὸ ἀνθέμιον ἀπὸ ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τὴ Μαρώνα (Χαριστήριον εἰς Α.Κ. 'Ορλάνδον τ. 1, Γ. Μπακαλάκη, σελ. 46 κέ. 53, κέ. πίν. 1 - 3). Τὸ

πρόσφατο εὑρημα (1975) ἀπὸ τὴ θάλασσα τῆς Μεσημβρίας, ὁ κοῦρος, καὶ τὸ μικρὸ μαρμάρينو λιοντάρι τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων ἀπὸ τὸ Μητρικὸ ἐκτίθενται ἐπίσης στὸν ἴδιο χῶρο.

'Ακολουθεῖ τὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴν Κίρκη τοῦ νομοῦ 'Εβρου μὲ παράσταση νέου πὺ παίζει λύρα. Στὴ διάρκεια τῆς συγκόλλησης του διαπιστώθηκε ὅτι τὸ κομμάτι πὺ ἔμπαινε στὸ πλάι καὶ ἔδινε τὸ βάθος του

Εἰκ. 5. Τὸ ἀνάγλυφο τοῦ 'Ορφῆως.

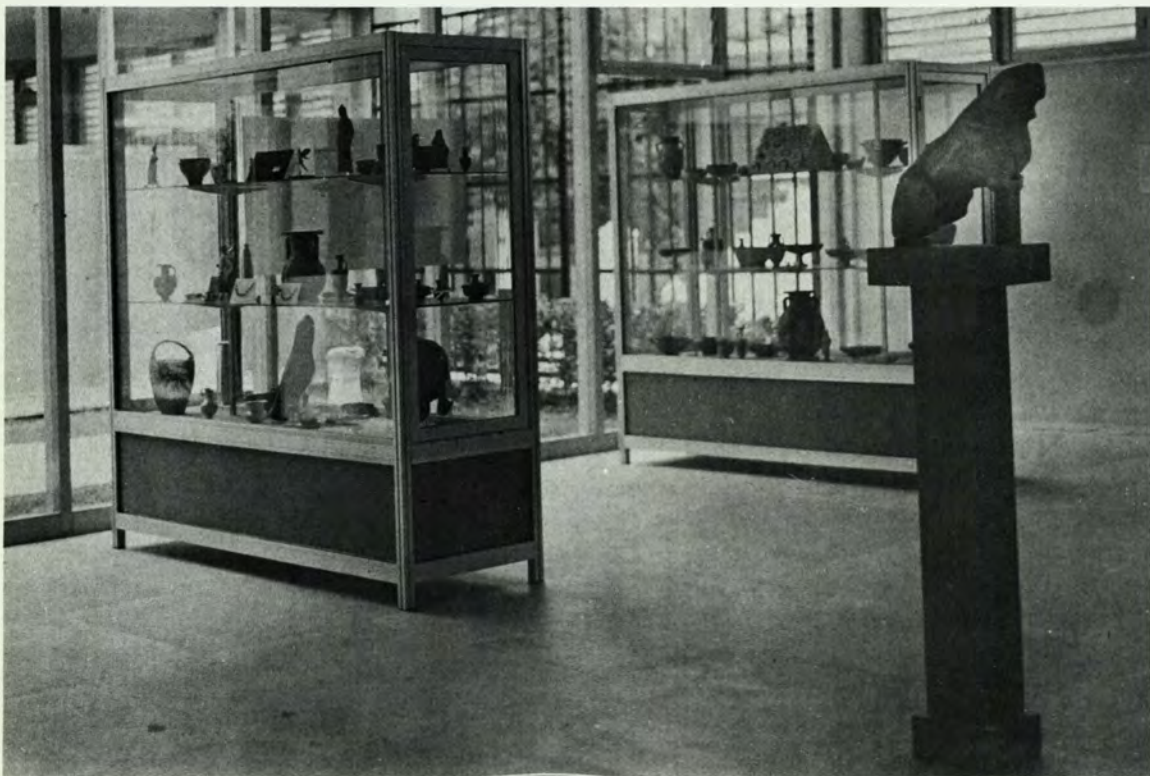
(Γ. Μπακαλάκη, Προανασκαφικές έρευνες στη Θράκη, 1958 σελ. 42 κέ.), είχε έπαφή με τὸ κομμάτι πὸν ἦταν ὁ κανόνας τῆς παράστασης, κι ἔτσι συμπληρώθηκε τὸ κάτω τμήμα τῆς ὄψης του. Ἡ χαρακτὴ συμπλήρωση τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν γλύπτη Δ. Σωτηρούδη, παρὰ τὶς σχετικὲς ἀδυναμίες πλήρους προσαρμογῆς της, προβάλλει καὶ ἀποσαφηνίζει τὴν παράσταση στοὺς ἐπισκέπτες (εἰκ. 5).

Στὴ συνέχεια ἐκτίθεται μία σαρκοφάγος μετὸ κάλυμμά της τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. ἀπὸ τὴ Δίκαια (Δ. Τριαντάφυλλου στὸ ὑπὸ ἔκδοσιν ΑΔ 27 (1972): Χρονικά) μετὸ φωτογραφία τῆς κατάστασης πὸν βρέ-

θηκε. Στὸν τοῖχο τῆς πλευρᾶς αὐτῆς ἔχουν τοποθετηθῇ φωτογραφία ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἀρχαίου νεκροταφείου τῆς Δίκαιας (Δ. Τριαντάφυλλου ἔ.α.) καὶ ἐπεξηγηματικὸ κείμενο γιὰ τὴν πόλη καθὼς καὶ τοπογραφικὸ μετὸ κείμενο γιὰ τὴν ἀρχαία Στῤύμη (Γ. Μπακαλάκη, Ἀνασκαφὴ Στῤύμης, 1967). Τὰ εὐρήματα ἐκτίθενται στὴ διπλανὴ βιτρίνα μαζί μετὰ τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο νεκροταφεῖο στὸ Φιλιουρί ποταμὸ (ἀρχαῖο Λίσσο). Ἡ ἀνασκαφὴ ἔγινε τὸ 1973.

Στὴ δεύτερη βιτρίνα βρίσκονται τὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Μεσημβρίας (βλ. Ἀ. Βαβρίτσα, ΠΑΕ 1966-67 κέ., Δ.

Εἰκ. 6. Μέρος τοῦ χώρου γ.

Λαζαρίδη, Σαμοθράκη και ἡ Περαιά της, ΠΑΕ 1971). Στὸ αἶθριο τοποθετήθηκε τοπογραφικὸ τῆς πόλης καὶ ἐπεξηγηματικὸ κείμενο. Στὴν ἴδια βιτρίνα ἔχουν ἐκτεθῇ τὰ θαυμάσια χάλκινα καὶ ἀσημένια ἀγγεῖα τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. ἀπὸ τὸν τύμβο τοῦ χωριοῦ Ἄρζος τοῦ νομοῦ Ἑβρου, καὶ ἡ χάλκινη περικνημίδα, τυχαῖο εὔρημα ἀπὸ τὸ Διδυμότειχο (εἰ κ. 6 - 7).

Στὴν τρίτη βιτρίνα ἐκτίθενται τὰ εὑρήματα ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές τῆς Μαρώνειας (Ε. Πεντάζου, ΠΑΕ 1971, σελ. 80, Δ. Λαζαρίδη, Μαρώνεια καὶ Ὁρθογορία, ΠΑΕ 1972), πρόσφατα καὶ παλαιὰ εὑρήματα ἀπὸ τὰ Ἀβδηρα, ὅπου διακρίνεται τὸ ὠραῖο

σύνολο τῶν χορευτριῶν καὶ χρυσὰ σκουλαρίκια καὶ δακτυλίδια μὲ παραστάσεις καὶ ἄλλα κοσμήματα. Στὸ αἶθριο ἔχουν ἀναρτηθῇ ἐπίσης σχέδια τοπογραφικὰ τῶν Ἀβδήρων καὶ τῆς Μαρώνειας καὶ κείμενα σχετικὰ μὲ τὶς πόλεις (Δ. Λαζαρίδη, Ἀβδηρα καὶ Δίκαια, ΠΑΕ 1971).

Στὴν ἴδια βιτρίνα ἐντυπωσιάζουν οἱ στλεγγίδες, τὰ καλύμματα καὶ τὸ σιδερένιο ξίφος μὲ ἐλεφάντινη λαβή καὶ ὑπολείμματα τῆς θήκης ἀπὸ τὸν τύμβο τῆς Ὁρεστιάδος τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ. (ἀνασκαφή 1974), σειρὰ αἰχμῶν δοράτων καὶ ἀκοντίων ἀπὸ τὸν Πολύανθο καὶ ἡ χάλκινη λεκάνη ἀπὸ τὸν τύμβο τοῦ Ἀρδανίου μὲ

Εἰκ. 7. Ἡ βιτρίνα μὲ τὰ εὑρήματα ἀπὸ τὴ Μεσημβρία καὶ τὰ χάλκινα τοῦ Ἄρζου. Διακρίνονται τὰ τοπογραφικὰ Μεσημβρίας καὶ Ἀβδήρων.

τὰ κεφάλια Πανὸς καὶ Νύμφης στὶς χυτὲς λαβές. Θὰ πρέπει νὰ τονιστῇ ἐδῶ ἰδιαίτερα ἡ συμβολὴ τοῦ συγκολλητοῦ χαλκίνων τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου Δ. Κομνηνακίδη στὴ συντήρηση τῶν χάλκινων, καθὼς καὶ στὴν τοποθέτηση αὐτῶν καὶ ἄλλων μικροαντικειμένων, εἰδωλίων κλπ. σὲ βάση ἀπὸ πλεξιγκλάς. Δίπλα τοποθετήθηκε ὁ φαλλικός βωμίσκος ἀπὸ τὸν Πολύανθο (Ἄ. Βαβρίτσα, ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σελ. 260, Πίν. 299 β).

Στὸ χώρο ὁ δεσπόζει τὸ χρυσὸ κεφάλι τοῦ Μάρκου Αὐρήλιου ἀπὸ τὸ Διδυμότειχο (Ἄ. Βαβρίτσα, ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σελ. 377, ΑΑΑ I (1968), σελ. 194 κέ. Τὸ ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο ἀπὸ τὰ Παγούρια (Ε. Πεντάζου εἰς ΑΑΑ II (1969), σελ. 194) καὶ τὸ πρόσφατο εὔρημα τοῦ Θρακὸς ἱππέως ἀπὸ τὴ Μαρώνεια (1976).

Ἐδῶ ἐπίσης παρουσιάζεται γιὰ πρώτη φορὰ ὁ ὠραιότατος θησαυρὸς χρυσῶν, ἀργυρῶν καὶ ἐπάργυρων πλακιδίων ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρας στὴ Μεσημβρία (Ἄ. Βαβρίτσα εἰς ΠΑΕ 1973, σελ. 70 κέ.).

Μιὰ ἐνδιαφέρουσα σειρὰ ἀρχαίων νομισμάτων μὲ μερικὰ σπάνια, ὅπως τῶν ἀρχαίων πόλεων Δίκαιας, Ζώνης, καθὼς καὶ τῶν Μιχαήλ Θ' καὶ Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγων, ὁ θησαυρὸς τῶν ἀσημένιων Πτολεμαίων (323 - 285 π.Χ.) καὶ νομίσματα χρυσά, ἀσημένια καὶ χάλκινα ἀπὸ ἄλλες πόλεις βρίσκονται στὴν ἴδια αἴθουσα.

Στὸ αἶθριο ἐκτίθενται πώρινο ἐπίκρανο ἀπὸ τὰ Ἀβδηρα, δυὸ βάσεις ἰωνικῶν κιόνων μικρασιατικοῦ τύπου, ἀπὸ τὸ Μητρικὸ Ροδόπης καὶ μιὰ ἀπὸ τὴ Μέση τοῦ ἴδιου τύπου, ἡ ἐνεπίγραφη βάση ἐπιτύμβιας στήλης ἀπὸ τὸ Μεσοχώρι Ροδόπης (Γ. Μπακαλάκη, Προανασκαφικὲς ἐρευνες στὴ Θράκη, 1958 σελ. 77 κέ.) καὶ ἀνάγλυφο θρακὸς ἱππέως ἀπὸ τὴ Μαξιμιανούπολη.

Στὸν τοῖχο ἔχει κρεμαστῇ, συμπληρωμένη ἀπὸ τὸ γλύπτη Δ. Σωτηροῦδη, ἡ πήλινη ἔλिका ἀπὸ τὴ Στρύμη, τυχαῖο εὔρημα (G. Bakalakis, Eine Volute aus Stryme, Wandlungen, Bayern, 1975, σελ. 68 κέ.) (εἰς κ. 8).

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΠΕΝΤΑΖΟΣ

Εικ. 8. Πήλινη επίστεψη βωμοῦ ἢ ἐπιτύμβιου
μνημείου γύρω στὰ 450 π.Χ.

INAUGURATION DU MUSÉE DE KOMOTINI

Le 13 Mai 1976, a eu lieu l'inauguration du nouveau Musée de Komotini. Il a été construit entre 1969 et 1972 et aménagé à partir de Décembre 1975. Ce musée donne un aperçu de la civilisation

thrace depuis la période préhistorique jusqu'à l'époque byzantine. Cette région a été l'une des plus éprouvées de Grèce, car étant au carrefour de l'Europe et de l'Asie a été la première à subir les inva-

sions barbares. Les trouvailles prouvent qu'il existait dans cette région, au milieu du IVe millénaire, un peuple apparenté aux habitants du Nord de la Thrace, de Troie et de Lesbos. Au XIIIe siècle av.

J.-C. les Thraces — peuple apparenté aux tribus grecques — se sont installés partout dans la région, y ont construit des acropoles et ont gardé des liens étroits avec les Grecs.

ΕΥ. ΠΕΝΤΑΖΟΣ

Fig. 1. Inscription from the Athenian Agora Inv. No. I 6731.

THE ARCHONSHIP OF PYTHARATOS (271/0)

The evidence of one of the inscriptions of the year of Pytharatos (271/0) from the Athenian Agora which bears on the question of the omitted day in a

hollow month has recently been called into question¹. Being advised from Athens of readings from the stone (Agora Inv. No. I 6731) which differed from those earlier made by me² I have refrained from citing this text in my latest publication about the calendar³. This is not a serious loss, for all that I had attempted to prove from the texts of 271/0 is abundantly proved by texts which I have cited, and still do cite, from the year 303/2⁴. The proposed new readings, made at Pritchett's request upon examination of the stone in the Agora museum, deny that any letter of the archon's name is preserved before the final five letters - - - - - $\rho\acute{\alpha}\tau\omicron\upsilon$ in line 2. Hence the archon may not have been Pytharatos, the date may not have been 271/0, and there is no evidence to be had from a comparative study of this text with another (surely of the archonship of Pytharatos) published in 1961⁵.

With due respect for the colleagues who have read the stone differently, I must report that there is a trace of alpha before the final - - - - - $\rho\acute{\alpha}\tau\omicron\upsilon$ of the name in line 2. On June 4, 1976, with the stone before me, I made the following note: the tip of a stroke, as of alpha, is preserved 0.008 m. to the left of the

upright stroke of the rho following. This stroke is visible in the photograph here published (fig. 1) where the lighting brings out clearly the trace of the stroke which is less easily visible on the stone itself and in other lightings of the surface. The photograph gives also the direction of the stroke. Professor William West of the University of North Carolina was with me when the above observation was made and he concurs that the stroke "can be interpreted as part of the letter alpha". Dr. Dina Peppas - Delmousou, Director of the Epigraphical Collection of the National Museum, has also examined the stone; she was quite certain that the stroke is real, does in fact exist, and that the archon's name is Pytharatos. William Bell Dinsmoor, Jr., architect on the staff of the Agora Excavations, authorizes me to quote his observation as follows: "with lighting directed from the top of the stone the lower part of the right stroke of alpha certainly seems to be clear".

But the question cannot be settled merely by numbers of witnesses. Nor is Camp's contention sound that the interspace between alpha and rho in $\alpha\rho\chi\omicron\nu\tau\omicron\varsigma$ of the same line should determine the available and necessary space between the alpha and the rho in $\Pi\upsilon\theta\alpha\rho\acute{\alpha}\tau\omicron\upsilon$ ⁶. The letters toward the middle of the line are noticeably closer together ($\pi\upsilon\kappa\nu\acute{\alpha}$) than the letters at the beginnings of the lines ($\acute{\alpha}\rho\alpha\iota\acute{\alpha}$). There is no firm rule for the spacing in such a text; the letters are where we find them, and the letter before the rho in

1. W. K. Pritchett, *Zeitschrift für Epigraphik* XX (1976), pp. 185 - 192.

2. B. D. Meritt, *The Athenian Year*, 1961, pp. 194 - 195 with a photograph.

3. Article on "The Omitted Day" now in press in *Mnemosyne*.

4. See AE 1968, pp. 79 - 80; *ibid.* 1973, p. 244 note 3. About these texts Pritchett is still silent.

5. Meritt, *The Athenian Year*, 1961, pp. 192 - 194.

6. *Zeitschrift für Epigraphik* XX (1976), p. 190.

a different division of the lines a proper left margin can again be achieved only by adding three full letters from the ends of lines 2, 3, and 4 to the beginnings of lines 3, 4, and 5. In line 2 this again eliminates because of unsuitable length of names of the archons Nikostratos (295/4), Philokrates (276/5), Sosistratos (270/69), and Polystratos (261/0). Anaxikrates (279/8) remains a possibility, but only if the genitive was spelled Ἀναξικράτου and only if the iota was given a full space — both eventualities unlikely. In the second half of the century other archons such as Philostratos (234/3), Phanostratos (232/1), and Menekrates (222/1) are similarly eliminated because their names are of incorrect length. Isokrates (201/0) ceases to be a candidate because of the necessary doubling of iota and Pheidostratos (231/0) and Kallistratos (207/6)¹⁰ remain the only candidates, though the appearance of iota in the restored portion of these long names in all probability disqualifies them as well. Moreover, the lettering of the inscription is definitely not late third century in date. This consideration disqualifies also Sosistratos (210/09).

There is left only Pytharatos (271/0) as a normal and suitable candidate for the restoration of the text here under discussion. Confirmation is supplied by the spacing in line 1 of the heading [θ]ε[οί]. With the archon Pytharatos the heading can be spaced evenly across the width of the stone. With an archon having a name longer by three

letters the spacing on the stone would be awry and an unduly long interval would have to come between the epsilon and the restored omikron. An attempt to plot the inscription on paper will convince the student of this difficulty.

The entire inscription must be studied in its relation to the known archon list of the third century, with due regard to the character of the lettering as an indication of date¹¹, and with emphasis on the probability of normal syllabic division. The document must be studied as a whole in its chronological and epigraphical *milieu* and not *in vacuo*. The fact of syllabic division with the archon Pytharatos is evident. The agreement of all indications in a reasonable and intelligible whole suggests that the archon's name in line 2 would have to be supplied as Pytharatos even if there were no trace of any letter preserved in the debated stoichos before ---- πάτου. The existence of part of an alpha before the rho makes these other considerations matters of largely academic interest though the attempt to plot the text with other archons than Pytharatos can be a *reductio ad absurdum* argument in favor of his name.

Pritchett quotes me as giving Skirophorion 21 as the 373rd day of an intercalary year. This merely repeats what

11. Similarity in individual letters is found, for example, in such documents as *Hesperia* XVII (1948), pp. 2 - 3 (No. 2) of 269/8 B.C., especially in the shapes of epsilon and pi, and in the small omikrons and some epsilons (e.g., lines 13 - 15) of *Hesperia* XXIII (1954), p. 289 (No. 183). This latter document is definitely dated in the archonship of Pytharatos in 271/0.

10. The date will be discussed in an early number of *Hesperia*.

he must have known to be a typographical error and which he should have corrected. The day, of course, was the 375th and there is no anomaly in the calendar. The problem of the omitted day is dealt with fully in my article in *Mnemosyne*. The reason why the Athenians began in the latter part of the fifth century to name the 20th and 21st days of the month δεκάτη προτέρα and δεκάτη ύστερα instead of εικάς and δεκάτη φθίνοντος may perhaps be that it

was awkward when a major festival fell on δεκάτη φθίνοντος and this date had to be omitted in a hollow month — awkward but not unmanageable, for the Athenians were adapt at changing the name of any day to suit their convenience. There was no need ever to do this with the new terminology. Δεκάτη προτέρα and δεκάτη ύστερα were never omitted.

University of Texas

BENZAMIN D. MERITT

ΕΚ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΝΕΚΡΟΠΟΛΕΩΣ ΤΗΣ ΕΡΕΤΡΙΑΣ. II

Ἐν ΑΑΑ VII (1974), σ. 229 κέ. καὶ ὑπὸ τὸν αὐτὸν τίτλον ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τῆς ὑπόγραφουμένης τμήμα τοῦ Δ. νεκροταφείου τῆς ἀρχαίας Ἐρετρίας, τὸ ὁποῖον ἀπεκαλύφθη ἐντὸς τοῦ ΟΤ 120¹. Ἐνταῦθα δημοσιεύεται ἕτερον τμήμα, ἀποκαλυφθὲν κατὰ τὸ θέρος τοῦ ἔτους 1974, περὶ τὰ 45 μ. ἀνατολικώτερον, ἐντὸς τοῦ ΟΤ 6², ἰδιοκτησίας Θ. Σπανοῦ. Τὸ βό-

ρειον καὶ τὸ νότιον τμήμα τοῦ οἰκοπέδου τούτου ἀνέσκαψε κατὰ τὸ ἔτος 1967 ὁ Ἐπιμελητὴς κ. Ἄγγ. Λιάγκουρας. Τὸ νότιον τμήμα, πλὴν γεωμετρικῶν τινων ὀστράκων, οὐδὲν ἄξιον λόγου παρουσίασεν· εἰς τὸ βόρειον ὁμως ἦλθον εἰς φῶς σημαντικώταται ἀρχαιότητες καὶ δὴ τάφοι τοῦ 7ου, 6ου καὶ 5ου π.Χ. αἰ.³.

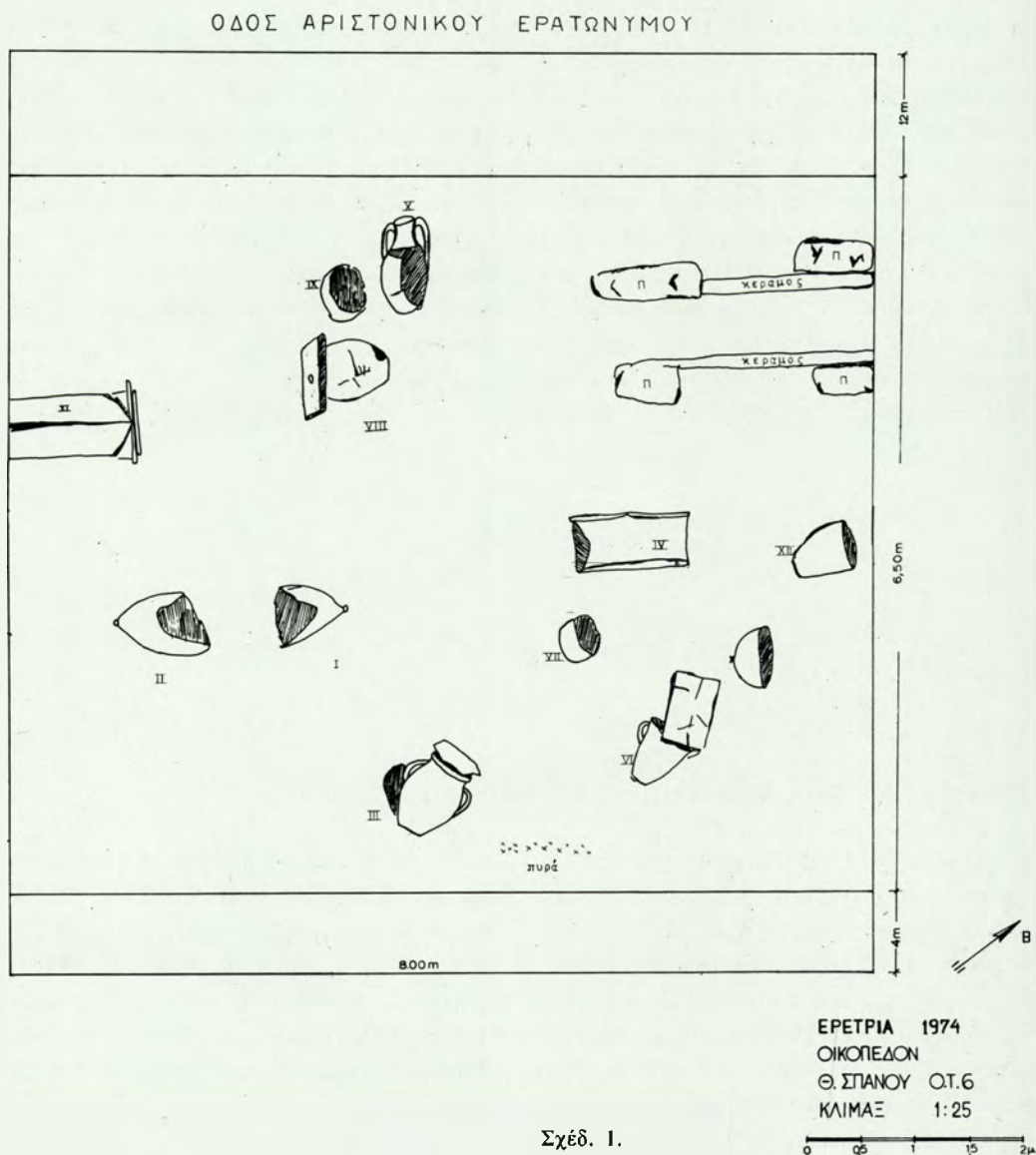
Ὁ ὑφ' ἡμῶν ἀνασκαφεὶς ἐνδιάμεσος

1. Ὁ ἀριθμὸς τοῦ οἰκοδομικοῦ τετραγώνου (ΟΤ) λαμβάνεται ἐκ τοῦ βαυαρικοῦ σχεδίου τῆς πόλεως, τοῦ ἰσχύοντος ἀπὸ τοῦ ἔτους 1834. Διὰ τὴν μετάφρασιν εἰς τὴν γαλλικὴν τῆς περιλήψεως τοῦ κειμένου θερμὰς ἐκφράζω τὰς εὐχαριστίας μου καὶ ἐντεῦθεν εἰς τὸν Διευθυντὴν τῆς ἐν Ἀθήναις Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς, Καθηγητὴν κ. Pierre Amandry.

2. Τὸ οἰκόπεδον τοῦτο κεῖται ἐπὶ τῶν ὁρίων

μεταξὺ τῶν Α 13 καὶ Α 14 τομέων τοῦ μετὰ συντεταγμένων τοπογραφικοῦ σχεδίου τῆς πόλεως, τὸ ὁποῖον δημοσιεύεται ἐν P. Auberson - K. Schefold, *Führer durch Eretria*, 1972, εἰκ. 34.

3. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σελ. 230 - 31, Σχέδ. 4.

χώρος⁴ απέδωκε δώδεκα πτωχούς τάφους, ἐγγυτρισμούς ως ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἀλλὰ

καὶ κεραμοσκεπεῖς (σχέδ. 1). Κατὰ τὴν βορειοανατολικὴν γωνίαν τοῦ χώρου τού-

4. Μνεία περὶ αὐτοῦ ἐν ΑΑΑ VII (1974), σ. 229. Κατὰ τὴν ἐπομένην ἀνασκαφικὴν περίοδον (1974) ἀπεκαλύφθησαν τμήματα τοῦ ὕστερο-αρχαϊκοῦ καὶ τοῦ κλασσικοῦ νεκροταφείου ἐν-τὸς ἐτέρων δύο οἰκοπέδων, τῶν ΟΤ 117 α καὶ β,

κειμένων ἔναντι καὶ βορείως τοῦ ΟΤ 6. Τὸ μεταξὺ τῶν ΟΤ 6 καὶ 117 α καὶ β τμήμα τοῦ ἀρχαίου νεκροταφείου, κείμενον ὑπὸ τὴν σημερινὴν ὁδὸν Ἀριστονικοῦ Ἐρατωνύμου, ἀνεσκάφη κατὰ τὴν ἐφετινὴν (1976) περίοδον.

Εἰκ. 1. Ὁ ἐγχυτρισμός ΙΙΙ.

του καὶ εἰς βάθος 0,30 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους, εὐρέθη κατασκευάσμα, ἀποτελούμενον ἐκ δύο παραλλήλων τοίχων, ἀπεχόντων ἀπ' ἀλλήλων περὶ τὰ 0,80 μ. Οὗτοι εἶναι κατεσκευασμένοι ἐξ ὠμῶν πλίνθων ἢ πηλοῦ καὶ ἡ ἐσωτερικὴ παρειά των παρουσιάζει ὅπτησιν πάχ. 0,10 μ. Πιθανὸν πρόκειται περὶ ὑπολειμ-

μάτων λακκοειδοῦς τάφου μετὰ πηλίνης ἐπενδύσεως ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἔλαβε χώραν καῦσις.

Τῶν βεβαιωμένων τάφων οἱ δύο (IV καὶ XI) εἶναι κεραμοσκεπεῖς, ἐνῶ οἱ λοιποὶ δέκα ἐγχυτρισμοὶ ἐντὸς ἀγγείων, ποικίλων κατὰ τὸ σχῆμα καὶ τὸ μέγεθος. Πλὴν τοῦ ὑπ' ἀρ. X ὀξυπυθμένου ἀμφο-

Είκ. 2. Μόνωτον φιαλίδιον ἐκ τοῦ κεραμοσκεποῦς τάφου IV.

Είκ. 3. Τὸ ἐξωτερικὸν τῶν ἀγγείων τῶν εἰκ. 2, 8 καὶ 4.

ρέως, ὁ ὁποῖος ἔφερε γραπτὴν διακόσμησιν (βλ. κατωτέρω), τὰ λοιπὰ ἀγγεῖα ἦσαν τελείως ἀκόσμητα. Οὐδεὶς ἐγχυτρισμὸς ἀπετελεῖτο ἐκ ζεύγους ἀγγείων, ὥς αὐτοί, οἱ ὁποῖοι ἀπεκαλύφθησαν εἰς τὸ βόρειον τμήμα τοῦ οἰκοπέδου τούτου⁵, ἐντὸς τοῦ ἐν τῇ ἀρχῇ ἀναφερθέντος ΟΤ 120⁶, ἐντὸς τοῦ ΟΤ 117 α καὶ β, ὥς καὶ

ὑπὸ τὴν σύγχρονον ὁδὸν Ἀριστονίκου Ἐρατωνύμου. Αὕτῃ ἡ ἀπουσία τῶν τόσον κοινῶν ἐν Ἐρετρίᾳ «διπλῶν» τάφων εἶναι ἐντελὼς συμπτωματικὴ, ὀφειλομένη, ἀσφαλῶς, εἰς τὸ περιορισμένον τῆς ἀνασκαφείσης ἐκτάσεως.

Οἱ τάφοι ἔκειντο εἰς βάθος 1.10-1.45 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους, ἐντὸς

5. ΑΔ 23 (1968) : Χρονικά, σ. 230.

6. ΑΑΑ VII (1974), σ. 235, εἰκ. 7 καὶ σχέδ. 1, τεφροδόχοι 1-6. Τάφους ἐντὸς δύο κατὰ τὸ χεῖλος ἐνουμένων ἀγγείων, χρονολογουμένων ὁμοῦς εἰς τὸ α' ἡμισυ τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. (ἐν τῶν ἀγγείων τούτων εἶναι λίαν συγγενὲς πρὸς τὸν ἐν Α. Ruckert, Frühe Keramik Boeotiens, 1976, πίν. 11, 2 δημοσιευόμενον ἀμφορέα) εὑ-

ρομεν κατὰ τὰς ἐφετινὰς ἐν Ἀγία Ἐλεούσῃ Πυρίου Θηβῶν ἀνασκαφάς, καθ' ἃς ἀπεκαλύφθη πρῶμιμον ἀρχαῖκον νεκροταφεῖον, ἐξικνούμενον μέχρι τῶν κλασσικῶν χρόνων. Παρεμφερεῖς «διπλοῖ» τάφοι εἶχον ἀποκαλυφθῆ καὶ παλαιότερον ἐν τῇ περιοχῇ Θηβῶν : ΑΔ 21 (1966) : Χρονικά, σ. 197, σχέδ. 17-22 (1967) : Χρονικά, σ. 236, σχέδ. 3. Γνωστοὶ εἶναι ἐξ ἄλλου,

Εικ. 4.
Λεκανίς ἐκ τοῦ
ἐγχυτρισμοῦ VII.

στρώματος σκληροτάτου, συμπαγοῦς, ἐξ ἄμμου καὶ θαλασσίων ἀλάτων⁷. Τὸ σκληρότατον τοῦτο μείγμα ἐσχηματίσθη καὶ ἐντὸς τῶν τάφων. Οἱ κεραμοσκεπεῖς τάφοι εἶχον σταθερὰν τὴν κατεύθυνσιν ἀπὸ δυσμῶν πρὸς ἀνατολάς, ἐνῶ τῶν ἐγχυτρισμῶν ὁ προσἀνατολισμὸς ἐποίκιλλεν. Οἱ πλεῖστοι τάφοι ἦσαν ἀκτέριστοι. Μόνον ὁ ὑπ' ἀρ. IV κεραμοσκεπὴς καὶ οἱ ὑπ' ἀρ. VII καὶ X ἐγχυτρισμοὶ περιεῖχον

οἱ ἐν Ριτσώνα ἀποκαλυφθέντες ὀλίγοι «διπλοὶ» τάφοι τῶν περὶ τὸ 600 π.Χ. χρόνων: P. N. Ure, *Aryballoi and Figurines from Rhitsona in Boeotia*, 1934, σ. 12 εἰκ. 2-3, 125a. Βλέπομεν, ὅτι πλὴν τῶν λακκοειδῶν τῆς Ἑρετρίας, οἱ ὅποιοι εἶναι πανομοιότυποι πρὸς τοὺς τῆς Ριτσώνας (D. Kurtz - J. Boardman, *Greek Burial Customs*, 1971, σελ. 183) καὶ τοὺς προσφάτως ἀποκαλυφθέντας τάφους ἐν Ἀκραϊφνίῳ (περὶ τῆς ἀνασκαφῆς ἐν γένει βλ. Ἀγγ. Ἀνδρειωμένου, *Νεκροταφεῖα παρὰ τὸ ἀρχαῖον Ἀκραϊφνιον*, AAA VII (1974), σ. 325 κέ.) καὶ οἱ ἐντὸς ζεύγους ἀγγείων τάφοι εἶναι πανομοιότυποι ἐν Ἑρετρίᾳ καὶ ἐν τῇ νοτιοανατολικῇ τοῦλάχιστον Βοιωτίᾳ. Εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις, πάντως, παλαιότεροι εἶναι οἱ ἐν Βοιωτίᾳ ἀποκαλυφθέντες τάφοι, ὅπερ δεικνύει, ὅτι αὕτη ἐπέδρασεν ἐπὶ τῆς Εὐβοίας — ὡς ἄλλωστε καὶ ἀνεμένετο — καὶ οὐχὶ ἀντιστρόφως.

7. AAA VII (1974), σ. 233.

ἀνὰ ἓν ἀγγεῖον ἕκαστος τῶν δύο πρώτων καὶ τρία ὁ τελευταῖος. Οἱ λοιποὶ περιεῖχον ὀλίγα διαλελυμένα ὄστᾶ καὶ τινες καὶ τμῆμα τοῦ κρανίου νηπίου. Εἰς τινες ἐγχυτρισμοὺς διεπιστώθησαν ἔντονα ὑπολείμματα πυρᾶς. Ἀρκεταὶ πυραὶ ἐπεσημάνθησαν καὶ ἐκτὸς τῶν τάφων, συνοδευόμεναι ὑπὸ ὀστέων καὶ ἐνίοτε ὑπὸ τινος ἀγγείου, κυρίως ληκύθου. Εἰς δύο σημεῖα καὶ ἐντὸς τοῦ συμπαγοῦς ἀμμόδους στρώματος εὗρέθη τὸ κρανίον νεκροῦ μετὰ διεσκορπισμένων τῶν λοιπῶν ὀστέων του. Πιθανώτατα πρόκειται περὶ προγενεστέρως ταφῆς, καταστραφείσης ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων.

Οἱ ἐγχυτρισμοὶ I καὶ II εὐρίσκοντο ἐντὸς ὀξυπυθμένων ἀμφορέων, καταστραφέντων κατὰ τὸ ἄνω ἡμισὺ των. Ἐντὸς τοῦ I ὄστᾶ νηπίου καὶ διάσπαρτα ἴχνη πυρᾶς. Ὁ ἐγχυτρισμὸς III εὐρίσκετο ἐντὸς πίθου, τεθραυσμένου μὲν, σωζομένου ὁμως ὀλοκλήρου (εἰκ. I). Ἔχει ὕψος 0,36 καὶ πλάτος ἀπὸ τῶν ἄκρων τῶν λαβῶν 0,40 μ. Τὸ πρὸς βορρᾶν ἐστραμμένον εὐρὺ στόμιόν του ἐφράσσετο διὰ θραύσματος κυρτῆς κεραμίδος. Τὸ ἀγγεῖον ἐστήριζεν ἐπιμήκης, ὀρθῶς τεθειμένος, λίθος. Εἰς τὸ βάθος τοῦ πίθου κρανίον νηπίου καὶ διεσκορπισμένα ὄστᾶ. Ἀνατολικῶς τοῦ πίθου καὶ εἰς βά-

Εικ. 5. Ἀπὸ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ οἱ ἐγχυτρισμοὶ X, IX καὶ VIII.

θος 0,80 μ. στρῶμα πυρᾶς, πάχ. 0,15 μ. (one - handled)⁸. Ἐπιφάνεια λίαν ἀπο-

λεπισμένη, χεῖλος ἐπίπεδον, λαβὴ ται-
νιοειδής, βάσις δακτυλιόσχημος (ἀρ.
εὔρ. 0,45 καὶ σφζομένου μήκους 1.20 μ.
Εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ τάφου τὸ
κρανίον τοῦ νεκροῦ καὶ παρὰ τοὺς πό-
δας του ἀκέραιον μόνωτον (μελαμβα-
φές ἢ μετὰ ταινιῶν ;) ἀνοικτὸν ἄγγειον

λεπισμένη, χεῖλος ἐπίπεδον, λαβὴ ται-
νιοειδής, βάσις δακτυλιόσχημος (ἀρ.
εὔρ. 10208, εἰ κ. 2 καὶ 3 α). Ὑψ. 0,063,
διάμ. χεῖλους 0,12, διάμ. βάσεως 0,053 μ.

8. Πρβλ. Agora XII, πίν. 30 ἀρ. 727 (τῶν
περὶ τὸ 520 - 500 π.Χ. χρόνων).

Ἐντὸς τοῦ ἡμικατεστραμμένου ἐγχυτρισμοῦ V διαλελυμένα ὀστᾶ καὶ τμῆμα κρανίου. Τὸ αὐτὸ καὶ ἐντὸς τοῦ ἐγχυτρισμοῦ VI, ὁ ὁποῖος ἐφράσσετο δι' ἐπιμήκους ὀρθογωνίου πλακὸς.

Ἐντὸς τοῦ ἡμικατεστραμμένου ἐγχυτρισμοῦ VII δίωτος λεκανίς (ἄρ. εὐρ. 10209, εἰκ. 4 καὶ 3 γ)⁹, ὕψ. 0,06, διαμ. χείλους 0,13 καὶ διαμ. βάσεως 0,058 μ. Ἀκεραία. Ἐπὶ τῆς στεφάνης τοῦ χείλους συστάδες καθέτων γραμμιδίων, ἐπὶ δὲ τῆς κοιλίας τρεῖς δακτύλιοι διὰ καστανομέλανος.

Τοὺς ἐγχυτρισμοὺς VIII, IX καὶ X βλέπομεν ἐπὶ τῆς εἰκ. 5. Τοῦ ἐγχυτρισμοῦ VIII τὸ πρὸς δυσμὰς ἐστραμμένον ἄνοιγμα φράσσεται διὰ κεραμίνης πλακὸς εἰς δευτέραν μᾶλλον χρῆσιν. Αὕτη φέρει κατὰ τὴν βάσιν της ἰσχυρῶς προεξέχοντα κανόνα καὶ καθέτως πρὸς αὐτὸν ἕτερον, ἐλαφρῶς ἔξεργον· παρ' αὐτὸν συμφυεῖς σφαιρικὸν κομβίον¹⁰.

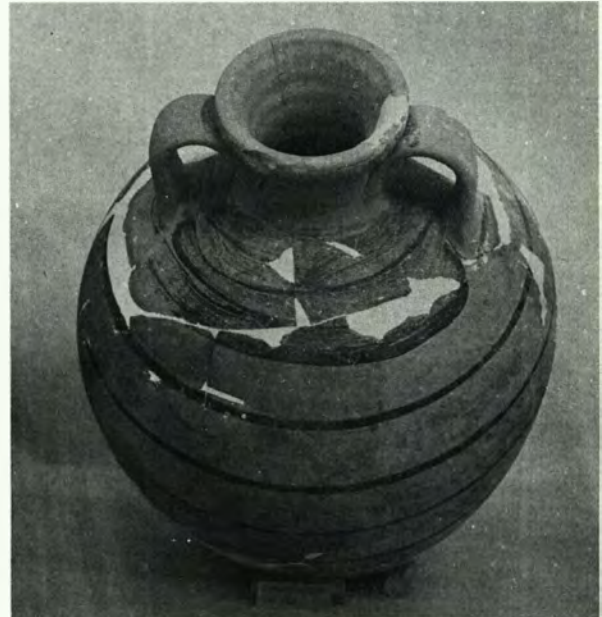
Ὁ ἡμικατεστραμμένος τάφος IX εὐρίσκεται βαθύτερον τοῦ προηγουμένου καὶ εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον μετὰ τοῦ ἐπομένου (τάφου X).

Ὁ ἐγχυτρισμὸς X ἀπεκαλύφθη εἰς βάθος 1.40 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους. Πρόκειται περὶ ὀξυπυθμένου ἀμφορέως, περισυλλεγέντος εἰς τεμάχια, συγκολληθέντος καὶ συμπληρωθέντος εἰς τινα σημεῖα (ἄρ. εὐρ. 10168, εἰκ. 6 - 7). Ἔχει ὕψος 0,56, περίμ. κοιλίας 1.35, διάμ. στομίου 0,145, διάμ. βάσεως 0,07 καὶ πλ. λαβῆς 0,049 μ. Ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, εἰ-

Εἰκ. 6. Ὁ ταφικὸς ἀμφορεὺς X.

Εἰκ. 7. Ὁ ἀμφορεὺς X μετὰ τὴν συγκόλλησιν.

9. Πρβλ. ἔ.ἀ. πίν. 40 ἄρ. 1210 (τῶν μέσων τοῦ βου π.Χ.).

10. Πήλινον τάφος, κυλινδρικόν, φρασσόμενον διὰ πηλίνου δίσκου μετὰ λαβῆς βλ. ἐν ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, Πίν. 528 δ (Εὐγ. Γιούρη).

Είκ. 8. Μελαμβαφής κύλιξ ἐκ τοῦ τάφου Χ.

Είκ. 9 α - β. Τὰ ἀγγεῖα ἐκ τοῦ τάφου Χ.

ναὶ τὸ μόνον¹¹ ἐκ τῶν δέκα ἀγγείων ἐγ-
χυτρισμῶν, τὸ ὁποῖον φέρει γραπτὸν διά-
κοσμον. Οὗτος συνίσταται ἐξ ἐπαλλήλων
λεπτῶν ταινιῶν¹² διὰ καστανομέλανος,
περιθεουσῶν τὴν κοιλίαν τοῦ ἀγγείου καὶ
ἐκ πλατείας ζώνης, ὡσαύτως διὰ καστα-
νομέλανος, καλυπτούσης ὁλόκληρον τὸν
ῶμον.

Ἐντὸς τοῦ ἐγχυτρισμοῦ τούτου, ὁ ὀ-
ποῖος ἦτο πλήρης συμπαγοῦς, ἀμμόδους
μείγματος, εὐρέθησαν τὰ ἐξῆς:

1. Μελαμβαφής ἄπους κύλιξ μετ' ἐπι-
πέδου βάσεως, συγκολληθεῖσα ἐκ τεσ-
σάρων θραυσμάτων (ἀρ. εὐρ. 10202,

11. Ἐτέραν τεφροδόχον μετὰ γραπτοῦ δια-
κόσμου, προερχομένην ἐκ τοῦ ΟΤ 120, βλ. ἐν
ΑΑΑ VII (1974), σ. 239, εἰκ. 8 - 10 καὶ σχέδ.
2 - 3 (τοῦ τοπικοῦ ἐργαστηρίου) .

12. Παρεμφερῆ (οὐχὶ ὁμῶς ὀξυπύθμενον)
καὶ τῶν αὐτῶν περίπου διαστάσεων ἀμφορέα
μετὰ μελανῶν δακτυλίων, παλαιότερον τοῦ ἡμε-
τέρου, βλ. ἐν R. M. Burrows - P. N. Ure, Exca-
vations at Rhitsona in Boeotia, BSA 14 (1907/8),
σ. 299, εἰκ. 22.

εἰ κ. 8 καὶ 3 β)¹³. Ὑψος ἄνευ λαβῶν 0,052, διάμ. χεῖλους 0,114, διάμ. βάσεως 0,047 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, γάνωμα

13. Πρβλ. Agora XII, πίν. 21 ἀρ. 446 - 447 (τῆς πρώτης εἰκοσαετίας τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.). Πρόδρομον τοῦ σχήματος ἐν Βοιωτία βλ. ἐν P. N. Ure, Sixth and Fifth Century Pottery from Rhitsona, 1927, πίν. IX, 127. 44.

Εἰκ. 10. Ἡ ἐτέρα ὄψις τῆς ληκύθου τῆς εἰ κ. 9α.

Εἰκ. 11. Γεωμετρικά ὄστρακα ἐκ τῶν βαθυτέρων στρώματων.

ἀπὸ τοῦ μέλανος μέχρι τοῦ φωτεινοῦ ἐρυθροῦ.

2. Μελανόμορφος λευκόπεδος (;) ληκύθος, διατηρουμένη ἀκεραία (ἀρ. εὐρ. 10205, εἰ κ. 9α καὶ 10). Ὁ λαιμὸς τοῦ τύπου « καπνοδόχου » (« chimney lekythos »)· ἡ βάση εἰς σχῆμα τροχίλου. Ὑψος 0,16, διάμ. χεῖλους 0,03, διάμ. βάσεως 0,03 μ. Ἐπὶ τοῦ ὤμου, ὁ ὁποῖος κοσμεῖται διὰ διπλοῦ ἀκτινωτοῦ κοσμήματος, καὶ ἐπὶ τοῦ ἄνω μέρους τοῦ κορμοῦ, τοῦ φέροντος σύστημα τριῶν λεπτῶν ζωνῶν, πληρουμένων διὰ στιγμῶν, παχὺ στρώμα λευκοῦ ἐπιχρίσματος. Κηλίδες λευκοῦ καὶ ἐπὶ τοῦ βάθους τῆς παραστάσεως καὶ κατὰ τὴν γραμμὴν τοῦ ἐδάφους. Παρίσταται τέθριππον μετὰ δύο ἡνιόχων· πρὸ τούτων καὶ ἐστραμμένη πρὸς τ' ἀριστερά ἢ Ἀθηνᾶ· τὸ δεξιὸν ἄκρον τῆς παραστάσεως κλείει γυνή, καθημένη ἐπὶ κλισμοῦ πρὸς τ' ἀριστερά. Τὰ πρόσωπα τῶν γυναικῶν διὰ λευκοῦ. Ἡ τεχνοτροπία καὶ τὸ λίαν ἀμελὲς τοῦ σχεδίου μᾶς ὁδηγοῦν εἰς τὸν κύκλον τοῦ ζωγράφου τοῦ Αἴμονος¹⁴.

14. Haspels, ABL, σ. 137. Διὰ ληκύθους τοῦ ζωγράφου τοῦ Αἴμονος μετὰ τοῦ αὐτοῦ θέματος βλ. ΑΔ 20 (1965) : Χρονικά, Πίν. 356 β.

Εἰκ. 12. Μελανόμορφος λήκυθος περισυλλεγεῖσα ἐκ τοῦ οἰκοπέδου.

Εἰκ. 13. Ἑτέρα ὄψις τῆς ληκύθου τῆς εἰκ. 12.

3. Μελαμβαφῆς κρατηρίσκος, ἀκέραιος (ἀρ. εὐρ. 10200, εἰκ. 9 β). Ὑψος ἀνευ λαβῶν 0,044, διάμ. χείλους 0,055, διάμ. βάσεως 0,030 μ. Λαβαὶ ταινιόσχημοι, βάσις δακτυλιοειδῆς. Βοιωτικοῦ μᾶλλον ἐργαστηρίου¹⁵.

Ὁ κεραμοσκεπῆς τάφος XI διετηρήθη εἰς καλὴν κατάστασιν. Ἔχει πλάτος 0,60 καὶ σωζόμενον μῆκος 1.50 μ. (ἢ πρὸς

δυσμᾶς συνέχειά του εἰσέρχεται εἰς τὸ ὁμορον οἰκόπεδον). Ἀποτελεῖται ἐκ ζεύγους ἐπιμήκων κυρτῶν κεραμίδων, ὕψους 0,45 μ., καὶ φράσσεται κατὰ τὸ ἀνατολικὸν καὶ τὸ δυτικὸν θύρωμά του διὰ ζεύγους ἀνισομεγέθων πηλίνων πλακῶν. Ὁ ἐντὸς αὐτοῦ σκελετός, μήκους 1.45 μ., ἔχει τὴν κεφαλὴν εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ τάφου καὶ τὰς χεῖρας τεταμένας κατὰ μῆκος τῶν ἰσχίων.

Ὁ ἡμικατεστραμμένος πίθος XII ἐφράσσετο κατὰ τὸ στόμιόν του διὰ πηλίνης πλακός.

Ὡς ἤδη ἐλέχθη, εἰς διάφορα σημεῖα τοῦ χώρου ἐπεσημάνθησαν πυραὶ μετὰ

J. J. Maffre, *Collection de l'École Française d'Athènes*, BCH 96 (1972), σ. 51, εἰκ. 39 a - b.

15. Παρεμφερεῖς κανθαρίσκους εἶδρομεν ἐν Ἀκραϊφνίῳ (βλ. ἀνωτέρω σημ. 6), ἐντὸς τάφων τῶν ὠρίμων ἀρχαϊκῶν χρόνων.

ὀστέων καὶ ἐνίοτε καὶ κρανίου καὶ περι-
 συνελέγησαν μεμονωμένα ἀγγεῖα καὶ ὀ-
 στρακα. Οὕτω :

1. Βορείως τοῦ κεραμοσκεποῦς τάφου
 ΧΙ καὶ εἰς βάθος 1.10 - 1.40 μ. ἀπὸ τῆς
 ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους, εὐρέθησαν διά-
 σπαρτα ὀστᾶ νεκρῶν, μία μελανόμορφος
 λήκυθος εἰς τεμάχια (βλ. κατωτέρω) καὶ
 τὸ κάτω τμήμα μεγάλης λευκῆς ληκύθου·
 εἰς βάθος 1.60 μ. μελαμβαφές φιαλίδιον·
 ἔτι βαθύτερον διάσπαρτα θραύσματα με-
 γάλων γεωμετρικῶν ἀγγείων (εἰ κ. 11).

Ἡ μελανόμορφος λήκυθος (ἀρ. εὐρ.
 10267, εἰ κ. 12 - 13) ἔχει συγκολληθῆ
 ἐκ πλείονων τεμαχίων καὶ εἶναι ἐλλιπὴς
 τὴν βάσιν καὶ τὸν λαιμόν. Σωζ. ὕψ. 0,18 μ.
 Ἐπὶ τοῦ ὤμου διπλῇ σειρᾷ ἀκτινωτοῦ
 κοσμήματος. Εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ κορ-
 μοῦ ὀριζόντιοι γραμμαὶ καὶ μεταξύ των
 δύο σειραὶ στιγμῶν. Ὑπὸ ταύτας διονυ-
 σιακὴ παράστασις. Ὁ Διόνυσος καθήμε-
 νος πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ στρέφων τὴν κεφα-

Εἰκ. 14. Τμήμα μεγάλης, λευκῆς ληκύθου ἐκ
 περισυλλογῆς.

Εἰκ. 15. Μελαμβαφές ἀλατοδοχεῖον ἐκ περισυ-
 λογῆς.

Εἰκ. 16. Μελανόμορφος λήκυθος περισυλλεγεί-
 σα ἐκ τοῦ οἰκοπέδου.

Εἰκ. 17. Λήκυθος εὑρεθεῖσα εἰς βάθος 1.60 μ. ἐντὸς στρώματος πυρᾶς.

λὴν πρὸς τὰ ὀπίσω. Ἐκατέρωθεν ἀνὰ μία ἔφιππος μαινάς. Ἡ ὅλη τεχνοτροπία ὁδηγεῖ εἰς τὸν κύκλον τοῦ ζωγράφου τοῦ Αἴμονος¹⁶.

16. Πρβλ. Haspels, ἑ.ἀ. πίν. 41. Λίαν συγγενὴ λήκυθον μετὰ τοῦ αὐτοῦ θέματος βλ. ἐν ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, Πίν. 353 α - β (Ἰω. Κων-

Εἰκ. 18. Ἑτέρα ὄψις τῆς ληκύθου τῆς εἰκ. 17.

Τὸ παρὰ τὸν πυθμένα τμήμα μεγάλης λευκῆς ληκύθου (ἀρ. εὐρ. 10207, εἰκ. 14) ἔχει ὕψος 0,102 μ. καὶ φέρει μέλαν γάνωμα καὶ λευκὸν ἐπίχρυσμα ἀρίστης

σταντίνου). Λήκυθον τοῦ ζωγράφου τοῦ Αἴμονος μετὰ παραστάσεως ἐφίππων ἀμαζόνων βλ. ἐν Ἀγγ. Ἀνδρειωμένου, Ἐκ τῆς Συλλογῆς Ἀλε-

ποιότητας. Εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς λευκῆς ἐπιφανείας λεπτή γραμμὴ διὰ κιτρίνου γανώματος.

Μελαμβαφὲς ἀλατοδοχεῖον (saltcellar)¹⁷, ἀκέραιον (ἀρ. εὐρ. 10201, εἰκ. 15). Ὑψ. 0,032, διάμ. χείλους 0,05, διάμ. βάσεως 0,028 μ. Βάσις ἐπίπεδος.

2. Ἐξωθεν καὶ ἀνατολικῶς τοῦ ἀμφορέως X καὶ εἰς βάθος 1.40 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους περισυνελέγη ἡ μελανόμορφος λήκυθος τῆς εἰκ. 16 (ἀρ. εὐρ. 10204). Συγκολληθεῖσα ἐκ πλειόνων τεμαχίων καὶ ἐλλιπῆς μέγα τμήμα τῆς κοιλίας. Ὑψ. 0,148, διάμ. χείλους 0,033, διάμ. βάσεως 0,038 μ. Ἐπὶ τοῦ ὧμου διπλοῦν ἀκτινωτὸν κόσμημα· εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ κορμοῦ δύο σειραὶ τελειῶν καὶ ὑπὸ ταύτας δύο ὀριζόντιοι γραμμαί. Τῆς παραστάσεως σφάζεται μόνον τὸ ἀριστερὸν τμήμα. Γυνὴ καθημένη ἐπὶ κλισμοῦ πρὸς τὰ δεξιὰ· πρὸ ταύτης, τὸ κάτω τμήμα γυμνῆς ἀνδρικῆς μορφῆς, ἐπίσης πρὸς τὰ δεξιὰ ἐστραμμένης καὶ κυπτούσης πρὸς ζῶον, τοῦ ὁποίου διακρίνεται ὁ πρόσθιος πούς. Φαίνεται, ὅτι μᾶλλον θὰ εἰκονίζετο ὁ Ἡρακλῆς, παλαίων πρὸς τὸν λέοντα¹⁸. Τοῦ κύκλου τοῦ ζωγράφου τοῦ Αἴμονος¹⁹.

3. Περί τὰ δύο μέτρα πρὸς τὰ βορειοανατολικά τοῦ ἀμφορέως X, εἰς βάθος 1.60 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους καὶ ἐντὸς στρώματος πυρᾶς, ἀνευρέθη ἡ μελανόμορφος λήκυθος τῶν εἰκ. 17 - 19 (ἀρ. εὐρ. 10203). Συγκολληθεῖσα ἐκ δύο τεμαχίων καὶ ἐλλιπῆς τὴν λαβὴν. Ὑψ.

Εἰκ. 19. Τρίτη ὄψις τῆς λήκυθου τῶν εἰκ. 17 καὶ 18.

0,144, διάμ. χείλους 0,034, διάμ. βάσεως 0,043 μ. Πηλὸς τεφρὸς ἐκ τῆς πυρᾶς. Ἐπὶ τοῦ ὧμου διπλοῦν ἀκτινωτὸν κόσμημα· εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ κορμοῦ ταινία μετὰ διπλῆς σειρᾶς στιγμῶν. Ἐπὶ τῆς κοιλίας

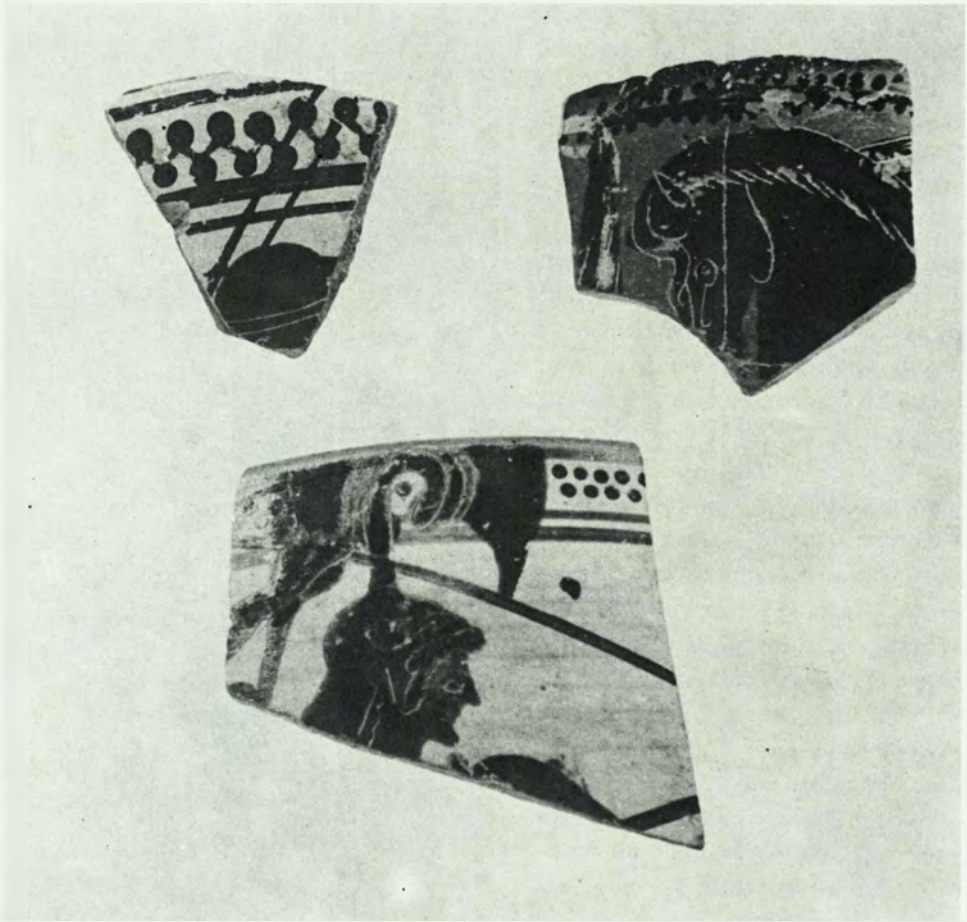
δημοσιευθεῖσαν λήκυθον, τὴν εὐρεθεῖσαν ἐντὸς τοῦ ἀμφορέως X.

Ἰάνδρου Οἰκονόμου, ΑΕ 1974, πίν. 68 γ - δ.

17. Πρβλ. Αγορά XII₂, πίν. 34 ἀρ. 903 (τῶν περὶ τὸ 475 π.Χ. χρόνων).

18. Πρβλ. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, Πίν. 352 α.

19. Πρβλ. τὴν ἀνωτέρω (εἰκ. 9 α καὶ 10)

Εἰκ. 20. Ὅστρακα ἐκ πυρᾶς, ἀποκαλυφθείσης εἰς βάθος 0,90 μ.

παράστασις σατύρου, ἀρπάζοντος μαινά-
δα καὶ ἐκατέρωθεν τοῦ συμπλέγματος ἀνὰ
μία μαινάς, φεύγουσα ἔντρομος καὶ ζωη-
ρῶς χειρονομοῦσα. Τὰ γυμνά τῶν γυναι-
κῶν ἐπικεχρισμένα διὰ λευκοῦ. Τῆς ἀρι-
στερᾶς μαινάδος ὁ ὀφθαλμὸς σχηματίζε-
ται ἀμυγδαλωτὸς τῇ βοήθειᾳ ἐγχαράξεως·
ἡ κόρη τονίζεται διὰ γανώματος.

Τὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου καὶ τὸ ἐλλείψει
πολλῶν ἐγχαράξεων ἀσαφὲς τοῦ σχεδίου
μὲ τὰ βαρέα ἐνδύματα τοποθετοῦν τὴν
λήκυθον μας πλησίον τῆς ομάδος Ἀθη-

νῶν 581²⁰, τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.

4. Εἰς τὸ βορειοανατολικὸν ἄκρον τοῦ
ὑφ' ἡμῶν ἀνασκαφέντος χώρου καὶ εἰς
βάθος 0,90 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐ-
δάφους ἀπεκαλύφθη στρῶμα πυρᾶς ἱκα-
νῆς ἐκτάσεως. Τὰ σπουδαιότερα τῶν ἐξ
αὐτῆς συλλεγέντων ὀστράκων (ἅπαντα
ἐκ μελανομόρφων ληκύθων) βλέπομεν
ἐπὶ τῆς εἰκ. 20 :

Τὸ ὄστρακον β (ἀρ. εὐρ. 10276) ἔχει

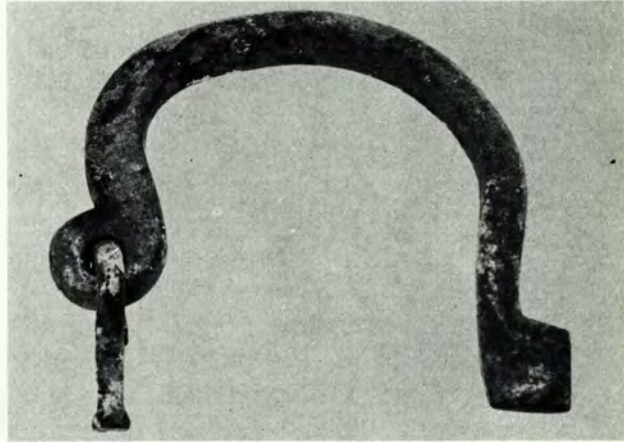
20. Πρβλ. BCH 95 (1971), σ. 661 εἰκ. 20.
ΑΕ 1974, πίν. 67 β - γ.

ὕψος 0,028 μ. Παριστᾷ τὴν κεφαλὴν ἐνὸς τῶν ἵππων τεθρίππου καὶ πρὸ ταύτης ὕψουμένην χεῖρα (;), κρατοῦσαν λευκὴν ταινίαν. Ἡ χαίτη τοῦ ἵππου τονίζεται δι' ἐρυθρᾶς ταινίας. Ἄνωθεν τῶν ἵππων κλάδος κισσοῦ. Τοῦ ζωγράφου τοῦ Μαραθῶνος²¹.

Τὸ ὄστρακον γ (ἄρ. εὐρ. 10275) ἔχει ὕψος 0,035 μ. καὶ προέρχεται ἐκ τοῦ ἄνω μέρους τοῦ σώματος μεγάλης λευκοπέδου ληκύθου, φερούσης παράστασιν Γιγαντομαχίας. Σώζεται ἡ κεφαλὴ τῆς Ἀθηνᾶς πρὸς τὰ δεξιὰ, φέρουσα κράνος μεθ' ὕψηλου λόφου. Διὰ τῆς ὕψουμένης δεξιᾶς κρατεῖ τὸ δόρυ, διὰ τῆς ἀριστερᾶς φέρει ἀσπίδα πρὸ τοῦ στήθους· διασταυρούμενον πρὸς τὸ δόρυ τῆς Ἀθηνᾶς, τὸ δόρυ τοῦ γίγαντος. Τὴν παράστασιν κλείει ἄνωθεν σύστημα τριῶν λεπτῶν γραμμῶν καὶ δύο σειρῶν στιγμῶν. Τοῦ ζωγράφου τῆς Ἀθηνᾶς²².

Ἔργον τοῦ αὐτοῦ ζωγράφου ἢ τοῦλάχιστον τοῦ κύκλου του πρέπει νὰ ἦτο ἡ λήκυθος, ἐξ ἧς προέρχεται τὸ ὄστρακον α τῆς εἰ κ. 20.

Ὀλίγον μακρότερον καὶ εἰς τὸ αὐτὸ πάντοτε βάθος εὐρέθη τὸ χαλκοῦν ἀντικείμενον τῆς εἰ κ. 21, μήκ. ἀνοίγματος

Εἰκ. 21. Χαλκὴ λαβὴ, εὐρεθεῖσα εἰς βάθος 0,90 μ.

0,067 μ., ἐξαρθρώμενον ἐκ χαλκοῦ κρίκου.

Εἰς τὸ βόρειον ἄκρον τοῦ οἰκοπέδου καὶ παρὰ τὴν ὁδὸν Ἀριστονίκου Ἐρατωνύμου περισυνελέξαμεν ὄστρακα, ἐξ ὧν ἀπετελέσθη τὸ μελαμβαφὲς ληκύθιον τῆς εἰ κ. 22, ἐλλιπὲς μέγα τμῆμα τοῦ κορμοῦ καὶ τῆς βάσεως. Σωζ. ὕψ. 0,124, διάμ. χείλους 0,033, ὕψ. ταινιοσχήμου λαβῆς 0,034 μ. Περί τὸ μέσον τοῦ ὕψους τῆς κοιλίας ἐξηρημένη ταινία, κοσμουμένη διὰ σειρᾶς ζητοειδῶν γραμμῶν, ὀριζομένης ἄνωθεν καὶ κάτωθεν ὑπὸ λεπτῆς μελαίνης γραμμῆς. Τῶν περὶ τὸ 425 π.Χ. χρόνων²³.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ

21. Πρβλ. Haspels, *ἔ.ἀ. πίν.* 30, 2 a καὶ 3 a.

22. Πρβλ. *ἔ.ἀ. πίν.* 45, 4 b.

23. Πρβλ. *Agora XII*, πίν. 38 ἄρ. 1124.

LA NÉCROPOLE OUEST D'ÉRÉTRIE. II.

Les douze tombes publiées ici (p l a n 1), datant de la fin de l'époque archaïque et du début de l'époque classique,

se trouvaient dans le secteur (OT 6) d'Érétrie (notes 1 - 2), situé en face et au nord du secteur 120 (OT 120) où

trente quatre tombes ont été fouillées en 1973 (AAA VII (1974), p. 229 sq.). Les tombes fouillées cette année se trouvaient à une profondeur allant de 1.10, à 1.45 m. Elles étaient diversement orientées. Deux des morts avaient été inhumés dans des tombes couvertes de tuiles, les dix autres avaient été ensevelis dans des vases, de forme et de dimensions diverses (figs. 1 et 5). A l'exception de l'amphore de la tombe X (figs. 6 - 7), les vases funéraires sont sans décor. La plupart des tombes ne contenaient aucune offrande; on n'y a recueilli que quelques fragments d'ossements et, dans certains cas, un morceau du crâne d'un jeune enfant. Dans quelques-unes des tombes en vases, on a constaté l'existence de restes importants de bûcher. La présence d'un assez grand nombre de bûchers a été observée aussi en dehors des tombes; on y a

trouvé des ossements et parfois un lécythe.

La tombe à tuiles IV contenait une coupe à une anse (figs. 2 et 3α) datant de la fin du VIe siècle av. J.-C. Parmi les tombes à vases, la tombe VII contenait une lékanis à deux anses (figs. 4 et 3γ), datant de la 2e moitié du VIe siècle av. J.-C., et la tombe X contenait les vases des figs. 8 à 10.

Dans les couches plus profondes, on a trouvé des tessons géométriques (figs. 11).

Les lécythes des figs. 12 à 14 et 16 à 19, la salière de la fig. 15, les fragments de lécythes de la fig. 20 et l'objet de bronze de la fig. 21 ont été recueillis hors des tombes, certains dans une couche de résidus de bûcher.

Le lécythe de la fig. 22 a été trouvé en surface, dans la partie nord du terrain.

A. ANDREIOMENOU

Εικ. 22. Ληκύθιον εύρεθὲν ἐπιφανειακῶς.

Fig. 1. KH 2115. Roundel with the Linear A sign L 80.

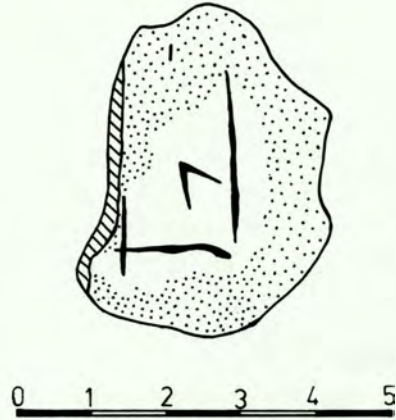

Fig. 2. Seal impressions of lions on KH 2115.

KH INSCRIPTIONS 1976¹

Two small supplementary excavations at the area of Kastelli, Khania revealed in the summer of 1976 new evidence of both Linear A and Linear B. At the plot Lionakis - Vlamakis in Kanevaro str. previously excavated by Mr. Tze-

1. For the previous finds of inscriptions see : Hallager, E., *Linear A and Linear B Inscriptions from the Excavations at Kastelli, Khania 1964 - 1972. Opuscula Atheniensia XI (1975)*, (cit. : Hallager 1975), pp. 53 - 86 and Παπαποστόλου, Ι.Α., L. Godart and J. - P. Olivier, *Γραμμική Α τῶν Χανίων (I.G. LXII)* Roma 1976, (cit. : Παπαποστόλου 1976)

dakis in 1966, 1968 and 1969² a scarp was taken down and the trenches were extended with the purpose of finding the connection between the two buildings in the different plots. This excavation, conducted by Mr. Tzedakis and Mrs. Vlasakis, added one more roundel with a Linear A sign to the three found in the excavation of the same area in 1968 and 1969. A fragment of a strirrup jar with a Linear B inscription was found by the Greek - Swedish Excavation at the Aghia Aikaterini Square. This excavation by Mr. Tzedakis and Mr. Hallager was carried out in order to excavate completely Room D of the destruction level of which two corners were left at the 1973 excavation³.

The Linear A inscription KH 2115 (fig. 1)

Description : Fragmentary preserved roundel. The clay is brick red and finely gritted except for a few bigger sand-particles. The roundel is hard burned. The surface of the back is rather smooth and with remains of fingerprints. The upper surface and the broken edge is much worn, only the central part has the same smooth surface as the back. The surface has remains of a Linear A sign.

Ca. one half of the preserved edge has three seal impressions representing lions. The edge is rather thin and the

seal - impression is not preserved in its full width. Measurement of roundel : Diam. : 4.4 cm, Th. : 1.5 cm. The Linear A sign is very fragmentarily preserved. Bottom stroke, most of the vertical right stroke as well as the circumflex inside the sign is preserved. Traces at the very top may be from the upper circumflex. If completed the sign would read :

L 80

The seal impressions are not preserved in their full width and only part of one lion is distinguishable — head, mane and part of body. H. : 1.1 cm. The two best preserved impressions are seen in fig. 2 at a scale of 3 : 1.

Comment :

Although the sign is very fragmentary it may safely be identified with (L 80). The three roundels found in the same area in 1968 all had the same seal impression as KH 2115 and two of them also the same sign L 80 incised⁴. A further 7 roundels with the same sign and the same seal impression have been discovered by Dr. Papapostolou in his excavations at Katre str⁵. Palaeographically it may be noticed that only in one case (KH 2035) out of the known 9 signs with L 80 from Khania is the inner circumflex turned to the left as it seemed to be preferred in other parts of Crete. As for the incomplete seal impressions it must be noted that the complete one in fact represents two lions, one lying in front and another one be-

2. Τζεδάκις, Γ., 'Αρχαιότητες και Μνημεία Δυτικής Κρήτης. *AA* 22 (1967): Χρονικά, pp. 501 - 505 ; 24 (1966), pp. 428 - 431 and 25 (1970), pp. 465 - 467 (cit. Τζεδάκις 1967, Τζεδάκις 1969 and Τζεδάκις 1970).

3. Hallager, E., *Minoan Kydonia. Excavations 1973. AAA VI* (1973), fig. 1 p. 441.

4. Hallager 1975, p. 57.

5. Παπαποστόλου 1976, nrs. KH 2033, 2034, 2035, 2101, 2104, 2105 and 2110.

hind jumping off in the opposite direction⁶.

The Linear B Inscription KH Z 16⁷ (fig. 3)

Description : Stirrup jar, fragment of false neck. Only disc and neck preserved. The clay is brick red and coarse. Traces of slip in same colour as clay. The stirrup jar has been decorated. A band in a light grey almost white paint is seen on the lower part of the false neck where the body begins. The paint is much worn. The top of the disc has also been decorated with the same badly attached whitish paint. It is seen to have had a circle in this colour, ca. 1.6 cm. wide, running on the top of the disc. On the left broken - off handle are also remains of the same paint showing that the handles too have been decorated. Measurements : Max. pres. H. : 7.1 cm., Min. diam. of neck : 4.5 cm., Diam. of disc : 7.8 cm. and Th. of neck : 1.0 cm. On the top of the disc a complete Linear B sign is found : KH Z 16.

It was incised before the jar was burned. Probably a finely pointed wooden stylus has been used. Apparently the stylus split during the process of writing the sign giving a double stroke in the middle vertical and the two horizontal ones. This also clearly indicates how the sign was drawn : first the two vertical long strokes, then the middle verti-

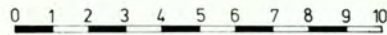
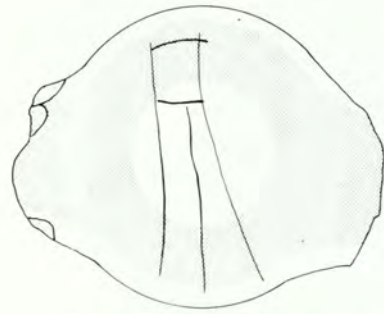
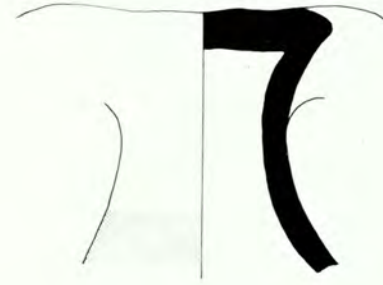

Fig. 3. KH Z 16. False neck and disc of stirrup jar with the Linear B inscription *wa*.

6. Pini, I., *Corpus der Minoischen und Mykenischen Siegel. Band V. Kleiner Griechischen Sammlungen*. Berlin 1975, Nr. 236, p. 193.

7. Contrary to Hallager 1975, pp. 71 - 72 the sherds with possible Linear B inscriptions have

in Sacconi, A., *Corpus delle Iscrizioni Vascolari in Lineare B* (I.G. LVII) Roma 1974 (cit. : Sacconi 1974), pp. 186 - 188 been given KH Z numbers. Hence the number KH Z 16. The fragment has the excavation number GSE 76 P 1.

cal and finally the two horizontal ones. This is also demonstrated by the fact that the two horizontal ones are overlapping the right vertical stroke. Measurements of sign : H. : 6.6. cm., W. : (top) 1.2 cm. and (bottom) 2.8 cm.

Comment :

The clay of this stirrup jar is local Khania - match the so - called red ware⁸. This is again a clear indication that Linear B was written in Khania in the Mycenaean period. The exceptional thing about the inscription is that it is incised in the clay and not, as usual, painted. There exist in the Stratigraphical Museum at Knossos, now in box 1834, among the material found by Evans, 3 stirrup jar fragments all with a cross (*ro* ?) incised on the top of the disc of the false neck⁹. Except for those three specimens where the reading of the cross as a Linear B sign is doubtful, KH Z 16 is the only known incised Linear B inscription on pottery.

By comparison with EL Z 1.2 it is extremely tempting to interpret also the *wa* of KH Z 16 as the abbreviation for *wa-na-ka-te-ro*, royal¹⁰. In the cases of TH Z 839 and TI Z 29 the word royal is spelt in full, in the case of EL Z 1 it is abbreviated, and in all instances it probably indicates that the jar and

its content are from a royal possession. A more simple way of indicating such a designation would naturally be to scratch the abbreviation for *wa-na-ka-te-ro* on the top of the jar — hence the suggestion for the interpretation of the sign. It may in this connection be worth noticing that there are no traces of cross strokes between the legs, a fact which should exclude the interpretation of the wine - ideogram.

Looking for inscriptions in similar positions, i.e. on discs of stirrup jars, we have two or three parallels TI Z 30 + *fr*,] *du-ne-u*, which must be a personal name in the nominative with the typical *eus* - ending. KH Z 3 *ma-di-jo* [may be the genitive of *ma-di* but could also be a nominative. Finally we have KH Z 13 *pa*], which is too fragmentary to suggest any reading. In the case of the Tiryns fragment it is obvious that [*du-ne-u* could not have been the “manufacturer”, whereas a *ma-di* could have been so in the case of the Khania inscription¹¹. It is thus seen that inscriptions in similar positions on stirrup jars do not give supporting arguments for the interpretation of *wa-na-ka-te-ro*. On the other hand, however, an isolated *wa* in a written context is known in three other instances : EL Z 1.2, KN F 51 v.1 and KN Le 654.4¹². In the case of the inscribed stirrup jar from Eleusis the suggestion of the reading is clear. As far as Le 645.4. is concerned, Killen has the same reading, *wa-na-ka-*

8. See forthcoming paper by H. Catling and R. Jones in *Archaeometry*. We are grateful to the authors for permission to mention their results in this article.

9. Popham, M.R., *The Destruction of the Palace at Knossos*. SIMA XII, Göteborg 1970, Pl. 28g.

10. e.g. Palmer, L.R., *Minoans and Mycenaens*. London 1965, 2nd ed., p. 205.

11. Hallager 1975, p. 74.

12. Olivier, Godart, Sydel and Sourvinou, *Index Généraux du Linéaire B. (I.G. III)* Roma 1973, pp. 247 and 230.

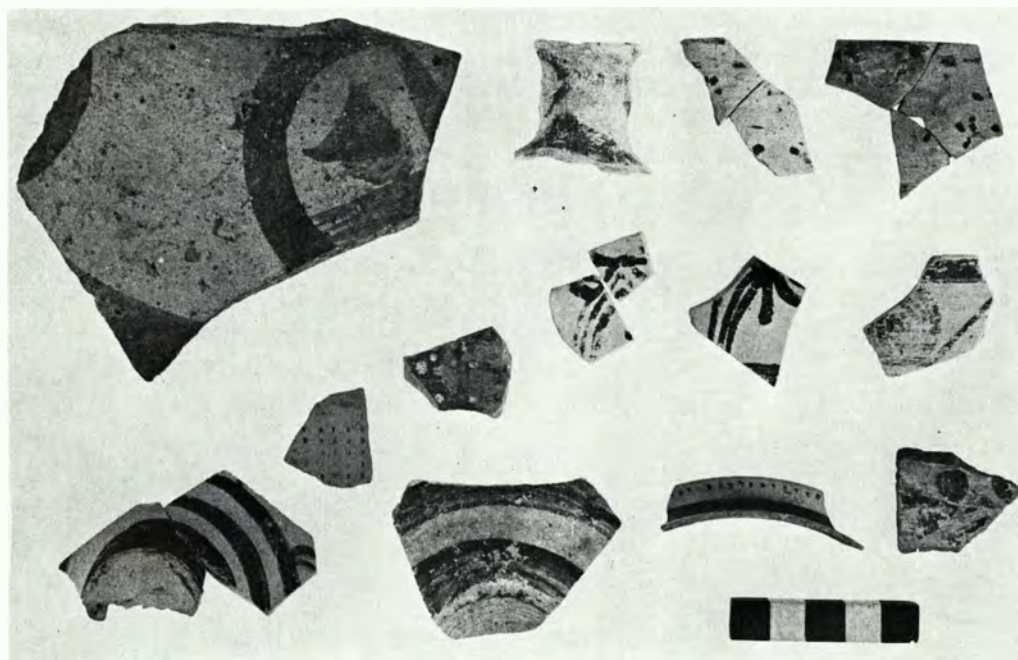

Fig. 4. Middle and Late Minoan pottery associated with KH 2115.

te-ra/ro for the isolated *wa*¹³, which is in the tablet clearly a qualification to *se-to-i-ja* rather than an ideogram. As far as the F 51 is concerned the isolated *wa* is obscure, but a similar reading to the two previous ones is suggested by Chadwick¹⁴. Should these, although very few, examples of the isolated *wa* really be the abbreviation of *wa-na-ka-te-ro*, royal, there is no reason not to accept that it shouldn't also be the case with KH Z 16.

The other inscribed stirrup jars with

wa or *wa-na-ka-te-ro* are EL Z 1, where the *wanax* is mentioned in connection with the place name *da-22-to*, TH Z 839, where the *wanax* is mentioned in connection with the place name *o-du-ru-wi-jo*¹⁵ and finally on TI Z 29 where Olivier and Godart suggest the reading *si-ra-ri-jo*, i.e. the adjective form of the place name *si-ra-ro*¹⁶. These three place names are well attested in the Linear B tablets from Knossos and they all appear to belong to the western part of the island¹⁷. Now a fourth *wa* (-*na-ka-*

13. Killen, J.T., The Knossos Lc (Cloth) Tablets. *Bull. London Inst. Class. Stud.* 13 (1966), p. 107.

14. Ventris, M. and John Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek* 2nd. ed. Cambridge 1973, p. 589.

15. Sacconi 1974, pp. 121 and 113.

16. Godart, L. and J.-P. Olivier : *Nouveaux Textes en Lineaire B de Tirynthe. Tiryns. Forschungen und Berichte. Band VIII.* Mainz 1975, pp. 42 f.

17. e.g. Palmer, L.R., *Mycenaean Inscribed*

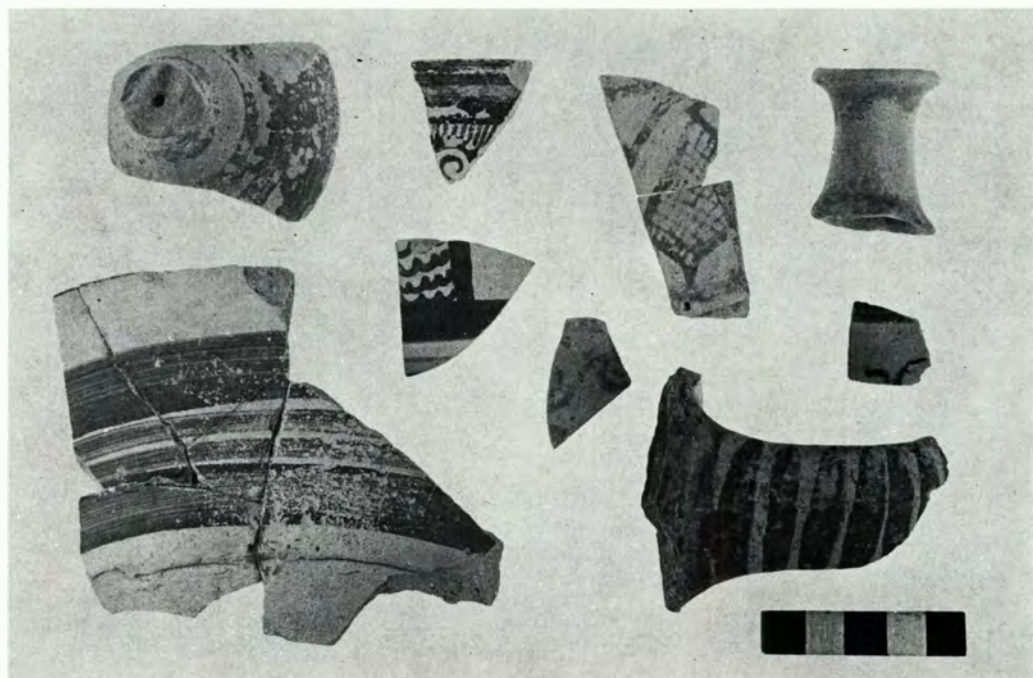

Fig. 5. Late Minoan pottery associated with KH Z 16.

te-ro?) has turned up in Western Crete itself, in Khania which may very well prove to be the *ku-do-ni-ja* of the Linear B tablets at Knossos. As stressed elsewhere, these Cretan stirrup jars of the LM III B period with the *wanax* imply a Mycenaean administrative centre in Crete in this period, i.e. a Palace with a *wanax*¹⁸.

The above material is too scanty for us to permit any decisive historical conclusions, but on the other hand the material is suggestive and it may in the

future be worth considering the possibility of a Mycenaean centre in West Crete at some time in the LM III B period.

The archaeological context of the inscriptions

The roundel from the Lionakis - Vlamakis plot was found in level 4 in the extension of the old trenches. This level was characterized by a brown earth with charcoal pieces and small stones. It also contained a rubbish pit. The same earth and joining sherds from level 4 of the 1976 excavation and level 6 of the 1968 excavation indicate that we are concerned with the same stratum. The two roundels KH 2001 and 2002 were found in a pit in level 6 in 1968 and the fragmentary KH 2003 with a different ideogram in the same level in 1969.

Vases. II The Mainland Finds. *Kadmos* XI (1972), pp. 27 - 47.

18. Hallager 1975, p. 75 and forthcoming : *The Mycenaean Palace at Knossos. Evidence for Final Destruction in the III B Period* as monograph in the *Bulletin of the Museum of Mediterranean and Near Eastern Antiquities* in Stockholm.

As in the previous excavations it was also this year clear that level 4 with its rubbish pits was a levelling deposit for a LM III B building¹⁹. Thus a LM III B wall and part of a stamped earth floor with traces of fire was found immediately above level 4.

The pottery of this level, directly associated with KH 2115, is a mixture from MMI to LM III A/B (fig. 4), thus indicating the *ante quem* for the date of the inscription. On the other hand, however, there is no reason to believe that this roundel should not be part of the same archive as found by Dr. Papapostolou in Katre str. in a similar archaeological context containing several roundels with the same inscription and the same seal impression. These inscriptions have been dated to LM I²⁰. It should also be noticed that some of the LM I sherds found in the levelling deposit have very close parallels in the pottery from the LM I B destruction level in the Ag. Aikaterini Square, which has up till now revealed one stratified fragment of a Linear A inscription²¹. Thus we tentatively suggest a LM I B

date for the roundels KH 2001, 2002, 2003 and 2115 found in this area.

The Linear B inscription KH Z 16 from the Greek - Swedish Excavation was found immediately above the LM I destruction level in a rubbish deposit with brown earth below a thin layer of seashells. Throughout the whole excavated area, both where buildings and rubbish deposits are concerned, it was a level with late III A, early III B and few earlier sherds which overlay the destruction level. The same mixture of pottery was also found directly connected with the inscription (fig. 5 thus giving a *terminus ante quem* to the middle of the LM III B period for KH Z 16. Compared to the other stratified Linear B inscriptions on stirrup jars from Khania and elsewhere an early III B date would seem most probable²². The two inscriptions found in 1976 at Kastelli, Khania, have once more emphasized the importance of the site, and it has once more indicated the change within the Late Minoan period from a Minoan civilization to a Mycenaean or Mycenaean - influenced society in West Crete.

ERIK HALLAGER and
MARIA VLASAKIS

19. Τζεδάκις 1969, p. 429.

20. Παπαποστόλου 1976, p. XIII.

21. Hallager, E. and B. Pålsson, A Further Fragment of Linear A from the Greek-Swedish

Excavations at Kastelli, Khania. AAA VIII (1975), pp. 91 - 93.

22. Hallager 1975, pp. 72 - 73 and Sacconi 1974, pp. 27 - 64 with further references.

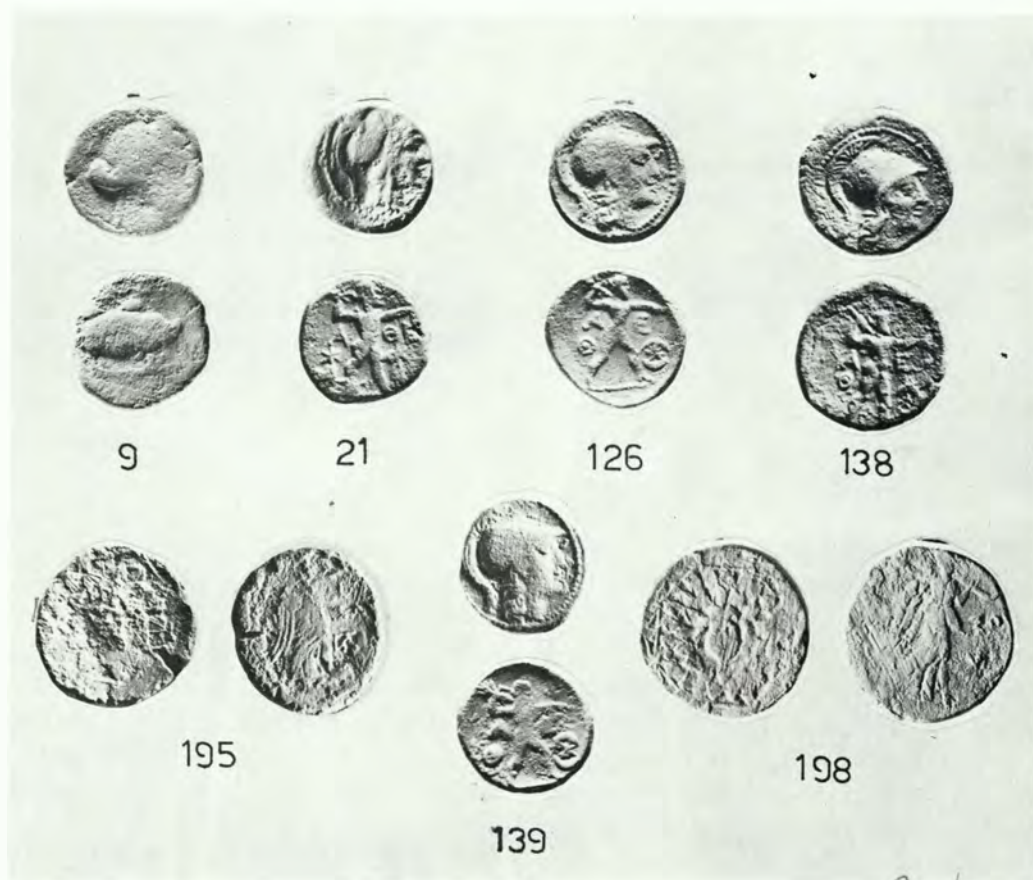

Fig. 1. Examples of the Athenian and Pontic bronzes from the Hoard.

THE 1973 PIRAEUS HOARD OF ATHENIAN BRONZE COINS*

During the spring 1973 excavations in Piraeus, in an area bordered by Vassileos Konstantinou, Vassileos Georgiou

I, Kolokotroni and Dragatsi streets, was found a hoard of 210 bronze coins.

They appeared in a burnt level, directly on the latest floor, in room XVI of a large hellenistic building.

* I wish to express my sincere thanks to Mrs. Olga Alexandri and Mr. Petros Themelis, respectively Ephor and Epimelete of Antiquities in Attica, for allowing me to publish this hoard. My gratitude is also expressed to Mr. Alan Walker of The American School of Classical Studies at Athens for his kindness to revise and improve the original English text.

Of the 210 coins 191 are Athenian, the remainder are : Antigonos Gonatas ? (1), Boeotia (1), and, most importantly, Amisus in Pontus (8); there are also 9 illegible Greek pieces.

In the following Catalogue, references

for the Athenian coins are to J. N. Svoronos, *Les Monnaies d'Athènes*, Munich 1923 - 1926 (cited as Sv.)¹, and citations for non - Athenian pieces are to the British Museum Catalogue (cited as BMC) and the *Sylloge Nummorum Graecorum* of the Danish National Museum in Copenhagen (cited as SNG Cop.) .

Wear is indicated on a scale of 1 - 6, mint condition to extremely worn. The orientation of obverse and reverse dies is upright or nearly upright for all coins.

CATALOGUE (Fig. 1)

Macedon, Antigonos Gonatas ?

Obv. Worn.

Rev. Horseman r.

SNG Cop. 1214 - 1221 (277 - 239 B. C.)

1. (W6), 6.49 g.

Boeotia

Obv. Bocotian shield.

Rev. Trident ; on right dolphin. [ΒΟΙΩΤΩΝ].

BMC 108 - 111 (c. 196 - 146 B. C.).

2. (W6), broken, 1.39 g.

Attica, Athens

Obv. Head of Athena r., wearing Corinthian helmet ; border of dots.

ΑΘ

Rev. E Zeus, nude, striding r., hurling thunderbolt in raised r. hand, extending

l. arm ; to r. star and eagle r.

Sv. 81.17 - 18 (c. 200 - 180 B. C.)

3 - 8. (W5 - W6),

4.64 g., 5.12 g., 5.61 g., 4.86 g., 5.90 g.,

5.94 g.

Obv. Head of Demeter r., wearing wheat wreath.

Rev. Α [ΘΕ] above pig r.

Sv. 103. 50 - 56 (c. 150 - 140 B. C.)

9. (W5), 5.80 g.

Obv. Head of Zeus r., bound with taenia ; border of dots.

Α Ε Α Θ

Rev. Θ or Ε Athena, striding r., hurling thunderbolt in raised r. hand, holding shield on extended l. arm ; to l. wheat ear, to r. serpent.

Sv. 22. 55 and 53 - 55, details illegible (c. 150 - 140 B. C.)

10 - 16. (W5 - W6),

5.91 g., 6.13 g., 7.76 g., 4.88 g., 6.69 g.,

4.72 g., 6.79 g.

Obv. Head of Demeter ? r.

Rev. Amphora.

Sv. 107. 36 - 41 (c. 150 - 140 B. C.)

17. (W6), 2.83 g.

Obv. Head of Athena r., wearing Attic helmet ; border of dots.

Rev. Two owls r. and l., on thunderbolt ; below [ΑΘΕ] ; all within olive wreath.

Sv. 24. 60 - 68 (c. 130 - 90 B. C.)

18 - 20. (W6),

2.54 g., 2.61 g., 1.21 g.

Obv. Head of Athena r., wearing Corinthian helmet ; border of dots.

Rev. Zeus hurling thunderbolt, as preceding, except Α ΘΕ, and to l. and r., two pilei.

Sv. 81. 32 - 39 (c. 110 - 100 B. C.)

21 - 23. (W3 - W5),

7.02 g., 7.12 g., 4.50 g.

1. The dates assigned to the Athenian pieces in the Catalogue are based on recent research : M. Oeconomides - F. Kleiner, *A New Hoard of Athenian Bronze Coins*, AAA VII (1974), pp. 149 - 156, F. Kleiner, *Earliest Athenian New Style Bronze Coins*, *Hesperia* XLIV (1975), pp. 302 - 330 and especially F. Kleiner, *The Agora Excavations and Athenian Bronze Coinage, 220 - 86 B.C.*, *Hesperia* XLV (1976), pp. 1 - 40.

Obv. Head of Athena r., wearing Corinthian helmet, as preceding.

Rev. Zeus hurling thunderbolt, as preceding, except A E and to r. star between

ween crescents.

Sv. 81. 45 - 48 (87/86 B. C.)

24 - 174. (W1 - W3),

8.17 g., 8.98 g., 8.54 g., 7.68 g., 7.06 g.,
7.56 g., 8.12 g., 6.33 g., 8.55 g., 8.78 g.,
6.20 g., 7.49 g., 7.84 g., 8 g., 7.14 g.,
8.33 g., 7.28 g., 6.89 g., 6.45 g., 7.77 g.,
8.03 g., 8.99 g., 7.18 g., 7.59 g., 7.49 g.,
7.47 g., 8.11 g., 8.91 g., 8.08 g., 5.13 g.,
7.29 g., 8.14 g., 8.25 g., 7.24 g., 6.88 g.,
8.12 g., 9.76 g., 7.75 g., 8.56 g., 5.76 g.,
7.76 g., 7.12 g., 7.73 g., 6.98 g., 7.94 g.,
6.68 g., 7.34 g., 6.74 g., 8.92 g., 7.94 g.,
7.83 g., 7.72 g., 7.81 g., 7.26 g., 7.90 g.,
7.38 g., 8.37 g., 11.33 g., 8.06 g., 12.34 g.,
7.86 g., 7.56 g., 8.74 g., 7.44 g., 8.26 g.,
8.10 g., 8.87 g., 7.96 g., 7.99 g., 7.31 g.,
7.85 g., 7.37 g., 7.78 g., 6.79 g., 7.24 g.,
7.19 g., 7.19 g., 7.70 g., 9.44 g., 7.92 g.,
8.38 g., 9.63 g., 9.64 g., 7 g., 7.14 g.,
7.33 g., 8.13 g., 7.80 g., 7.62 g., 8.23 g.,
7.71 g., 8.11 g., 8.99 g., 7.78 g., 8.44 g.,
6.45 g., 9.90 g., 8.04 g., 7.42 g., 7.60 g.,
7.79 g., 7.44 g., 6.68 g., 9.22 g., 8.68 g.,
7.53 g., 6.26 g., 7.09 g., 9.17 g., 8.02 g.,
7.26 g., 7.02 g., 8.08 g., 6.83 g., 7.80 g.,
8.67 g., 6.99 g., 5.71 g., 7.76 g., 9.43 g.,
7.04 g., 9.17 g., 7.54 g., 8.21 g., 8.85 g.,
7.78 g., 7.88 g., 8.18 g., 6.37 g., 6.39 g.,
8.23 g., 7.09 g., 7.78 g., 7.69 g., 8.35 g.,
7.30 g., 7.84 g., 7.96 g., 8.20 g., 6.70 g.,
6.69 g., 3.98 g. (broken), 7.20 g., 6.96 g.,
7.27 g., 6.75 g., 6.97 g., 12.23 g., 9.23 g.,
7.69 g., 7.55 g.

Obv. Athena, Corinthian helmet, as preceding.

Rev. Zeus hurling thunderbolt, as pre-

ceding, except details illegible.

Sv. 81. 17 - 52.

175 - 187. (W5 - W6)

Athens, illegible.

188 - 193.

Pontus, Amisus

Obv. Aegis with Gorgoneion in centre.

Rev. AMI ΣΟΥ : Nike, wearing chiton with diplois, advancing r., holding palm. BMC 69 - 71, 76, and monograms illegible (Time of Mithradates VI Eupator)

194 - 201. (W5 - W6)

Greek illegible.

202 - 210.

Fred Kleiner in his discussion of the 1926 Piraeus hoard states : "The find is of unique importance not only for its size, but because it is the first recorded hoard of bronze coins containing the issue bearing the star between crescents of Mithradates VI of Pontus"².

Interestingly enough, just 47 years later, another hoard of similar composition containing 151 (71,9 %) of the star and crescents issue, together with 8 specimens of Amisus in Pontus, struck under Mithradates VI Eupator, also appeared in Athens' ancient harbour, the Piraeus. These Pontic issues are of great importance because they confirm the traditional chronology of the issue bearing the star between crescents symbol, 87/86 B. C.³.

2. *ADelt* 28 (1973) : Meletai, p. 169. Another hoard containing the star and crescents issue, now in the collection of the American School of Classical Studies at Athens, will shortly be published by Mr. Alan Walker.

3. *Ibid* p. 180 and Chr. Habicht, *Zur Geschichte Athens in der Zeit Mithridates, VI, Chiron* 6 (1976), p. 130, note 17. The 1973 Piraeus

This hoard is also very important because, together with the 1926 Piraeus hoard, it helps to prove that the Athenian Mithradates issue was a very large one, in fact the largest of all the Fulminating Zeus series⁴.

It is certain that these coins were lost during the sack of Athens by Sulla⁵. The seemingly poor condition of most of the specimens is due in part to their having been struck from worn dies, "a sign of massive and hasty minting"⁶, and in part to the damage they suffered from the fire.

It is clear that the date of the hoard and the date of the destruction of the building are the same : 86 B. C.⁷.

The wear of the star and crescents issue, noticed by Kleiner to be in a range of 1 - 3 in the Piraeus 1926 Hoard, forced him to postulate a date of deposition in the late 80s B. C. This was despite the lack of any issues later than the star and crescents series and his own conviction that it was a typical Sullan hoard⁸.

However, this wear was probably facilitated by the greater lead content of the bronze⁹. This heavily leaded bronze, while heavier, was softer. Perhaps it can be viewed as a debasement of the bronze coinage, which enabled the mint to issue immense numbers of coins in a cheaper alloy.

Athens, October 1976

MANDO OECONOMIDES-
CARAMESSINI

Hoard is the first known hoard of Athenian and Pontic bronzes ; hoards of Athenian and Pontic silver are wellknown (IGCH nos 335, 337, 339).

4. AAA VII (1974), p. 155 and ADelt 28 (1973) : Meletai, p. 174. Many of the coins in both hoards (Piraeus 1926 and Piraeus 1973) are badly struck, indicating the great haste in which they were minted. It should be noted that earlier Fulminating Zeus issues do not generally exhibit this peculiarity.

5. They were probably in a purse dropped by a fleeing Athenian just prior to the burning of the building. A group of coins dating to the Herulian sack of 267 A.D. was found in very similar circumstances in the Athenian Agora, cf. J. H. Kroll, The Eleusis Hoard of Athenian Imperial Coins and Some Deposits from the Athenian Agora, *Hesperia* XLII (1973), p. 318.

6. F. Kleiner, *ibid* note 2, p. 180.

7. *Ibid* p. 179 and note 19.

8. *Ibid* p. 180.

9. E.R. Caley, Composition of Ancient Greek Bronze Coins, *Memoirs of the American Philosophical Society* XI (1939), p. 41, no 6. It should also be noted that, of the earlier Fulminating Zeus issues analysed, a specimen with two pilei (p. 26, no 5), dating no more than twenty-six years earlier, only contained 0.20% lead, as compared to the 13.26% found in the star and crescents issue. It is hoped that considerable numbers of Athenian bronze coins will be analysed in the near future by Dr. Richard Jones of the British School at Athens conservation Laboratory.

Εἰκ. Ι. Χάλκινο ἄγαλμα τῆς Ἰουλίας Μαμαίας, ἄνευ ἀρ. Εὐρ. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν. Ῥωμαϊκὴ Συλλογὴ.

DAMNATIO MEMORIAE

Ἡ ποινὴ *damnatio memoriae* (καταδίκη τῆς μνήμης) συναντᾶται κατὰ πρῶτον στοὺς Ῥωμαίους καὶ ἀποτελεῖ μέρος τῆς ποινῆς τῆς ἐσχάτης προδοσίας. Στρέφεται δὲ ἐναντίον τῆς μνήμης τοῦ νεκροῦ, ὅπως ὑποδηλώνει καὶ τὸ ὄνομά της. Μὲ σειρά ποινῶν, ὅπως ἀπόσβεση τοῦ ὀνόματός του ἀπὸ ἰδιωτικὰ καὶ δημόσια ἐγγραφα, ἀπαγόρευση στοὺς συγγενεῖς του νὰ θρηνήσουν τὸ νεκρὸ, ἀπαγόρευση στοὺς ἀπογόνους νὰ φέρουν τὸ ὄνομά του καὶ καταστροφὴ τῶν εἰκόνων του, τιμωρεῖται μετὰ θάνατον ὁ καταδικασμένος. Στὴν προκείμενη περίπτωσις ἡ καταδίκη τῆς μνήμης θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ σὲ μία μορφή της: τῆς καταστροφῆς τῶν εἰκόνων τοῦ νεκροῦ.

Ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ποινῆς σὲ ἀπεικονίσεις ἰδιωτῶν εἶναι δύσκολο νὰ ἐξακριβωθῇ βάσει στοιχείων. Ἀντίθετα, εἶναι περισσότερο εὐκόλο νὰ ἐξακριβωθῇ γιὰ πρόσωπα τοῦ δημοσίου βίου, ἐφ' ὅσον ὑπάρχουν καὶ οἱ μαρτυρίες ἀρχαίων συγγραφέων γιὰ τὸ συγκεκριμένο γεγονός. Γιὰ πολλοὺς αὐτοκράτορες ἢ μέλη αὐτο-

1. Th. Mommsen, *Römisches Strafrecht*, σ. 987 κέ. Plut. 49. Tac. Ann. II, 32, III 17. Hist. Aug. Elagabal 34. Ngl. Auch LIV. VI 20.

Εἰκ. 2. Χάλκινο ἄγαλμα τῆς Ἰουλίας Μαμαΐας, ἄνευ ἄρ. Εὐρ. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν, Ρωμαϊκὴ Συλλογὴ.

κρατορικῶν οἰκογενειῶν καὶ ἐξέχουσες προσωπικότητες μᾶς ἔχει παραδοθῇ ὅτι καταδικάστηκαν στὴν *damnatio memoriae*, ὅπως ὁ Νέρων (54 - 68 μ.Χ.), ὁ Δομιτιανός (81 - 96 μ.Χ.), ὁ Κόμμοδος (180 - 192 μ.Χ.), ὁ Γέτας (209 - 212 μ.Χ.), ἡ Πλαυτίλλα (188 - 212 μ.Χ.), ἡ Ἰουλία Σοαιμιάς (222 μ.Χ.), ἡ Ἰουλία Μαμαία (190 - 235 μ.Χ.) ὁ Ἀλέξανδρος Σεβήρος (222 - 235 μ.Χ.) κᾶ.

Παράδειγμα ἐφαρμογῆς τῆς ποινῆς *damnatio memoriae* στὸν ἐλληνικὸ χῶρο ἔχουμε τὸ μεγάλο χάλκινο ἄγαλμα τῆς

Ἰουλίας Μαμαΐας², (ἄνευ ἄρ. Εὐρ.), μητέρας τοῦ αὐτοκράτορα Ἀλεξάνδρου Σεβήρου, ποὺ βρέθηκε στὴ Σπάρτη καὶ ὑπάρχει σήμερα στὴ Ρωμαϊκὴ συλλογὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου (εἰκ. 1 - 2).

Ἡ ἀνάμιξη τῆς φιλόδοξης Συρίας στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς χώρας καὶ ἡ ἐπιρροή

2. Ἡ Ἰουλία Ἀβίτα Μαμαία, ἦταν κόρη τῆς Ἰουλίας Μαΐσα, ἀδελφῆς τῆς Ἰουλίας Δόμνας. Δὲν εἶναι ἀκριβῶς γνωστὸ πότε γεννήθηκε, ἴσως

της στὸν αὐτοκράτορα γιὸ της ὁδήγησαν στὴ δολοφονία τους ἀπὸ τοὺς ἐπαναστατημένους στρατιῶτες, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Ἡρωδιανός³. Φανερά εἶναι τὰ σημάδια τῆς ἐκ προθέσεως καταστροφῆς στὸ πρόσωπο τῆς μητέρας τοῦ αὐτοκράτορα. Τὸ κέντρο τοῦ προσώπου ἔχει χτυπηθῇ μὲ σφυρὶ ἢ μὲ ἄλλο βαρὺ ἀντικείμενο καὶ ἔχει βουλιάξει πρὸς τὰ μέσα. Τὸ σῶμα ἔχει συμπίεσθῇ.

Παραδείγματα ἐφαρμογῆς τῆς ποινῆς ἔχουμε καὶ στὸ μητροπολιτικὸ χῶρο. Στὸ ἀνάγλυφο⁴ ποὺ βρίσκεται στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τῆς εἰσόδου τῆς τιμητικῆς πύλης τῶν Ἀργυραμοιβῶν στὴ Ρώμη (Argentarierbogen) ἀπεικονίζεται ὁ Καρακάλλας (εἰκ. 3). Ἡ πύλη ποὺ χρονολογεῖται, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφή, τὸ 203 - 204 μ.Χ., κατασκευάσθηκε πρὸς

τὸ 190 μ.Χ. (RE X. Band, σ. 916 κέ.). Τὸ ἀγάλμα βρέθηκε στὴ Σπάρτη καὶ μεταφέρθηκε τὸ 1968 στὴν Ἀθήνα. Τώρα βρίσκεται στὴ Ρωμαϊκὴ Συλλογὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν. Φέρει χτυπήματα στὸ κέντρο τοῦ προσώπου. Λεῖπει τὸ ἀριστερὸ χέρι. Τὸ σῶμα εἶναι συμπίεσμένο. Στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐνδύματος ὑπάρχουν παλιᾶς συμπληρώσεις Ὑψ. ἀγάλματος 1.83 ὕψ. κεφαλῆς 0,25 πλάτ. κροταφ. χῶρου 0,20 μ. Εὐχαριστῶ τὸν καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Χρῦσανθο Χρήστου γιὰ τὴν ἄδεια τῆς δημοσίευσης τοῦ ἀγάλματος.

³Α. Κ. Ὁρλάνδος, Ἔργον 1964, σ. 110 κέ. εἰκ. 133. Χρ. Χρήστου, ΠΑΕ 1964, σ. 114 κέ. εἰκ. 116-118. Α.Η.Σ. Megaw, JHS 85 (1964), σ. 65. Report σ. 12, εἰκ. 13, C. C. Vermeule, Roman Imperial Art in Greece and Asia Minor, σ. 402 nr. 2. Στ. Κουμανούδης, Ἰουλία Μαμαῖα ἐκ Σπάρτης. AAA III (1970), σ. 260 κέ., εἰκ. 2 - 4. M. Wegner, Macrinus bis Balbinus, σ. 217.

⁴Ἡρωδιανός, VI, 9, I, 77. Hist. Aug. Alex. Sev. 59, 60, 61

⁵H. B. Wiggers, Caracalla Geta Plautilla, σ. 14 κέ., 17 κέ. 22, 43, 52 κέ., 77, εἰκ. 23A, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη σχετικὴ βιβλιογραφία.

τιμὴν τοῦ αὐτοκράτορα Σεπτιμίου Σεβήρου (193 - 211 μ.Χ.), τῆς γυναίκας του Ἰουλίας Δόμνας (188 - 217 μ.Χ.), τῶν παιδιῶν τους Καρακάλλα καὶ Γέτα, τῆς γυναίκας τοῦ Καρακάλλα Πλαυτίλλας καὶ τοῦ πατέρα της Πλαυτιανοῦ. Στὸ ἀριστερὸ μέρος τοῦ ἀναγλύφου εἰκονίζεται ὁ Καρακάλλας. Φοράει τήβεννο καὶ κρατᾷ στὸ ἀριστερὸ χέρι ρολό, στὸ δεξιὸ μιὰ ὀμφαλωτὴ φιάλη πάνω ἀπὸ ἓνα τραπεζάκι μὲ φρούτα, σκηνὴ θυσίας. Μεγάλο τμῆμα στὸ δεξιὸ μέρος τοῦ ἀναγλύφου εἶναι κενό. Οἱ μορφές ποὺ ὑπῆρχαν (ἀπὸ ἐλάχιστα ἴχνη ποὺ διατηροῦνται διακρίνονται δύο) ἔχουν μὲ προσοχὴ σβηστῇ. Ἡ μία ἐκάλυπτε τὸ δεξιὸ μέρος τοῦ ἀναγλύφου καὶ ἡ ἄλλη τὸ χῶρο πάνω ἀπὸ τὸ τραπεζάκι τῆς θυσίας. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα οἱ σβησμένες μορφές ἀνῆκαν στὴν Πλαυτίλλα, τὴ γυναῖκα τοῦ Καρακάλλα καὶ στὸν πατέρα της Πλαυτιανό, ποὺ καταδικάσθηκαν καὶ οἱ δύο σὲ damnatio memoriae ἀπὸ τὸν Καρακάλλα. Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθῇ ὅτι ἡ καταδίκη τῆς μνήμης χρησιμοποιήθηκε πολλὰ φορὲς σὰν πρόσχημα γιὰ λόγους προσωπικούς, ὅπως στὴν προκείμενη περίπτωση τῆς καταδίκης τῆς Πλαυτίλλας. Πουθενὰ δὲν ἀναφέρεται ἱστορικῶς ἡ ἀνάμιξη τῆς αὐτοκράτειρας στὰ πράγματα τῆς πολιτείας — ὅταν παντρεύτηκε ἄλλωστε ἦταν πολὺ νέα, περίπου 14 χρόνων. Ὁ γάμος της ἐγίνε γιὰ λόγους πολιτικῆς σκοπιμότητος. Στὸ πορτραῖτο⁵ της ποὺ βρίσκεται στὴ Ρωμαϊκὴ Συλλογὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν ἀπεικονίζεται ἓνα ὥραϊο κορίτσι ποὺ δὲ φαίνε-

⁵Α. Σταυρίδη, Εἰκονιστικὴ κεφαλὴ τῆς Πλαυτίλλης εἰς τὸ Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν. AAA VII (1974), σ. 396 κέ. εἰκ. 1 - 3.

Είκ. 3. Ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴν Πύλη τῶν Ἀργυραμοιβῶν (Argendarierbogen) στὴ Ρώμη. Ἀπεικονίζεται ὁ Καρακάλλας.

ται νά ἔχη καμιὰ σχέσηη μὲ πολιτικὲς δολοπλοκίαις καὶ προδοσίαις. Ἄλλο παράδειγμα ἐφαρμογῆς τῆς ποινῆς, στὸ χῶρο τῆς ζωγραφικῆς αὐτὴ τῇ φορᾷ, εἶναι ὁ πίνακας⁶ ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο ποὺ βρίσκεται στὸ Antikenmuseum τοῦ Βερολίνου (εἰκ. 4). Ἀπεικονίζεται ἡ αὐτοκρατορικὴ οἰκογένεια, ὁ Σεπτίμιος Σεβήρος, ἡ Ἰουλία Δόμνα, ὁ Καρακάλλας καὶ ὁ Γέτας. Εἶναι σὰν μιὰ ἀναμνηστικὴ οἰκογενειακὴ φωτογραφία : ὁ πατέρας, ἡ μητέρα καὶ τὰ παιδιά. Πλούσια στολισμένοι, μὲ διαδήματα ἀπὸ πολύτιμους λίθους, προβάλλουν ὁ αὐτοκράτορας καὶ ὁ διάδοχος. Ἡ αὐτοκράτειρα εἶναι ἐπίσης πλούσια στολισμένη, μὲ διάδημα, σκουλαρίκια καὶ περιδέραιο. Ἡ φυσιογνωμικὴ συγγένεια τοῦ πατέρα καὶ τοῦ γιοῦ εἶναι μεγάλη. Ἡ αὐτοκράτειρα ποὺ ἦταν « ἐξόχου καλλονῆς », ὅπως μᾶς

πληροφορεῖ ὁ Σπαρτιανός⁷, ἔχει μεγάλα ἀμυγδαλωτά μάτια καὶ σαρκῶδες μικρὸ στόμα. Μπροστὰ τῆς διακρίνεται ἓνα σβησμένο κεφάλι καὶ τὸ ἐπάνω τμῆμα ἐνὸς παιδικοῦ σώματος. Στὴ σβησμένη μορφή εἰκονίζεται ὁ Γέτας, ὁ μικρότερος γιὸς ποὺ καταδικάστηκε ἀπὸ τὸν Καρακάλλα σὲ damnatio memoriae. Τὴν ἐποχὴ ποὺ ἐγίνε ὁ πίνακας, ἡ Ἰουλία Δόμνα, κόρη τοῦ ἀρχιερέα τοῦ Ἡλίου, Βασσιανοῦ, ποὺ εἶχε ἔρθει ἀπὸ τὴν Ἑμεσα τῆς μακρινῆς τότε Συρίας καὶ ἐγίνε αὐτοκράτειρα στὸ Imperium Romanum (ἐπαληθεύοντας ἔτσι τὴν προφητεία τῆς μάντισσας ποὺ τῆς εἶχε προαναγγείλει ὅτι ὁ ἄντρας ποὺ θὰ παντρευόταν θὰ γινόταν κύριος τοῦ κόσμου), δὲ θὰ μπορούσε νὰ φανταστῇ τὴν τραγικὴ μοῖρα τῆς οἰκογενείας τῆς καὶ τῆς ἰδίας. Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ Καρακάλλας σκότωσε τὸν ἀδελφὸ τοῦ Γέτα στὴν ἀγκαλιά τῆς, καὶ τὸν Καρακάλλα τὸν δολοφόνησαν τὸ 217 μ.Χ. Ἡ ἰδία αὐτοκτόνησε τὸ ἴδιο ἔτος στὴν Ἀντιόχεια.

ΑΛΚΜΗΝΗ ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ-ΣΤΑΥΡΙΔΗ

6. K. A. Neugebauer, Die Antike XII (1936), σ. 155 κέ. Πίν. 11. Die Familie des Septimius Severus. Enciclopedia dell' Arte Antica VII, σ. 226 εἰκ. 289. (H. P. L' Orange).

7. Spartianus, Hist. Aug. Carac. 10. 1.

DAMNATIO MEMORIAE

Die bronzene Statue der Julia Ma-maea im Nationalmuseum zu Athen

wird mit Recht als ein Beispiel der Straffe Damnatio Memoriae angesehen.

Εἰκ. 4. Πίνακας. Ἀπεικονίζεται ὁ αὐτοκράτορας Σεπτίμιος Σεβήρος, ἡ Ἰουλία Δόμνα καὶ ὁ Καρακάλλας. Βερολίνο, Antikemuseum.

Die Spuren sind deutlich in der fast zerstörten Gesicht und in der zusammengedrückten Körper. Wie Beispiele

uns zeigen wird die Straffe in Rom strenger als in Griechenland durchgeführt.

ALKMINI DATSULI - STAVRIDIS

Abb. 1. Bergheiligtum auf Pyrgos. Fot. B. Rutkowski.

KYKLADEN UND KRETA : BEMERKUNGEN ÜBER DIE BRONZEZEITLICHE RELIGION

I. Einleitung

Die Forschungsarbeiten über die kykladische Religion im III. und II. Jahrtausend v. Chr. sind noch nicht besonders weit fortgeschritten, da die Entwicklung der wissenschaftlichen Suche durch den geringen Bestand der Quellen beschränkt wird. Um ein volleres

Bild von religiösen Vorstellungen zu erreichen, sollte man sich solcher Methoden bedienen, die eine Wiedergabe der Vergangenheit ermöglichen. Beim heutigen Stand der Wissenschaft können den Ausgangspunkt ausschliesslich kykladische Relikte sowohl vom III. und II. Jahrtausend v. Chr. als auch aus

späteren Zeiten (aus der Bronzezeit) bilden, d.h. aus der mittleren und späten Bronzezeit sowie Analogien aus Gebieten (Kreta und griechisches Festland), die sich im III. und II. Jahrtausend v. Chr. in engem Zusammenhang mit den Kykladen entwickelten.

Es ist eine allgemein bekannte Tatsache, dass Relikte, die über die Form der Religionsbegriffe in der frühen Bronzezeit aussagen, besonders spärlich sind in Vergleich mit der Fülle von archäologischen Dokumenten, die sich auf die Religion im II. Jahrtausend beziehen.

Doch darf man ex silentio keine extremen Schlüsse ziehen. Es genügt ein Beispiel anzuführen. Die Vermutung, dass die Haussanktuarien auf Kreta, also auf dem Gebiet der Ansiedlungen, erst seit der Zeit MM I entstanden, wurde von den neuesten Forschungen in Furnu Korifi¹ widerlegt. Ein anderes Beispiel stammt aus Anatolien. Die Entdeckungen in Çatal Hüyük² haben un-

1. P. Warren, Myrtos, London 1972, S. 85 ff.

2. J. Mellaart, Çatal Hüyük, London 1967.

Abb. 2. Fresko aus Thera. Nach Marinatos, *Excavations at Thera*, VI, Athens 1974, Tf. 7 links.

ser Wissen um ganze Jahrtausende erweitert.

Es ist verständlich, dass der Wissensumfang über Religionen in verschiedenen Teilen der ägäischen Welt nicht gleich ist.

Aus dem III. Jahrtausend stammt die Mehrzahl der Dokumente von den Kykladen, dies sind jedoch hauptsächlich Reste von Gräbern, zwischen 2000 - 1600 fast ausschliesslich von Kreta und Zwischenland und in geringem Grad von den Kykladen. Trotzdem es keinem Zweifel unterliegt, dass die Entwicklung der visuellen Formen zum Ausdruck religiöser Inhalte speziell auf das II. Jahrtausend v. Chr. fällt, so darf jedoch nicht vergessen werden, dass neue Forschungen grösserer Siedlungsflächen, besondere Suche nach kultischen Objekten (Grotten, Sanktuarien), sowie die Anwendung neuer Forschungsmethoden die Quellenbasis zur Erkenntnis der frühen Religion erweitern und bereichern sollten.

II. Naturgottheiten

Das Wesen der Naturgottheiten aus der Bronzezeit in der ägäischen Welt erkennen wir am besten dank der Forschungen auf Kreta, wo zahlreiche natürliche Kultstätten entdeckt wurden, wie Sanktuarien auf Bergspitzen, dörfliche Sanktuarien und sakrale Grotten, die archäologische Dokumente hauptsächlich aus der Zeit MM, d.h. nach 2000 v. Chr. liefern, obwohl manche Objekte aus der frühen Bronzezeit stammen können (manche Grotten und einige Bergsanktuarien wurden gewiss bereits im III. Jahrtausend benützt). Sanktuarien von bedeutenden Ausmassen existierten

in der mittleren und späten Bronzezeit fast ausschliesslich ausserhalb des Siedlungsgebietes. Die Grösse der Kultstätten auf den Berggipfeln (A b b. 1) und zahlreiche Überreste von Votivgaben und Opferbräuchen bestätigen die Überzeugung, dass diese Stellen eine bedeutende Rolle in den religiösen Begriffen und in täglichen Leben erfüllten. Ihre Blütezeit fiel auf die Epoche der Prosperity von Kreta, d.h. auf die mittlere Bronzezeit. Ihre Bedeutung bestand nicht nur darin, dass sie Kultstätten der Ehrung von Gottheiten waren, denn sie erfüllten auch wichtige Funktionen in der Wirtschaft von Kreta dank der Überzeugung, dass die Gottheiten auf den Bergspitzen den lebenspenden den Regen bringen und die königliche Nacht durch die Zeremonien der Erneuerung der Funktion des Herrschers befestigt wird³.

Die Darstellung auf dem Fresko aus Thera⁴ (A b b. 2) von ca. 1500 v. Chr., die eine Prozession auf der Bergspitze zeigt, kann eine gekürzte Vision der Praktiken in Kultstätten in den Bergen sein. Es muss aber anderseits erwähnt werden, dass die Symbolik der Naturgottheiten in der ägäischen Welt verhältnismässig schwach entwickelt war. Mond, Sonne und Gestirne hatten in der sakralen Ikonographie auf Kreta keine grössere Bedeutung. Auf den Kykladen dagegen treten den Sonnendiskus symbolisierende Motive häufiger

3. B. Rutkowski, *Cult Places in the Aegean World*, Wrocław 1972, S. 174.

4. S. Marinatos, *Excavations at Thera*, VI, Athens 1974, Tf. 7 links.

auf. Sie erscheinen auf Tonpfannen⁵, sowie auf dem silbernen Diadem aus Chaladriani auf Syros⁶. Es ist charakteristisch, dass Sonnendiskens vor allem auf Gegenständen von ritueller Bestimmung angetroffen werden, denn die sogenannten Pfannen waren Opfergefässe oder konnten mit Wasser gefüllt als Spiegel dienen, d.h. als Gegenstände, die man bei magischen Praktiken benützte. Das Diadem aus Chaladriani war gewiss ein Anzeichen der Funktion des Besitzers. Der Dekor des Diadems hatte also eine protektionelle, den Schutz der Gottheit symbolisierende Bedeutung. Der Sonnendiskus tritt zwischen Tieren auf, was höchst interessant ist. Wir können vermuten, dass auf diesem Relikt zum ersten Mal im ägäischen Kreis ein Schema der Vorstellung einer Gottheit oder ihrer Hypostase erscheint, also z. B. ein Baum oder anikonisches Bildnis zwischen Tieren. Das Motiv, das in späteren Zeiten eine grosse Verbreitung erreichte, ist von vielen Relikten bekannt, z. B. auf dem Rhyton aus Kato Zakro, auf dem Elfenbein aus Minet el Beida⁷ u.a. So ist es also wahrscheinlich, dass der Sonnendiskus auf dem Relikt aus Chaladriani einen der wichtigen Aspekte der Naturgottheiten präsentiert.

Unter den auf Kreta und gewiss auch auf den Kykladen geehrten Gottheiten hatten also die Naturgottheiten, die über Naturkräfte herrschten, Regen und

Fruchtbarkeit der Erde und Tiere zusicherten, den Schutz über Herden von Lämmern und Ziegen ausfuhren und Erdbeben verhinderten, die grösste Bedeutung.

III. Gottheiten des Hauses

Die häuslichen Sanktuarien sind besonders auf Kreta seit der mittleren Bronzezeit bestätigt. Die gefundenen Sakral- und Votivgegenstände erlauben uns, die Haupteigenschaften der in den Haussanktuarien angebeten Gottheiten kennenzulernen. Die in den letzten Jahren geführten Forschungen bewiesen⁸, dass Tempel, d.h. freistehende Bauten, in denen Kultidole unter anikonischer oder anthropomorpher Gestalt aufbewahrt wurden, zum wesentlichen Bestandteil der Stadt gehörten (in H. Eirene auf Kea und in Gournia).

In den fortifizierten, mykenischen Zitadellen konnten auch ausgesonderte Kultgebiete existieren, was die neuesten Entdeckungen in Mykenä ausdrücklich bestätigen. Diese Nachrichten stammen erst aus der späten Bronzezeit⁹. Man kann jedoch annehmen, dass bereits seit dem V. Jahrtausend v. Chr. kleine, freistehende Bauten existierten. Die Modelle aus Krannon (V. Jahrtausend) und die sogenannte Lampe aus Lebena (III. Jahrtausend)¹⁰ sind Miniaturen kleiner freistehender Sanktuarien mit grossen Fensteröffnungen, durch welche

5. Z.B. Ch. Zervos, *L'art des Cyclades*, Paris 1957, Tf. 209.

6. C. Renfrew, *The Emergence of Civilisation*, London 1972, Abb. 18.1.

7. N. Platon, *Zakros*, New York 1971, Abb. auf S. 167; H. Bossert, *Alt syrien*, Tübingen 1951, Abb. 663.

8. Rutkowski, op. cit. S. 215 ff.

9. G. Mylonas, *To threskeutikon kentron ton Mikinon*, Athens 1972.

10. K. Branigan, *Foundations of the Palatial Crete*, London 1970, Abb. 4 S. 40.

man das Kultbildnis betrachten konnte, das sich gewiss im Zentrum der Stube oder an der Wand befand. Solcher Art grosse Fenster haben sich in der Ikonographie erhalten, also auf der Darstellung des Sanktuariums auf dem Rhyton aus Kato Zakro.

Noch komplizierter ist das Problem der Kultstatuen, da die grundsätzlichen archäologischen Dokumente erst aus der späten Bronzezeit stammen. Nichtsdestoweniger konnte eine Reihe von Formen und zwar die Stalaktite in Grotten, bei welchen man die Opfergaben legte, als Kultidole behandelt werden. Sie hatten die Gestalt von Säulen und Pfeilern, und eine regere Phantasie erlebte in ihren Gestalten von Menschen und Tieren zu erspähen. Natürlichen Konkretionen wurden manchmal Merkmale beigelegt, die sie menschlichen Gestalten näherbrachten, z. B. durch Anzeichnung der Augen mittels eines Stichels. Stalaktite und andere Konkretionen, die in die Haussanktuarien (die berühmten drei Idole aus dem Sanktuarium der Fetische in Knossos) und Grabsanktuarien gebracht wurden, mussten auch dort die Funktion von Kultbildnissen erfüllen¹¹.

Die frühesten in Kultstätten aufbewahrten Kultbildnisse hatten auch amorphe Formen, d.h. gewöhnlicher Holzbalken (Modell aus Kotchati, Zypern) oder Steinpfeiler. Manche Figürchen aus Sesklo oder von den Kykladen¹² weisen

auch auf das Bestehen anikonischer Idole von gewiss grösseren Ausmassen hin. Es kann sein, dass man Kultfiguren in Gewänder kleidete. Eine solche Annahme scheint das Vorhandensein von Modellen votiver Kleidung im sakralen Repositorium in Knossos zu bestätigen. Jedoch erst in der späten Bronzezeit wird die Anwesenheit von völlig anthropomorphen Kultstatuen bestätigt, die in Ausnahmen sogar natürliche Ausmasse erreichten (H. Eirene, Kea), obwohl sie meistens bedeutend kleiner waren (Kannia, Gournia und Karphi). Gewiss ist jedoch, dass Kultstatuen auf Bänke (Karphi) oder Postumente (Mykenä) bestellt wurden, wodurch ihre relative Grösse 1, 20 - 1,50 erhöht wurde.

Die Symbole der Hausgottheiten, wie sakrale Hörnen, Schlangen und Vögel schmückten Statuen oder befanden sich auf Modellen von Sanktuarien. Bekannt sind auch separate Figürchen, z.B. eine zusammengerollte Schlange aus Terrakotta wurde im Tempel auf der mykenischen Akropolis entdeckt. Mindestens einer dieser Aspekte der ägäischen Symbolik ist in der frühen Bronzezeit bestätigt. Auf einem Marmorgefäss, das auf den kykladischen Inseln gefunden wurde und in der Kollektion von Goulandris aufbewahrt wird¹³, befindet sich innen im Gefäss eine ganze Reihe von Taubenfiguren auf gemeinsamer Basis. Der erwähnte Teller hatte gewiss keine alltäg-

11. N. Platon, *Peri tis en Kriti latreias ton stalaktiton*, Ephem. 1930, S. 160 ff.

12. Z.B. M.L. und H. Erlenmeyer, *Von der frühen Bildkunst der Kykladen*, Antike Kunst

8 (1965), Tf. 20:3 und 7; AAA VII (1974), S. 249 Abb. 3.

13. Ch. Doumas, *The N.P. Goulandris Collection of Early Cycladic Art*, Athens 1968, S. 171 ff.

liche Bestimmung und wurde bei sakralen Zeremonien benutzt ; die kleinen Gestalten der Tauben konnten einen der Aspekte der Hausgottheit symbolisieren.

IV. Kultus der Bäume und Pfeiler

Eines der bedeutendsten Erreignisse in der Geschichte der Forschungen um das frühe Griechenland, war die Formulierung der Theorie über den Kultus der Bäume und Pfeiler¹⁴. Trotz der gesammelten zahlreichen Argumente konnte Evans auf keine überzeugende Weise seine Theorie beweisen, wobei die kultische Bedeutung der Pfeiler besondere Widersätze vieler Forscher erweckte. Den Kultus der Bäume bestätigten nicht nur die auf die Altäre gelegten Äste (der Rhyton aus Kato Zakro)¹⁵, sondern auch Szenen der Verehrung der Bäume und besonders der Palmen, die in den Kulte des Nahen Ostens oft mit dem Lebensbaum identifiziert wurden. Zu seltenen Szenen gehört vor allem die Darstellung auf dem Siegel aus Naxos¹⁶, auf der ein Krieger mit einer Lanze in der Hand dargestellt ist, der vor dem Altar oder Opfertisch mit Libationsgefäßen steht. Es scheint eher, dass die Haltung des Kriegers, der die Hand mit einer ehrerbietenden Geste erhebt, annehmen lässt, dass wir es hier mit dem Kultus des Baumes, zweifellos der Palme, zu tun haben. Diese Szene ist jedoch nicht vereinzelt, da sich ähnliche Darstellungen auf den Abdrücken des

Siegels aus H. Triada befinden¹⁷.

Noch komplizierter ist das Problem des Pfeilerkultes, das sich gegenwärtig in einem anderen Licht verstellt, als zu Zeiten von Evans. Trotz vieler kritischer Stimmen brachten erst die Forschungen von Nilsson einen wesentlichen Fortschritt in die Aufklärung der Bedeutung des Pfeilerkultes. Nilsson führte eine Analyse der Relikte durch und stellte fest, dass man hier von zwei Problemen sprechen kann, d.h. vom Kultus der freistehenden Pfeiler und Säulen sowie von Säulen und Pfeilern, die eine Konstruktionsfunktion ausführten und ausschliesslich als Bauelemente in Krypten Bedeutung hatten.

Die neuesten Forschungen bestätigen, dass Pfeiler, die sich in Räumen befanden, keine kultische Funktion hatten. Komplizierter ist dagegen die Frage der freistehenden Pfeiler und Säulen. Zwei Gruppen ikonographischer Relikte könnten die Existenz eines solchen Kultes bestätigen, und zwar Vorstellungen vom Pfeilern und Baitylen, welche in heiligen Stätten (auf Ringen) dargestellt wurden und die Vorstellung einer Säule zwischen heraldisch aufgestellten Tieren. Es muss jedoch zugegeben werden, dass es in beiden ikonographischen Gruppen keine einzige unbestreitbare Darstellung gibt, die das Bestehen des Säulenkultes bestätigen würde, obwohl wir indirekte Argumente finden, die eine solche Hypothese bestätigen¹⁸.

14. A. Evans, *The Tree and Pillar Cult*, JHS 21 (1901), S. 97 ff.

15. S. Anm. 7.

16. N. Kontoleon, *Ergon* 1959, S. 127 Abb. 135.

17. D. Levi, *Le cretule di Haghia Triada*, ASAtene 8/9 (1925/6), Abb. 153 (S. 139), 155 (S. 140).

18. E. Simon, *Die Götter der Griechen*, München 1969, S. 61 ff.

Erst die Interpretation der Darstellung auf der Elfenbeinpyxis aus H. Triada gab Möglichkeiten einer neuen Interpretation dieses Problems¹⁹. Auf diesem Relikt wurde eine Szene dargestellt, die sich vor dem Hintergrund eines Kultbaues, der mit sakralen Hörnern gekrönt ist, abspielt. Auf dem ersten Plan befinden sich auf hohen Postumenten Frauengestalten, die höchstwahrscheinlich einen freistehenden Pfeiler (oder Standart) berühren, der mit einem Emblem aus Blättern gekrönt ist. Eine ähnliche Darstellung²⁰ befindet sich auf dem Sarkophag aus Tanagra (Abb. 3). Die zwei längeren Seiten schmückt ein Decker und zwar eine Säule, die den zentralen Akzent der Szene bildet. Die Säule ist nicht mit der Architektur verbunden, was man in einer Szene deutlich sieht. Zu beiden Seiten der Säule befinden sich je zwei Personen oder eine Person und ein Zentaur. Es scheint, dass auch auf diesem Larnax die Personen eher die Säulen berühren. Auf diese Weise wird uns die kultische Funktion der Säule mit dem Blätter-Emblem bestätigt.

Kann jedoch die Überzeugung Evans über die Säulenkult in vollem Umfang angenommen werden die letzters geprüften ikonographischen Darstellungen weisen hin, dass Kultsäulen fast immer von Blätter-Emblems gekrönt sind — sowohl in fast naturalistischer Form, als auch in Vereinfachung. Zu dieser Gruppe von Darstellungen kann das sogenannte "impaled triangle" — Em-

blem gerechnet werden, dessen Verbindungen mit dem Schiffmast und dem Baum am wahrscheinlichsten sind. Und schliesslich liefert der stilisierte Baum, der auf dem für die frühe Bronzezeit datierten Stempelabdruck, welcher in H. Eirene auf Kea gefunden wurde²¹, dargestellt ist weitere Verbindungen mit dem Lebensbaum, der stilisierten Form des kultischen Baumes.

So scheint es also, dass die Heiligkeit der Pfeiler nicht aus den Baitylen Eigenschaften des Stammes entspringt, wie dies bei den Mohammedanern der Fall ist, sondern, dass sie mit der Heiligkeit des Blätter-Emblems in Zusammenhang steht, das gewiss die kultische Form der Krone des lebenden Baumes darstellte. Andererseits aber ist der Übergang der Heiligkeit vom Emblem auf seine Unterlage (Säule) nicht angeschlossen.

V. Der Glaube an das Jenseitige Leben

Die Kenntnisse von Begrabungszeremonien beschränken sich fast ausschliesslich auf Formen und Ausstattung der Gräber sowie auf Friedhofstypen. Alles was der Begrabung des Verstorbenen veranlagt ist beinahe ausschliesslich aus Dokumenten der späten Bronzezeit bekannt, und zwar wurde es insbesondere in den Szenen auf dem Sarkophag aus H. Triada²² überwiesen. Aber auch Gräber und ihre Ausstattungen liefern gewisse Hinweise für Forschungen von Begriffen über se-

19. B. Rutkowski, *Minoan Sacred Emblems*, Studi in onore di Doro Levi, Catania 1976.

20. T. Spyropoulos, *Ergon* 1971, Abb. 12 und 13 (S. 15).

21. J. Young, *Early Bronze Age Seal Impressions from Keos*, Die Kretisch-mykenische Glyptik und ihre gegenwärtigen Probleme, Bonn 1974, Abb. 76/S. 170/.

22. Ch. Long, *The Aghia Triadha Sarcophagus*, Göteborg 1974.

Abb. 3. Sarkophag aus Tanagra. Nach T. Spyropoulos, Ergon 1971, Abb. 12 S. 15.

pulkrale Zeremonien und Vorstellungen des jenseitigen Lebens.

Die Gräber der früheren Bronzezeit auf den Kykladen waren sehr bescheiden und erreichten niemals den Glanz der megalitischen Bauten oder die Pracht der Tholoi aus Kreta und Mykenä. Die grundsätzlichen Typen der Gräber, die gewöhnlichen Grubengräber und die Kistengräber bilden jedoch keine lokale kykladische Abart, sondern gehören zu diesen Typen der Gräber, deren Verbreitung auf grossen Gebieten der Ägäischen Welt und Europas festgestellt wurde. Ausser ihnen wurden auch kleine Steingräber gebaut. Die Mehrzahl der Gräber war sehr klein und der Platz reichte mit Mühe, um einen Menschen zu begraben. Es ist interessant, dass sich die frühkykladischen Friedhöfe gewöhnlich in der Nähe des Meeresufers be-

fanden, was einen Zusammenhang damit haben könnte, um dem Verstorbenen eine schnelle Reise in das Land der Seligen zu garantieren²³.

Die Verstorbenen wurden immer unverbrannt begraben, obwohl manchmal eine kompliziertere Form der Begrabung angewandt wurde. Am üblichsten war das Begraben der Toten in zusammengezogener Position. Aber auch eine andere Art der Begrabung von Toten war bekannt. Die Leiche wurde zuerst ausserhalb des Grabes gelassen, damit sie einer völligen Verwesung unterliege und später sammelte man die Knochen und unterbrachte sie im Grab. Diese Sitte wurde nicht nur auf den Kykladen beobachtet, sondern auch in

23. J. Thimme, Die religiöse Bedeutung der Kykladenidole, Antike Kunst 8 (1965), S. 72 ff.

H. Kosmas in Attika, was bezeugt, dass sie nicht nur auf den Kykladen, sondern gewiss auch in verschiedenen Teilen der ägäischen Welt von Bedeutung war.

Ins Grab wurden Gegenstände gelegt, die der Verstorbene zu Lebzeiten benutzt hatte und die sein Eigentum gebildet haben. Dies waren gewiss seine Lieblingssachen und besonders solche, die von seiner sozialen Position, seinem Beruf oder seiner Persönlichkeit zeugten (zweifellos waren viele von ihnen aus Rohstoffen, die einer gänzlichen Zerstörung erlagen). Vor allem waren es also Marmorgefässe sowie amorphe als auch anthropomorphe Idole. Unser Interesse erwecken speziell die Marmorfiguren. Obwohl manche von ihnen die Grösse bis 1,50 m erreichten, so können jedoch die Ausmasse selber über die Funktion der Statuetten nicht entscheiden. In einem Grab wurde je eine Figur gefunden, aber es kam auch vor, dass mehr da waren, z.B. zwei. Zu Ausnahmen gehörte eher eine grosse Anzahl von Idolen im Grab. Im Grab 103 auf Paros fand man 14 Statuetten. Schwierigkeiten bereiten gleichfalls die Versuche einer Rekonstruktion des Ritus, der die Grablegung des Verstorbenen mit den ihm gehörenden Gegenständen begleitete. Aus den Beobachtungen der Archäologen wird geschlossen, dass die Figuren nicht immer in bestimmter Ordnung hingelegt wurden; oft befanden sie sich auf dem Boden des Grabes unter verschiedenen Gegenständen, also unter Marmorgefässen. Zu einer ausnahmsweisen Observation²⁴ gehört die Auffindung von fünf Idolen in einer flachen

Muschel. Es ist nicht ausgeschlossen, dass diese Tatsache die Überzeugung bestätigt, dass die von den Figuren symbolisierten Schutzgottheiten den Toten in das Land der Seligen begleiten, das sich hinter dem Meer befindet.

Obwohl verhältnismässig nur wenige archäologische Dokumente bestätigen, dass der Glaube an das Existieren des jenseitigen Lebens ein wesentliches Element der Ägäischen Religionsbegriffe darstellt, so hatte man jedoch eine Reihe von Versuchen unternommen, um die Grundlagen der Begräbniszeremonien zu klären.

Die Anfänge des ägäischen Glaubens an das Jenseits sind im Dunkel der Geschichte versunken. Höchstwahrscheinlich datiert der Glaube an die Existenz der Gesegneten Inseln seit sehr frühen Zeiten, hat eine jahrhundertelange Tradition, was bei Völkern des Meeres ganz verständlich ist, da ihr Leben mit dem Meer stärker verbunden ist als mit dem harten Boden der meistens unfruchtbaren Erde. Es ist auch nicht ausgeschlossen, dass diese Vorstellungen Änderungen unterlagen, und zwar sowohl infolge der Umwandlungen von Lebensformen, innerer ärztlicher Ursachen, wie auch infolge des Einflusses von Ägypten, dessen Anwesenheit besonders nach 1400 v. Chr. bemerkbar wird. Wir werden also nahe der Wahrheit sein, wenn wir annehmen, dass sich die Vorstellungen von den Gesegneten Inseln im Laufe des III. und II. Jahrtausends bedeutend entwickelt haben. Man kann annehmen, dass erst in der Bronzezeit ein bedeutender Ausbau des Wissens über die Inseln sowie u.s. auch eine Differenzierung der Begriffe vom Elysium erfolgten.

24. Dumas, op. cit. S. 91.

Diese Gedanken bestätigt die Szenerie des Sarkophages aus H. Triada, auf welchem der Ritus dargestellt ist, der gewiss nur anlässlich des Todes des Herrschers oder eines in der Hofhierarchie bedeutenden Beamten abgehalten wurde. Grosse sakrale Feiern bewirkten, dass der Tote vor dem strengen Richter Radamantis von allen irdischen Sünden gereinigt erscheint. Die Reise ist weit und der Tote begibt sich dorthin unter dem Schutz der Götter. Sie führt durch riesige Meere, an den Rand der Welt. Die Symbolik dieser grossen Reise wurde auf vielen Tonsärgen vermerkt. Eine sehr interessante Darstellung (aus dem Ende des XIII. Jahrhunderts. v. Ch.) blieb auf dem Larnax in Episkopi Ierapetra erhalten²⁵. Die symbolische Reise wurde auf sehr vereinfachte Art vorgestellt.

Der Tote im Siegeswagen, umgeben von der Dienerschaft, mit Standarten in der Hand begibt sich auf die grosse Reise. Dass es keine gewöhnliche Reise ist symbolisiert eine Oktopode, die unter dem Siegeswagen gleich beim Rad kunstvoll hineinkomponiert wurde. Das Motiv der Oktopode gehört zweifellos zu den häufigsten Motiven des Dekors auf Larnaka²⁶. Man kann nicht annehmen, dass es ein gewöhnliches ornamentales Element darstellte, da die Oktopode gewöhnlicherweise mit der Symbolik des heiligen Meereselementes in Verbindung

gebracht wird. Selbstverständlich heisst dies nicht, dass ein jeder mit dem Zeichen einer Oktopode verzierter Gegenstand zur Heiligkeit wurde. Es zeugt eher von der Protektion, mit welcher die Grosse Göttin die für Wasser bestimmten Gefässe, also in erster Reihe den Krug und die Wanne umgab. Auf manchem Larnaka schliesst die Oktopode den Gegenstand quasi in ihre Fangarme ein; der Künstler wollte gewiss sagen: " Jetzt bist du in der Macht der Göttin, deren Willen dich zum Elysium führen wird ".

Diese Meeressymbolik ist noch reicher an Motiven; auf dem Sarkophag aus H. Triada wird zum Symbol der Reise das Modell eines Bootes, welches ein Teilnehmer während der feierlichen Prozession trägt. Nicht selten sind übrigens Bootmodelle in ägäischen Gräbern²⁷. Dieses Motiv wurde sogar auf einem Larnax dargestellt, der letzters ver-
öffentlicht worden ist²⁸. Die Reise erfolgte natürlich unter göttlicher Protektion, wovon zahlreiche Symbole der Gottheit zeugen, wie doppelte Beile und sakrale Hörner.

Aber nicht nur die Oktopode und das Boot, sondern auch Spirallinien symbolisierten, dass der Tote sich auf die Gesegneten Inseln begibt.

Die Dekoration der kykladischen Pfannen, die höchstwahrscheinlich als Opfergefässe dienten, liefert interessante Angaben (A b b. 4). Spiralen be-

25. B. Rutkowski, *The Origin of the Minoan Coffin*, BSA 63 (1968), S. 226 Anm. 41.

26. B. Rutkowski, *Larnaksy egejskie (Aegean Larnaka)*, Wroclaw 1966.

27. J. Sakellarakis, *To elephantino ploio ek Mikinon*, Ephem. 1971, S. 188 ff.

28. S. Alexiou, *Nea parastasis ploiou epi minoikis larnakos*, *Pepragmena tou III Diethnous Kritologikou Synedriou*, Athens 1973, S. 3 ff.

decken die Oberfläche des Gefässes und umfassen manchmal ein Schiff²⁹ oder treten mit anderen Symbolen der Gottheit auf, also zusammen mit der Vulva³⁰, oder mit dem Sonnendiskus³¹ oder auch mit Fischen³². Spirale Motive verzieren auch andere Gefässe, und zwar besonders solche, die gleichfalls Opferzielen dienen konnten, also z.B. auf dem Modell aus Melos in der Form eines Baues³³. Spiralen erreichten eine grosse Verbreitung, dass ihr sakraler Inhalt oft in Vergessenheit geriet und das Motiv zum gewöhnlichen Ornament wurde. In der religiösen Kunst jedoch verblieb die ursprüngliche symbolische Bedeutung des Spiralenmotivs bis zur späten Bronzezeit⁴, und zwar speziell in Darstellungen von Fassaden sakraler Bauten. Spiralen verzieren Portale, Fassaden und sakrale Konstruktionen auf dem Rhyton in Kato Zakro, dem Sarkophag aus H. Triada und dem goldenen Siegelring aus Archanes³⁴ und haben zweifellos eine religiöse Bedeutung.

Ein sehr wichtiges Element ist auch der Larnax, also der Sarg in Form einer Kiste oder Wanne³⁵. Ich denke, dass eine Ton- oder Holzkiste oder eine Wanne in der ägäischen Kultur zum Symbol des Schiffes wurde, auf welchem der Verstorbene seine letzte Reise macht. Dieses Motiv steckte so fest in den ägä-

schen Religionsbegriffen, dass es die Zeiten des Unterganges der minoischen Kultur im XII. Jahrhundert überlebte, und für immer in der griechischen Kultur blieb, aber in veränderter Gestalt, die wir im Mythos von der Danae finden. Danae mit dem Kind Perseus wird in einer Kiste verschlossen, die in den Relationen des Mythos Kiwotos, Kiwotion oder Arca heisst und den Meereswogen preisgegeben. Die durch Wunder gerettete Danae erreicht jedoch schwimmend die Insel Seriphos, wo sie Schutz findet. Man kann annehmen, dass das Gefäss mit Bronzeverzierungen in dem Danae mit Perseus verschlossen worden war einen Reflex der unterirdischen im Felsen gehauenen Grabstätten aus der ägäischen Epoche bildet. Das Motiv der Einschliessung in die Kiste erinnert jedoch an die minoische Sitte der Begrabungen in Larnaka. Diese Sitte wurde in Griechenland aus verschiedenen Gründen verworfen, unter anderen infolge von Änderungen der Begräbniszeremonien, denn der Skeleton-Ritus wurde durch die Kremation vertreten, und die Überreste des Verstorbenen wurden in einen Krug oder in ein Tonfass gelegt. Deshalb kann man annehmen, dass wenn in frühen Zeiten, d.h. in der Bronzezeit, das Motiv der Einschliessung in die Hauskiste einen konkreten Inhalt hatte, war es eine Metaphor die anzeigte, dass die in der Kiste verschlossene Person nicht lebte, so wurde in späterer Zeit durch die Änderung der Begräbniszeremonien dieser konkrete Inhalt nicht mehr verständlich. Es blieb nur das poetische Motiv, der Werkstoff von literarischen Werken, die wieder auf die Darstellungen auf griechischen Vasen vom

29. Zervos, op. cit. Abb. 204, 218, 219.

30. Zervos, op. cit. Abb. 220.

31. Zervos, op. cit. Abb. 225, 227.

32. Zervos, op. cit. Abb. 228.

33. H.G. Buchholz, V. Karageorghis, *Alt-ägäis und Altkreta*, Tübingen 1971, Abb. 1122.

34. Rutkowski, *Cult Places...*, Abb. 58, 76, 85, 68.

35. S. Anm. 26.

Anfang des V. Jahrhunderts v. Chr. Einfluss hatten.

Das Motiv der Einschliessung in eine Kiste (Larnax), in welcher die zum Tode verurteilte Person im Meer

schwimmt, um dank des Schutzes der Götter auf einer weitentlegenen Insel Rettung zu finden, ist noch ein Echo des altertümlichen, frühgriechischen Glaubens.

BOGDAN RUTKOWSKI

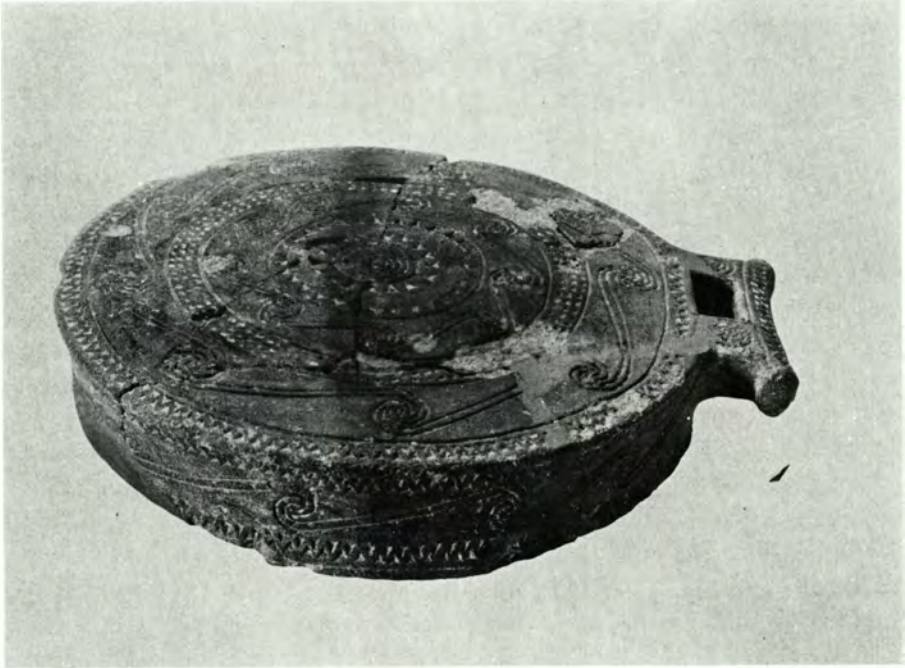

Abb. 4. Kykladische Pfanne. Benaki Museum, Athen. Fot. Museum.

ΤΟ ΕΠΙΓΡΑΜΜΑ IG II², 3734 ΚΑΙ Ο ΠΑΝΑΘΗΝΑΪΚΟΣ ΑΜΦΟΡΕΥΣ

Ἡ κομπή ἐνεπίγραφος στήλη EM 8432 μετὰ μικροῦ ἀετώματος καὶ μετ' ἀναγλύφων παραστάσεων (στεφάνου, ἀμφορέως καὶ κλάδου φοίνικος) ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐλλιπῆς ἀριστερά, ἀλλὰ μὲ πλή-

ρη τὸν 5ον καὶ 6ον στίχον τῆς ἐπιγραφῆς (Στ. Κουμανούδη, Φιλίστωρ III (1862), σελ. 62). Εἰς τὴν περιγραφὴν τῆς στήλης, ἢ ὁποία μεταξὺ τῶν παραστάδων φέρει ἐπίγραμμα (IG II², 3734) σχετικὸν πρὸς

τούς ἐφήβους ἐπὶ ἄρχοντος Ἡρώδου (126/7 μ.Χ.)¹, ὁ Στ. Κουμανούδης ἀναφέρει ὅτι ἀπετελεῖτο ἐκ δύο τεμαχίων, «ἐνὸς μεγάλου καὶ ἐνὸς μικροτάτου». Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἰς τὸ «μικρότατον» ἐκεῖνο τεμάχιον ὑπῆρχον τὰ πρῶτα γράμματα τοῦ 5ου καὶ 6ου στίχου, τὰ ὅποια δὲν διακρίνονται εἰς μεταγενεστέραν φωτογραφίαν (P. Graindor, *Album d'Inscriptions Attiques*, 1924, ἀριθ. 45, σ. 34, πίν. 37) καὶ ἐδημοσιεύθησαν εἰς IG III, 1, 736, ὡς ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ συμπληρώσεως.

Τὰ δύο τεμάχια δὲν ἦσαν τότε συνδεδεμένα, ὥστε εὐκόλως τὸ μικρὸν ἀποτμήμα ἐθεωρήθη αὐτοτελὲς καὶ κατεγράφη εἰς τὸ Ἑπιγραφικὸν Μουσεῖον ὁμοῦ μετὰ τῶν Χριστιανικῶν ἐπιγραφῶν (EM 9983). Ἀποτελούμενον ἐκ δύο στίχων ἐδημοσιεύθη τὸ 1900 ὡς ἐπιτάφιος ἐπιγραφή *Μνημ[όριον] / Πτολεμ[αίου]*. περιεγράφετο δὲ ὡς εὑρισκόμενον ἐντὸς «πλαίσιου σχηματιζομένου ἐκ διπλῆς χαρακτηριστικῆς γραμμῆς», τοῦ ὁποίου ἐσώζετο τὸ «πρὸς ἀριστερὰν κάτω γωνίαν» τμήμα².

Τὸ τεμάχιον τοῦτο διέσωζε τὴν χαρακτηριστικὴν γραφὴν τῶν χρόνων τοῦ Ἀ-

δριανοῦ καὶ ἐξέχον περιθώριον, τὸ ὁποῖον ἀνεγνωρίσαμεν ὅτι ἀνῆκεν εἰς τὴν ἀριστερὰν ψευδοπαραστάδα τοῦ συνήθους τύπου στήλης μετ' αἰτώματος. Δὲν ὁμοίαζε πρὸς ἐπιγραφὴν Χριστιανικὴν (τὰ πρῶτα γράμματα ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἀνεπίγραφον «πλαίσιον» ἦσαν δυσαναλόγως πυκνά)³.

Μετὰ τὴν ταύτισιν τοῦ EM 9983 καὶ τὴν τοποθέτησίν του ἐπὶ τῆς ἐνεπιγράφου ὄψεως τῆς στήλης (εἰ κ. 1), αὕτη ἐμφανίζεται καὶ πάλιν ὡς ἀνευρέθη παρὰ τὸν Ἅγιον Δημήτριον Κατηφόρην, δηλ. εἰς τὴν περιοχὴν, ὅπου τοποθετεῖται τὸ Διογένειον⁴. Τὸ κείμενον σώζεται ὡς τὸ ἀνέγνωσεν ὁ Στ. Κουμανούδης (μόνον τὸ γράμμα Μ δὲν ὑπάρχει εἰς τὸν 6ον στίχον, ἀλλὰ ἵχνη τῆς ἐρυθρᾶς βαφῆς διατηροῦνται ἀκόμη εἰς τὰ γράμματα καὶ τὰς ἀναγλύφους παραστάσεις). Δίδομεν τὰς διαστάσεις τῆς ἀκεραίας σχεδὸν στήλης, διότι δὲν σημειοῦνται εἰς τὴν editio minor: ὕψ. 0,51, πλ. 0,30, πᾶχ. 0,09. Ὑψ. γραμμ. 0,012 καὶ εἰς τοὺς τρεῖς τελευταίους στίχους 0,01 - 0,018 μ. Εἰς τὴν editio minor παρελείφθη ἐπίσης ἡ παρατήρησις τοῦ P. Graindor⁵ ὅτι εἰς τὴν συλλαβικὴν τομὴν τοῦ δευτέρου στίχου

1. P. I. R.² C 802 II, σ. 176. P. Graindor, *Chronologie des Archontes Athéniens* (1921), σ. 127 - 129. Τοῦ αὐτοῦ, *Hérode Atticus* (1930), σ. 56. J. Oliver, *Hesperia* 11 (1942), σ. 85. S. Follet, *Mélanges de Linguistique et de Philologie Grecques à P. Chantraine* (1972), σ. 43. M. Woloch, *Roman Citizenship and the Athenian Elite* (1973), σ. 169 καὶ σ. 173.

2. Ὑπὸ Κ. Μ. Κωνσταντοπούλου, Ἀνέκδοτοι ἐπιγραφαὶ Χριστιανικῶν χρόνων εἰς «Ἀρμονία», 1900, ἀριθ. 32, σ. 34, πίν. Δ' 33. Ἰσως τὸ Μ ἀνεγινώσκετο ἀκόμη εἰς τὸν δεῦτερον στίχον τοῦ EM 9983, παρ' ὅλον ὅτι δὲν σημειοῦται εἰς τὸ Εὐρετήριο τοῦ Ἑπιγραφικοῦ Μουσείου, ὅπου ἡ ἐπιγραφή κατεγράφη μετὰ τὴν

δημοσίευσίν της εἰς τὸ περιοδικὸν τοῦτο.

3. Ἰσως διὰ τὸν αὐτὸν λόγον οἱ J. S. Creaghan καὶ A. E. Raubitschek, *Early Christian Epitaphs from Athens*, εἰς *Hesperia* 16 (1947), σ. 1 κ.έ., ἀναφερόμενοι εἰς τὴν δημοσίευσιν εἰς «Ἀρμονία» 1900 καὶ εἰς τὴν λέξιν *μνημόριον*, παρέλειψαν τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην (ἐ.ἀ. ἀριθ. 19, σελ. 45).

4. E. Lattanzi, *I Ritratti dei Cosmeti nel Museo Nazionale di Atene* (1968), σ. 21 - 23. J. Travlos, *Pictorial Dictionary of Ancient Athens* (1971), σ. 281.

5. P. Graindor, ἐ.ἀ. σ. 34. Τὸ λάθος παρέμεινε: G. Kaibel, *Epigr. Graec.* 957. SEG 3 (1927), 256.

ὕπῃρχε φύλλον κισσοῦ (ἀντὶ τοῦ εἰς IG III, 1, 736 σημείου στίξεως).

Καίτοι ὁ κοσμητῆς ἐπαινεῖται εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ ἐπιγράμματος IG II², 3734, τὸ ὄνομά του δὲν ἀναφέρεται⁶. Τοῦτο γνωρίζομεν, διότι ὑπῆρχεν εἰς τὸν 20ὸν στίχον τῆς ἐνεπιγράφου βάσεως EM 10374, IG II², 3733, τοῦ ἔτους 126/7 μ.Χ., ἡ ὁποία εὐρίσκετο εἰς τὸν αὐτὸν χῶρον καὶ ἔφερε τὸν ἀνδριάντα τοῦ Γν. Λικινίου Ἀττικοῦ Γαργηττίου⁷, συνεφήβου καὶ γυμνασιάρχου. Ὡς γνωστόν, τὰ δύο μνημεῖα προέρχονται ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Κατηφόρη καὶ φέρουν ἐπιπροσθέτως εἰς τὸ κατώτερον σημεῖον μεταγενεστέραν ἐπιγραφὴν τοῦ αὐτοῦ ἀκριβῶς περιεχομένου⁸.

Αἱ ἀνάγλυφοι παραστάσεις συνδέονται προφανῶς μὲ τὴν ἐπίδοσιν τῶν ἐφή-

βων ἢ μὲ τὴν συμμετοχὴν των εἰς τὰς Ἀττικὰς ἑορτάς⁹ καὶ εὐλόγως ὑποθέτομεν, ὅτι πρόκειται δι' ἄθλα ἀπονεμηθέντα εἰς τοὺς ἐφήβους. Ἐξ ἄλλου ἀναφέρεται ρητῶς, ὅτι διὰ τὴν στήλην ἐδαπάνησεν ὁ Διογένης χάριν τοῦ φίλου του Μαρκιανοῦ τῆς Πτολεμαίδος φυλῆς¹⁰ (τῆς νικητρίας ἴσως φυλῆς ;)¹¹. Ἀνάληψις δαπανῶν ἐκ μέρους ἐνὸς πλουσιωτέρου ἐφήβου ἀπαντᾷ εἰς τὰς ἐπιγραφὰς εἰς πολλὰς περιπτώσεις, ὡς ἐπίσης καὶ ἡ φιλία μεταξὺ συνεφήβων καὶ ἡ ἀνάμνησις τῆς κοινῆς ζωῆς¹², νομίζομεν ὅμως ὅτι ἐκ τῆς ἐξαιρομένης ἐδῶ φιλίας τοῦ Μαρκιανοῦ καὶ τοῦ Διογένους δὲν ἐδικαιολογεῖτο ἐπαρκῶς ἡ συσχέτισις τοῦ ἐπιγράμματος IG II², 3734 καὶ τοῦ ἐπιτυμβίου IG VII, 118 τοῦ [Δ] ειογένους τῶν Μεγάρων καὶ ἡ συμπλήρωσις τοῦ ὀνόματος

6. Ἡ ὑποσιώπησις ἀπεδόθη εἰς θρησκευτικούς λόγους (σχόλια εἰς IG II², 3734), πρβλ. P. Graindor, BCH 39 (1915), σ. 396, ἀριθ. 22 Διονύσιος Ἰακχαγωγὸς 735 (736 ;).

7. Διὰ προσωπογραφικὰ δεδομένα πρβλ. M. Woloch, Roman Citizenship and the Athenian Elite (1973), λ. Licinius K. 5, σ. 65.

8. Ἐκεστροφυλάκει Εὐτυχίδης Ἀσκληπιοδώρου Αἰζωνεύς (πρβλ. P. Graindor, ἔ.α. σ. 34). Ἡ μόνη παρατηρουμένη διαφορὰ γραφῆς εἶναι εἰς τὴν χάραξιν τοῦ Ξ εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς IG II², 3734 καὶ ὀφείλεται προφανῶς εἰς μίμησιν τοῦ αὐτοῦ γράμματος μὲ τὴν μεσαίαν γραμμὴν ἐλικοειδῆ, ὡς ἀπαντᾷ εἰς τὸ ἐπίγραμμα (ἡ ἐνεπίγραφος βάσις IG II², 3733 ἔχει ἄλλους χαρακτῆρας). Ἀναμφιβόλως (P. Graindor) ἐχαράχθη ὑπὸ τοῦ ἰδίου τοῦ κεστροφύλακος. Ἰδὲ λ. κέστρος, Πολυβίου, Ἱστορίαι. KZ', 11. Εἰς IG II², 2021, στίχ. 7 οἱ ἐφηβοὶ καλοῦνται « κεστροφόροι ». Εἰς τοὺς ἐφηβικούς καταλόγους μετὰ τὸ 112/3 μ.Χ. IG II², 2022, στίχ. 50· 2023, στίχ. 60· 2026, στίχ. 63 ἀναγράφεται ὁ κεστροφύλαξ (μετὰ τοῦ θυρωροῦ). Σχετικῶς P. Graindor, BCH 39 (1915), σ. 297· τοῦ αὐτοῦ, Chronologie des Archontes Athéniens, σ. 113, ὡς καὶ Athè-

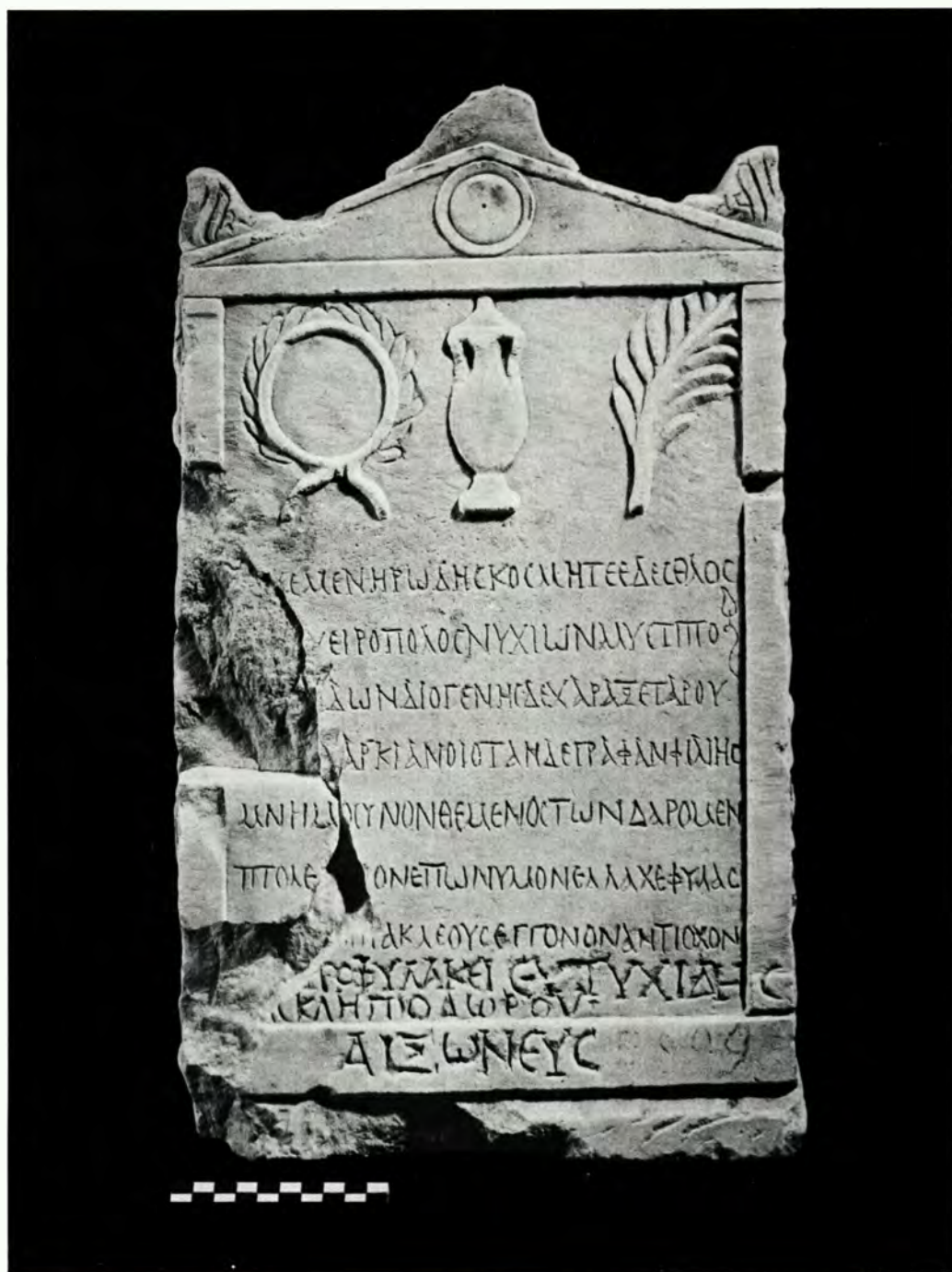
nes sous Hadrien (1934), σ. 100 κέ.

9. Chr. Pélékidis, Histoire de l'Éphébie Attique (1962), σ. 211, κέ. E. Lattanzi, I Ritratti dei Cosmeti nel Museo Nazionale di Atene (1968), σ. 17 - 21. O. W. Reinmuth, The Ephebic Inscriptions of the fourth Century B. C. (1971), σ. 18 καὶ A New Ephebic Inscription from the Athenian Agora, εἰς Hesperia 43 (1974), σ. 259. J. S. Traill, A revision on Hesperia XLIII (1974), εἰς Hesperia 45 (1976), σ. 296 - 303.

10. Ἐάν δεχθῶμεν τὴν συμπλήρωσιν τοῦ Corpus εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ 7ου στίχου ἀπὸς δ', τότε ὁ Διογένης ἀνήκεν εἰς τὴν Ἀντιοχίδα φυλὴν καὶ ὁ Μαρκιανὸς εἰς τὴν Πτολεμαίδα.

11. Ἡ συμπλήρωσις τῆς ἀρχῆς τοῦ 4ου στίχου εἶναι ἀμφίβολος. Ἰσως ὑπῆρχεν ἐκεῖ οὐσιαστικὸν ἢ ἐπίθετον ἀναφερόμενον εἰς τὰς νίκας τοῦ Μαρκιανοῦ π.χ. ἄθλα ἢ νίκας Μαρκιανοῖο.

12. IG II², 1043, στίχ. 60 κέ. IG II², 2021, στίχ. 50 - 52 εἰς τὴν δεξιὰν πλευρὰν τῆς ἐρμαϊκῆς στήλης Ἐθν. Ἀρχ. Μουσ. Γλυπτὰ 384. IG II², 2030, στίχ. 10 - 15. IG II², 2055, στίχ. 4 - 6. Chr. Pélékidis, ἔ.α. σ. 61, σημ. 2 καὶ σ. 276 - 277. M. Guarducci, Epigrafi Greca II, σ. 400.

Εἰκ. 1. Στήλη EM 8432 + EM 9983. Τὸ ἐπίγραμμα IG II², 3734 καὶ ὁ Παναθηναϊκὸς ἀμφορεύς.

Εἰκ. 2. Ὁ Παναθηναϊκὸς ἀμφορεὺς τῆς στήλης EM 8432.

τοῦ Μαρκιανοῦ εἰς τὸν ΙΙον στίχον¹³.

Εἶναι φανερόν, ὅτι τὸ ἐπίγραμμα IG II², 3734 συνδέεται μᾶλλον μὲ νίκας τῶν ἐφήβων παρὰ μὲ τὸ πρόσωπον τοῦ κοσμητοῦ των. Τὰ ἀπεικονιζόμενα ἀντικείμενα, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ ἀμφορεὺς διατη-

ρεῖ ἀκόμη ἵχνη τοῦ ἐρυθροῦ χρώματος, ἐπληροφόρουν καλύτερον περὶ τοῦ γεγονότος ἐκείνου τοῦ ἔτους 126/7 μ.Χ., τὸ ὅποιον δυνατόν νὰ περιωρίζετο εἰς τὴν ζωὴν τοῦ γυμνασίου.

Ἄς ἐξετάσωμεν πρῶτον τὴν περίπτωσιν ταύτην: Ὡς ἄθλα εἶναι γνωστὰ ὁ στέφανος, ὁ ὁποῖος ἀπονέμεται εἰς τοὺς ἐφήβους καὶ ἐκ μέρους τοῦ κοσμητοῦ

13. G. Kaibel, *Epigr. Graec.*, 958.

των¹⁴, και ὁ κλάδος φοίνικος, σύμβολον γενικῶς τῆς νίκης¹⁵. Διὰ τὸν ἀμφορέα, ὁ ὁποῖος ἀπαντᾷ εἰς τὰ ἀνάγλυφα τῶν ἐφηβικῶν καταλόγων — ὡς καὶ ἄλλα ἀγγεῖα, συνήθως ὑδρίαί — πιστεύεται, ὅτι ἔχει σχέσιν μὲ τὸν γυμνασίαρχον¹⁶

14. Ὡς εἰς IG II², 2208, στίχ. 2 - 4 ἔχομεν ἐντὸς δύο στεφάνων, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τοῦ ἀναγλύφου, ἀντιστοιχῶς τὰς ἐπιγραφάς *ὁ κοσμητὴς τοῦ ἐφήβου*. M. Guarducci, *Epigrafia Greca II*, σ. 402.

15. Συνδέεται μᾶλλον μὲ γυμνικούς ἀγῶνας Πολυδ. Λεξ. III 145 καὶ 152. Πλουτάρχου, Συμποσ. 8, 4, 723 - 724 καὶ παραδίδεται (Plin., Nat. Hist. XXXV, 75) ὅτι ὁ Εὐπομπος παρέστησεν ἐφηβον, νικητὴν εἰς γυμνικὸν ἀγῶνα, νὰ κρατῇ φοίνικα. Βλ. Πaus. VIII, 48, 3. Εἰς τὰ ἀνάγλυφα τῶν ἐφηβικῶν καταλόγων Αὐτοκρατορικῶν χρόνων IG II², 2017 ('Εθν. Ἀρχ. Μουσ. Γλυπτὰ 1469) καὶ εἰς IG II², 2018 (EM 10040) παρίστανται νέοι, οἱ ὅποιοι κρατοῦν κλάδον φοίνικος, ὅμοιοι δὲ κλάδοι ἀπαντοῦν ἀνελλιπῶς εἰς τὰς στήλας ἐκείνας τῶν ἐφηβικῶν καταλόγων, ὅπου ὑπάρχουν παραστάσεις νίκης εἰς λεμβοδρομίας IG II², 2087 ('Εθν. Ἀρχ. Μουσ. Γλυπτὰ 1466). IG II², 2124 (EM 8488). IG II², 2130 ('Εθν. Ἀρχ. Μουσ. Γλυπτὰ 1470). IG II², 2208 ('Εθν. Ἀρχ. Μουσ. Γλυπτὰ 1465), πρβλ. M. Guarducci, *Epigrafia Greca II*, σ. 401. IG II², 2245 (EM 10038). Ἐπίσης, εἰς τὴν ἀνεπίγραφον στήλην μετ' ἀναγλύφου, ὅπου νεανίας μὲ κλάδον φοίνικος καὶ ὑδρίαν ('Εθν. Ἀρχ. Μουσ. Γλυπτὰ 1468: J. Svoronos, *Das Athener National Museum*, πίν. CXI, 2. E. Lattanzi, *I Ritratti dei Cosmeti nel Museo Nazionale di Atene* (1968), σελ. 82, πίν. 38 b. Στέφανοι καὶ κλάδος φοίνικος συνυπάρχουν ἐπίσης εἰς παραστάσεις μονομάχων π.χ. IG II², 12449 ἐξ Εὐβοίας (πρβλ. L. Robert, *Hellenica III* (1946), σ. 115, ἀριθ. 304 καὶ ἐκ Πατρῶν E. Μαστροκόστα εἰς AA 22 (1967): Χρονικά, σ. 213. J. et L. Robert, *Bull.* (1969), 272 καὶ (1974), 263, ὅπου πτερωτὴ μορφὴ κρατεῖ κλάδον φοίνικος καὶ στέφανον.

16. Βάσει τῆς γνωστῆς σχέσεως γυμνασιαρχίας καὶ ἐλαιοθεσίας (πρβλ. καὶ τὰς παραστάσεις εἰς τὰ ἀνάγλυφα τῶν στηλῶν, ὅπου οἱ ἐφη-

ῆ ἀκόμη ὅτι ὑπῆρξεν ἔμβλημα τῆς γυμνασιαρχίας¹⁷. Πράγματι, ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ συνήθους ἀγγείου θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἐκλάβωμεν τὸν ἀμφορέα ὅπως ὡς ἀμφορέα ἐλαίου καὶ νὰ ἐκφράσωμεν τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι τοῦτον ἔδιδεν ὁ γυμνασίαρχος ὡς βραβεῖον εἰς τοὺς διακριθέντας (κυρίως εἰς γυμνικούς ἀγῶνας) ἐφήβους¹⁸. Ἐκεῖ περίπου θὰ ἦτο δυνατόν νὰ καταλήξῃ ἡ σχετικὴ πρὸς τὸ ἐπίγραμ-

βικοὶ κατάλογοι Αὐτοκρατορικῶν χρόνων, IG II², 2017, 2124, 2208 καὶ IG II², 2245, τῶν ὡς ἄνω ἀγγείων χρησιμοποιουμένων διὰ τὴν παροχὴν ἐλαίου πιθανῶτα) ἐρμηνεύονται ὀρισμέναι σκηναὶ εἰς τὴν ἀγγειογραφίαν, π.χ. εἰς οἰνοχόην μὲ παράστασιν τοῦ τέρατος τοῦ δρόμου, ὅπου ἀπεικονίζεται ὑδρία — προφανῶς τὸ ἄθλον — ἡ ἰσταμένη ἀριστερὰ μορφὴ θεωρεῖται ὡς ὁ γυμνασίαρχος (P. Corbett, εἰς *Hesperia* 18 (1949), σ. 315 - 316, ἀριθ. 16, πίν. 84). Ἀναμφιβόλως ἐν θετικὸν στοιχεῖον διὰ τὴν σχέσιν ταύτην εἶναι ἡ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ ἐπὶ ἀγγείου ἐλαίου IG II², 3009 ὑπὸ « γυμνασιαρχήσαντος ». Βλ. καὶ M. Τιβερίου Παναθηναϊκά: AA 29 (1974): Μελέται, σ. 142 κ.έ.

17. Ἐχαρακτηρίσθη ὡς ἔμβλημα τῆς γυμνασιαρχίας (P. Graindor BCH 39 (1915), σ. 254 - 255. Τοῦ αὐτοῦ, *Athènes de Tibère à Trajan*, σ. 198) κυρίως, διότι εἰς τὰς παραστάσεις τῶν ἀναγλύφων τῶν ἐφηβικῶν καταλόγων ἀπεικονίζεται ἐν συναρτήσει πρὸς συγκεκριμένους μορφάς, π.χ. εἰς IG II², 2017 ('Εθν. Ἀρχ. Μουσ. Γλυπτὰ 1469) εὐρίσκονται παρὰ τοὺς υἱοὺς τοῦ κοσμητοῦ Εἰρηναίου Κυδαθηναϊέως, διὰ τοὺς ὁποίους πληροφορεῖ ἡ ἐπιγραφὴ ὅτι « ἐγυμνασίαρχησαν ».

18. Ἡ πληροφορία, ὅτι οἱ ἐφηβοὶ ἠγωνίζοντο διὰ τὴν ἀπόκτησιν τῶν ἀθλῶν, τὰ ὅποια εἶχον θέσει οἱ γυμνασίαρχοι, ὑπάρχει εἰς ἐπιγραφὴν τοῦ 116/5 π.Χ. Ἀγορᾶς I 5952, δημ. B. D. Merritt, *Hesperia* 16 (1947), 67, στίχ. 29 - 30 μετὰ τῆς IG II², 1009 (EM 10335). J. et L. Robert, *Bull.* (1948), 43. M. Nilsson, *Die Hellenistische Schule* (1955), σ. 54. Chr. Pélékidis, ἑ.ἀ. σ. 277. Εἰς ἐπιγραφὴν τοῦ Γυμνασίου Ἐρετρίας χρονολογημένην περὶ τὰ τέλη τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. Syll.³ 714, στίχ. 17 - 22, ὁ γυμνασίαρχος ἀνέθηκεν ἐκ

μα Π², 3734 ἔρευνα, ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ παραστάσεως συνήθους ἀγγείου.

Ἀλλὰ ὁ ἀπεικονιζόμενος ἐδῶ ἀμφορεὺς (εἰκ. 2), ἄνευ παρεμβολῆς προσώπων καὶ εἰς τὸ κυριώτερον σημεῖον τῆς στήλης, εἶναι ἀναμφιβόλως Παναθηναϊκὸς καὶ ἀσφαλῶς χρονολογούμενος τὸ 126/7 μ.Χ., προστίθεται εἰς τὰ ἐλάχιστα παραδείγματα ἀμφορέως Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς¹⁹. Παρὰ τὴν ἀπώλειαν τῆς ζωγραφικῆς διακοσμήσεως ἀποδίδεται σαφῶς εἰς τὸ ἀνάγλυφον τὸ σχῆμα καὶ ὁ ὄγκος τοῦ ἀγγείου (ὑψ. 0,10 μ.) καὶ ἡ χαρακτηριστικὴ κάμψις τῶν σιγμοειδῶν λαβῶν, αἱ ὁποῖαι ἐκφύονται ὑπὸ τὸ πῶμα, καὶ σήμερον — ἐλλείπει τοῦ χρώματος — ἐμφανίζονται ὡς σύμφυτοι μὲ τὸ χεῖλος. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἐχαράχθη μία γραμμὴ, ἡ ὁποία διαχωρίζει τὸ κυρίως ἀγγεῖον ἀπὸ τὸ δι-ογκούμενον ἐλαφρῶς πῶμα²⁰, ἐνῶ εἰς τὸ

τοῦ ἰδίου τὸ διδόμενον ἄθλον ὑπὸ τοῦ δήμου τῷ νικήσαντι τὸν ἀπὸ τοῦ Ἡρακλείου δρόμον κλπ. καὶ τὸν τ(ῶ) Ἡρακλεῖ τιθέμενον ἀγῶνα συντέλεσας τὴν εἰς τὰ ἄθλα δαπάνην ἀνῆλωσεν ἐκ τοῦ ἰδίου. Εἰς ἄλλην ἐπιγραφὴν πρὸ τοῦ 120 π.Χ. OGI, 339, στίχ. 78 κ.ἐ. ἀναφέρεται ὅτι ὁ γυμνασίαρχος ἀνέγραψε τοὺς νικήσαντας, ἀφοῦ ἐκεῖνος εἶχε θέσει ἄθλα πάντων τῶν ἀθλημάτων τοῖς τε νέοις καὶ τοῖς ἐφήβοις.

19. Δὲν περιλαμβάνεται εἰς τὸ ἐμπεριστατωμένον ἄρθρον τοῦ R. Edwards, *Panathenaics of Hellenistic and Roman Times* (Hesperia 26 (1957), σ. 320 - 349 καὶ εἰδικώτερον εἰς σ. 323, σημ. 5 καὶ 6), παρ' ὅλον ὅτι ἀναφέρεται ἀπλῶς ὡς ἀμφορεὺς Παναθηναϊκὸς ὑπὸ S. Dow, *Panathenaic Amphorae from the Hellenistic Period*, εἰς Hesperia 5 (1936), σ. 55.

20. Ὀλίγαι εἶναι αἱ δυνατότητες συγκρίσεως, διότι σπανίως διεσώθη τὸ πῶμα εἰς τοὺς ἀμφορεῖς Ἑλληνιστικῶν χρόνων ὡς εἰς τὸν Παναθηναϊκὸν ἀμφορέα τῆς συλλογῆς Vogell τοῦ Μουσείου τοῦ Βερολίνου χρονολογούμενον εἰς τοὺς Ἑλληνιστικοὺς χρόνους, J. D. Beazley, *Development of Attic Black - Figure*, σ. 100, πίν.

κάτω μέρος μία ἀκόμη ἐγγάρακτος γραμμὴ δηλοῖ τὴν μετάβασιν εἰς τὴν ὑψηλὴν

49, 4. N. Κοντολέοντος, Ἑλληνιστικοὶ Παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς εἰς AE 1937, σ. 579, 585. R. Edwards, ἔ.ἀ., σ. 321, πίν. 82. Ἀπεικονίσεις ἀμφορέως μὲ πῶμα ἔχομεν εἰς τὴν παράστασιν τῆς ὑδρίας Hadra τοῦ Μουσείου Μπενάκη (Συλλογῆς Λουκᾶ Μπενάκη) Ἑλληνιστικῶν χρόνων, ἀμφορέα ἐπίσης Παναθηναϊκόν, συνδεόμενον ὡς πρὸς τὸ σχῆμα καὶ τὰς λαβὰς μὲ τὸν ἀμφορέα Vogell τοῦ Μουσείου τοῦ Βερολίνου (πρβλ. R. Edwards, ἔ.ἀ. σ. 384, πίν. 87) καὶ εἰς τὸ μωσαϊκόν Δήλου (C. Smith, BSA III (1896-7), σ. 183 - 192, πίν. 16. S. Dow, *Panathenaic Amphorae from the Hellenistic Period* εἰς Hesperia 5 (1936), σ. 54. N. Κοντολέοντος, Ὀδηγὸς τῆς Δήλου (1950), σ. 99, εἰκ. 51). Ἐπίσης διακρίνεται εὐκρινῶς εἰς τὰ χαλκὰ Ἀθηναϊκά νομίσματα Νέας Τεχνοτροπίας τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀγορᾶς (F. S. Kleiner, *The Agora Excavations and Athenian Bronze Coinage*, Hesperia 45 (1976), σ. 6 - 7, εἰκ. 60 - 66 καὶ 84 - 86 εἰς πίν. 3 - 4 τυπολογικὴ ὁμάς 9, 10, 15 καὶ ἄλλα νομίσματα χρονολογούμενα ὡς σύγχρονα), τὰ ὁποῖα γενικῶς ἔχουν μεγάλην ὁμοιότητα μὲ τὸν ἀμφορέα τοῦ ἀναγλύφου τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου. Μεγαλύτεραν ὁμως ὁμοιότητα παρατηροῦμεν εἰς τὸ πῶμα τῶν ἀπεικονιζομένων ἀμφορέων εἰς τὸ ἐπιτύμβιον ἀνάγλυφον τῶν Θηβῶν, τὸ ὁποῖον χαρακτηρίζεται «πιθανῶς ὡς κωνικόν πῶμα» (P. M. Fraser καὶ T. Rönne - Linders εἰς *Opuscula Atheniensia* X (1971), σ. 60, ἰδὲ καὶ κατωτέρω σημ. 35). Ἐν μόνον πῶμα τῶν Παναθηναϊκῶν ἀμφορέων τῆς Ρηνείας διεσώθη (N. Κοντολέοντος, AE 1937, σ. 578, ἀριθ. 9, εἰκ. 15 γ). Παρὰ τὸ διαφορετικόν σχῆμα τῶν λαβῶν ὁ ἀμφορεὺς τοῦ ἀναγλύφου EM 8432 ἔχει ὁμοιότητα, ὡς πρὸς τὸ πῶμα πάντοτε, μὲ τοὺς λιθίνους ἀμφορεῖς Ρωμαϊκῶν χρόνων τοῦ Μουσείου Ny - Carlsberg Κοπεγχάγης (πρβλ. κατὰλογον Ny - Carlsberg Glyptothek (1907), πίν. 38, ἀριθ. 506 καὶ 507) καὶ τὸν προερχόμενον ἐκ τῆς λίμνης τοῦ Nemi (R. Edwards, ἔ.ἀ. σ. 323, σημ. 6, πίν. 87), εἰς τὸν ὁποῖον αἱ λαβαὶ ἀρχίζουν ἀμέσως ὑπὸ τὸ πῶμα. Ἐπίσης, ὁμοιότης τοῦ πώματος παρατηρεῖται μὲ τὰ καλύμματα κάλπης τοῦ Μουσείου Δήλου (N. Κοντο-

βάσιν τοῦ ἀγγείου²¹. Ἐδῶ, εἰς τὸ κατώτατον σημεῖον τῆς βάσεως, εἶναι καὶ πάλιν τὸ ἀνάγλυφον ἐλαφρῶς ὑψηλότερον. Πλήν τοῦ πώματος καὶ τῆς βάσεως τὸ ἀγγεῖον ἔχει πλαστικότητα καὶ εἰς ἄλλα σημεῖα, διότι τὸ ἀνάγλυφον μειοῦται εἰς τὸν λαιμόν καὶ τὰς λαβάς (εἰς τὸ ὕψος τοῦ λαιμοῦ περίπου). Τὸ καθαρῶς φοειδὲς σχῆμα τοῦ ἀγγείου καὶ κυρίως αἱ σιγμοειδεῖς λαβαὶ ἐνθυμίζουν μᾶλλον τοὺς Παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς, τοὺς ἀποδιδομένους εἰς τοὺς Ἑλληνιστικοὺς χρόνους²² παρὰ τὰ ἐλάχιστα παραδείγματα ἀγγείων εἰς σχῆμα Παναθηναϊκοῦ ἀμφορέως Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, μετὰ τῶν ὁποίων ἔχει κοινὸν χαρακτηριστικὸν τὴν ὑψηλὴν βάσιν²³. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὸ σχῆμα τοῦ πραγματικοῦ ἀγγείου ἀπεδό-

λέοντος, ἔ.ἀ., σ. 588 - 589, εἰκ. 17), ὥστε ἐπιβεβαιοῦται ἡ διατυπωμένη ἐκεῖ διὰ πρώτην φοράν ἐπίδρασις τοῦ σχήματος τῶν Παναθηναϊκῶν ἀμφορέων.

21. Ὑψηλὴν βάσιν ἔχουν οἱ χρονολογούμενοι εἰς τοὺς Ρωμαϊκοὺς χρόνους ἀμφορεῖς μετὰ πώματος τοῦ Μουσείου Κοπεγχάγης, ὁ ἀμφορεὺς τοῦ Nemī καὶ οἱ ἀπεικονιζόμενοι εἰς τὰ χαλκᾶ Ἀθηναϊκὰ νομίσματα, τὰ χρονολογούμενα ἐντὸς τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. (περὶ τῶν ὁποίων βλ. ἀνωτέρω σημ. 20).

22. Ὁ ἀμφορεὺς τοῦ Μουσείου Βερολίνου (ἀνωτέρω σημ. 20) θεωρεῖται πρόδρομος τῶν ρηναϊκῶν ἀγγείων (N. Κοντολέοντος, ἔ.ἀ., σ. 585), τὰ ὁποῖα ἔχουν μὲν σιγμοειδεῖς λαβάς, ἀλλὰ χαμηλὴν σχετικῶς βάσιν μὲ ραδινὴν τὴν μετὰβασιν ἐκ τοῦ σώματος (τὸ ὅποιον δὲν ἔχει σχῆμα φοειδὲς, ὡς τὸ ἀγγεῖον τοῦ ἀναγλύφου τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου).

23. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 21. Ἐκ τῶν θραυσμάτων ἀμφορέως χρονολογούμενων εἰς τοὺς Ρωμαϊκοὺς χρόνους (R. Edwards, ἔ.ἀ. σ. 326) μόνον τὸ ὑπ' ἀριθ. 24 (πίν. 81, 88) καὶ 25 (πίν. 88) ἔχουν ὅμοιον σχῆμα λαιμοῦ μὲ τὸν ἀμφορέα τοῦ ἀναγλύφου EM 8432, ἐνῶ αἱ λαβαὶ ἐκφύονται ἀμέσως ὑπὸ τὸ χεῖλος (πρβλ. περιγραφὴν σ. 342).

θη πιστῶς (ἴσως μόνον ἡ ἀπόληξις τοῦ πώματος συνεπιέσθη χάριν τοῦ ἐπιστυλίου) εἰς τὸ πρόστυπον τοῦτο ἀνάγλυφον, τὸ ὅποιον παρουσιάζει ἀξιόλογον πλαστικότητα καὶ ἄλλου, ἰδιαιτέρως μάλιστα εἰς τὸν κλάδον τοῦ φοίνικος. Δυστυχῶς δὲν διεσώθη ἡ παράστασις τοῦ ἀγγείου, ἡ ὁποία θὰ ἐπεξηγήει πολλὰ καὶ ἦτο δυνατόν νὰ παρατηρηθῇ ἀνέτως, ἀφοῦ τὸ μικρὸν μνημεῖον, τὸ ὅποιον ὀρθῶς ὁ Στ. Κουμανοῦδης ἐχαρακτήρισεν τότε ὡς πλάκα, ἦτο προφανῶς ἀνηρητημένον εἰς τοῖχον τοῦ Γυμνασίου²⁴.

Παρ' ὅλον ὅτι ἀγνοοῦμεν τὰς διαστάσεις (καὶ τὴν χωρητικότητα κατὰ συνέπειαν) τοῦ ἀγγείου ἢ ἀκόμη ἐὰν τοῦτο ἔφερε τὴν κανονικὴν ἐπιγραφὴν, νομίζομεν, ὅτι πρόκειται δι' ἀπεικόνισιν τοῦ ἐπισήμου Παναθηναϊκοῦ ἀμφορέως καὶ ὅχι δι' οἰανδῆποτε ἄλλην μίμησιν ἀγγείου τοῦ αὐτοῦ σχήματος καὶ εἰς διάφορον ὑλικόν (μετάλλιον ἢ λίθον). Τοῦτο προκύπτει κυρίως ἐκ τῆς διατυπωμένης σήμερον ἐρμηνείας τοῦ ἐπιγράμματος ἐν συσχετισμῷ πρὸς τὰ ἀπεικονιζόμενα ἄθλα, τὰ ὁποῖα ἀπαντοῦν ἐπίσης εἰς Ἀθηναϊκὰ νομίσματα ὡς σύμβολα καὶ εἰς ἀπίστευτον ποικιλίαν τύπων²⁵. Εἶναι ἀ-

24. Τοῦτο εἶναι φανερόν, διότι ἀφ' ἐνὸς μὲν τὸ κατώτατον μέρος, προοριζόμενον νὰ παραμείνῃ ἀκάλυπτον, εἶναι λεῖον καὶ στιλπνόν, ἐνῶ ἡ ὀπισθία ὄψις καὶ μέχρι περίπου τοῦ μέσου ἐκάστης πλευρᾶς ἦτο ἄδρως ἐπεξεργασμένη, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐχρησιμοποίησαν διὰ τὴν ἀσφαλεστέραν προσαρμογὴν του εἰς τὸν τοῖχον, δύο στενὰ μέταλλα στηρίγματα, τὰ ὁποῖα περιέσφιγγον τὰς πλευρὰς ἀπὸ τὴν κυρίαν ὄψιν μέχρις ὀπίσω (αἱ ἐγκοπαὶ τῶν ὕψους 0,01 μ., διακρίνονται εἰς τὰς παραστάδας, ἰδίως εἰς τὴν δεξιάν, ὅπου καὶ ἔχνη σκωρίας).

25. Ἐξ αἰτίας τῆς ποικιλίας αὐτῆς πιστεύεται ὅτι ὑπῆρξαν διάφοροι ἔκτακτοι ἐκδόσεις πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν δαπανῶν διὰ τοὺς ἀγῶ-

ναμφιβόλως δύσκολον νά θεωρηθῇ συμπτωματικὸν τὸ γεγονός ὅτι εἰς τὸν ὀπισθότυπον τῶν Ἀθηναϊκῶν αὐτοκρατορικῶν νομισμάτων, παρὰ τὸ δένδρον ἐλαίας καὶ τὴν γλαῦκα, συνυπάρχουν ὁ ἀμφορεὺς καὶ ὁ κλάδος φοίνικος, ἄλλοτε εἰς τὸ ἔξεργον καὶ ἄλλοτε ὡς ὑψηλὸν δένδρον φοίνικος παρὰ τὸν ἀμφορέα, ἐφ' ὅσον σήμερον διὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν νομισμάτων αὐτῶν, τὰ ὅποια ἔχουν συσχετισθῇ μὲ τὴν ἐορτὴν τῶν Παναθηναίων²⁶, ἐπεκράτησεν ἐκ νέου ἡ ἄποψις τοῦ Ἱ. Σβορώνου²⁷, ὅτι δηλ. ἀνῆκον εἰς τὴν νομισματοκοπίαν τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ²⁸.

Εἶναι γνωστὸν ἐπίσης ὅτι εἰς τὰ λεγόμενα « ἀγωνιστικοῦ τύπου » Ἀθηναϊκά νομίσματα τῶν Αὐτοκρατορικῶν χρό-

νων, ἡ ἀρχὴ τῶν ὁποίων σήμερον τοποθετεῖται εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἀδριανοῦ²⁹, ἀπεικονίσθη καὶ ὁ στέφανος (ἐκτὸς τοῦ φοίνικος καὶ τοῦ ἀμφορέως ὑπὸ τὴν τράπεζαν). Ἀλλὰ ὁμοία ἀκριβῶς παράστασις καὶ τῶν τριῶν συμβόλων ὑπάρχει, ὡς γνωστὸν, εἰς τὴν Δῆλον καὶ συγκεκριμένως εἰς τὸ λαμπρὸν μωσαϊκὸν τοῦ Παναθηναϊκοῦ ἀμφορέως³⁰, μὲ παράστασιν ἄρματοδρομίας, ὅπου ἄριστερὰ ἔμπρὸς προβάλλει ὁ στέφανος, ἄθλον ἐπίσης τῶν Παναθηναίων³¹, καὶ ὀπισθεν τοῦ ἀμφορέως κλάδος φοίνικος. Σχετικῶς θὰ ὑπενθυμίσωμεν τὴν ἐρυθρὰν βαφὴν τοῦ ἀμφορέως εἰς τὸ ἀνάγλυφον εἰς ἀντιπαραβολὴν μὲ τὴν χρῆσιν ἐρυθρῶν ψηφίδων διὰ τὸ βάθος τῆς σκηνῆς τοῦ ἄρματος εἰς τὸ μωσαϊκόν³².

νας καὶ τὴν τέλεσιν τῶν ἐορτῶν (J. Shear, *Athenian Imperial Coinage* εἰς *Hesperia* 5 (1936), σ. 296 κ.ε.).

26. J. Shear, ἔ.ἀ. σ. 301, εἰκ. 12, ἀριθ. 11 καὶ 12 - 13 καὶ διὰ τὰ νομίσματα 2ου μ.Χ. αἰ. ἀπὸ σ. 318. Διὰ τὴν ἀπόδοσιν εἰς τὴν ἐορτὴν τῶν Παναθηναίων J. Shear, ἔ.ἀ., σ. 301 - 302 καὶ σ. 323. Συγχρόνως ὁ S. Dow, *Panathenaic Amphorae from the Hellenistic Period*, *Hesperia* 5 (1936), σ. 55 πιστεύει ὅτι ὁ ἀμφορεὺς ὡς σύμβολον εἰς τὰ νομίσματα συμβολίζει « something more than a mere memory of earlier athletics awards ».

27. Ἱ. Σβορώνου, Νομισματικὸν εὑρημα Ἐλευσίνος εἰς *Journal International d'Archéologie et Numismatique* VII (1904), σ. 107 - 142. B. V. Head, *Historia Numorum* 2 (1911), σ. 389 - 390.

28. Ἀντὶ τῆς χρονολογήσεως εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Αὐγούστου J. Shear, ἔ.ἀ. σ. 318 πρβλ. J. H. Kroll, *The Eleusis Hoard of Athenian Imperial Coins and some Deposits from the Athenian Agora* εἰς *Hesperia* 42 (1973), σ. 326 κ.ε. καὶ 329 (ὅπου εἰς *Addenda* ἡ πληροφορία βάσει ἀνασκαφικῶν δεδομένων τῆς Ἀγορᾶς ὅτι τὰ Ἀθηναϊκά νομίσματα Αὐτοκρατορικῶν χρόνων δὲν ἐκόπησαν πρὸ τοῦ 100 μ.Χ.).

29. J. Shear, ἔ.ἀ. σ. 304 - 306. J. H. Kroll, ἔ.ἀ. σ. 328 - 329. J. et L. Robert, *Bull.* (1974), σ. 224. Διὰ τὰ νομίσματα αὐτὰ, πρβλ. J. Svoronos, *Les monnaies d'Athènes* (1923 1926), πίν. 88, 55 - 57 καὶ πίν. 91, 46 - 48.

30. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 20. Διὰ τὸν συμβολισμὸν σχετικῶς μὲ τὴν σύνθεσιν ἀμφορέως καὶ κλάδου φοίνικος εἰς διάφορα παραδείγματα Ἑλληνιστικῶν χρόνων πρβλ. P. M. Fraser καὶ T. Rönne - Linders, ἔ.ἀ. σ. 60. (Βλ. ἀνωτέρω σημ. 15).

31. Στέφανος εἶναι τὸ πρῶτον ἄθλον τῶν Παναθηναίων εἰς τοὺς σωζομένους στίχους τῆς I στήλης τοῦ καταλόγου εἰς IG II², 2311 χρονολογούμενης μεταξὺ τῶν ἐτῶν 400 - 350 π.Χ. L. Deubner, *Attische Feste* 1932 (ἔκδ. 1969), σ. 34, σημ. 15. Πρβλ. ἐπίσης εἰς τὸ ἐπίγραμμα Μαγνησίας (O. Kern, *Die Inschriften von Magnesia am Maeander* (1900) ἀριθ. 181, στίχ. 9 - 10) μεταξύ τῶν ἄλλων ἄθλων τοῦ Ἀριστομάχου καταλέγεται « καὶ Παναθηναίων ἱερὸν στέφος » διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ ἐπιγράμματος τὸ 140 μ.Χ. περίπου L. Moretti, *Iscrizioni Agonistiche Greche* (1953), σ. 198 κ.ε.

32. Διὰ τὴν περιγραφὴν τοῦ ἀμφορέως εἰς τὸ μωσαϊκὸν καὶ τὴν μίμησιν τῶν χρωμάτων ἑνός « ἀλθινοῦ » ἀμφορέως πρβλ. C. Smith, *BSA* III (1896 - 7), σ. 183, πίν. 16.

Ἐπὶ τοῦ παρόντος δὲν δυνάμεθα νὰ υπολογίσωμεν κατὰ πόσον ἡ ἀπεικόνισις τῶν ἄθλων εἰς τὸ ἀναγλύφον μετὰ τοῦ ἐπιγράμματος IG II², 3734 τοῦ 126/7 μ.Χ. εἶναι δυνατόν νὰ ἀποτελέσῃ, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς τυπολογίας καὶ τῶν ἀνασκαφικῶν καὶ ἄλλων δεδομένων, στοιχείον διὰ τὴν χρονολόγησιν συγκεκριμένης σειρᾶς νομισμάτων ἢ ἔνδειξιν διὰ τὸν ἀκριβῆ προσδιορισμὸν τοῦ πρώτου ἔτους τῆς ἀπὸ Ἀδριανοῦ χρονολογίας³³.

Οἰαδήποτε ὁμῶς καὶ ἂν εἶναι ἡ ἀξιολόγησις τοῦ μικροῦ μνημείου τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου ἐν σχέσει πρὸς τὴν νομισματοκοπίαν ἐπὶ Ἀδριανοῦ εἰς τὰς Ἀθήνας ἢ τὸν καθορισμὸν τοῦ ἔτους ἐνάρξεως τοῦ χρονολογικοῦ συστήματος κατὰ Παναθηναϊδας, βέβαιον εἶναι ὅτι τοῦτο ἀποτελεῖ τεκμήριον διὰ τὴν συνέχισιν τῶν Παναθηναϊκῶν ἀμφορέων ὡς ἄθλων εἰς τὴν Ρωμαϊκὴν ἐποχὴν καὶ παραδίδει συγκεκριμένως τὸ σχῆμα τῶν διὰ τὸ ἔτος 126/7 μ.Χ.³⁴. Τὸ νόημα τοῦ ἐπι-

γράμματος IG II², 3734 εἶναι τώρα σαφές³⁵ : ἐξυμνεῖ — ἂν ὄχι περισσοτέρας — τοῦλάχιστον μίαν νίκην τοῦ ἐφήβου Μαρκιανοῦ ἐντὸς τοῦ ἔτους 126/7 μ.Χ. ἐπὶ ἄρχοντος Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, ἐπὶ τῶν

στασις τοῦλάχιστον 4 ἄθλων ἐνεπιγράφων μετὰ τὴν ὀνομασίαν τῶν ἀντιστοιχῶν ἀγώνων (D. von Bothmer, *Bull. Metr. Mus.* 19 (1960 - 61), σ. 182, εἰκ. 1. O. Broneer, εἰς *AJA* 61 (1962), σ. 261, σημ. 22, πίν. 67, 2. J. et L. Robert, *Bull.* (1963), 80. SEG 21 (1965), ἀριθ. 698. J. Frel, *Panathenäische Preisamphoren* (1973), *Keramikos* - Heft 2, σ. 31 - 32, εἰκ. 34)· κατὰ συνέπειαν καὶ ἡ χρονολόγησις τοῦ ἄνευ πώματος Παναθηναϊκοῦ ἀμφορέως, ὁ ὁποῖος ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τοῦ σώματος καὶ τὰς σιγμοειδεῖς λαβὰς, ἐκφυομένας μάλιστα ὑπὸ τὸ χεῖλος, τὸν ὑψηλὸν λαίμῳ καὶ κυρίως τὸν ραδινὸν πόδα, διαφέρει αἰσθητῶς ἀπὸ τὸν ἀμφορέα τοῦ ἀναγλύφου τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου καὶ σχετίζεται στενῶς μὲ τοὺς ἀμφορεῖς Ἑλληνιστικῶν χρόνων (βλ. ἀνωτέρω σημ. 20). Ἀντιθέτως, οἱ ἀμφορεῖς εἰς τὰς μετόπας τοῦ ἐπιτυμβίου ἀναγλύφου τῶν Θηβῶν, τοῦ ὁποῖου ἡ χρονολόγησις, ἐξηρημένη ἐκ τῆς μεταγενεστέρας ἐπιγραφῆς, παραμένει ἄγνωστος (Ἰ. Θρεψιάδη, Ἡ ἐπὶ ἀνέκθεσις τοῦ Μουσείου Θηβῶν εἰς *AE* (1963): Χρονικά, σ. 17, πίν. IE β. P. M. Fraser καὶ T. Rönne-Linders, *Some more Boeotian and West Greek Tombstones* εἰς *Opuscula Atheniensia* X (1971) ἀριθ. 102, φωτ. 17, σ. 55, 56, 60 καὶ σ. 62 - 63 διὰ τὴν χρονολόγησιν), ἔχουν ἔντονον ὁμοιότητα μὲ τὸν Παναθηναϊκὸν ἀμφορέα εἰς τὸ ἀναγλύφον τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου (ὄχι τόσον εἰς τὸ σχῆμα, ὅσον εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν λαβῶν, τὸ εἶδος τοῦ πώματος καὶ τὴν ὑψηλὴν βάσιν).

35. Πρβλ. σχόλια διὰ τὸ ἐπιγράμμα (εἰς IG III, 1, 736) τοῦ P. Graindor, *Athènes sous Hadrien* (1934), σ. 100, σημ. 3.

33. Ἡ πρότασις διὰ τὸ ἔτος 126/7 μ.Χ. ὡς ἀρχὴ τῆς χρονολογίας αὐτῆς ἔχει πρὸ πολλοῦ ἐγκυριασθῇ (P. Graindor, *Hérode Atticus* (1930), σ. 65, σημ. 2. Τοῦ αὐτοῦ, *Athènes sous Hadrien* (1934), 48) καὶ ὡς ὀρθότερα φέρεται βάσει τῶν ἐπιγραφῶν τοῦ Ἀριστομάχου (O. Kern, *Die Inschriften von Magnesia am Maeander*, ἀριθ. 180 καὶ 181, βλ. ἀνωτέρω σημ. 31) ἢ χρονολόγησις τὸ 118/9 μ.Χ. (L. Moretti, *Iscrizioni Agonistiche Greche* (1953), σ. 202 - 3. Ἡ. Καπετανοπούλου, εἰς *AE* (1972), σ. 149).

34. Ἐνθ' π.χ. εἶναι ἀβεβαία ἡ χρονολόγησις ἐντὸς τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ. τοῦ κολοβοῦ ἀναγλύφου τῆς Ν. Ὑόρκης, ὅπου διεσώθη μέρος τοῦ πρώτου στίχου ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ νικητοῦ, υἱοῦ τοῦ Ἀλεξάνδρου Ραμνουσίου (IG II², 3145. J. Kirchner, *P. A.* 516), καὶ ἡ παρά-

ήμερων τοῦ ὁποίου, ὡς γνωστόν, ὁ θεσμός τῆς ἐφηβείας ἀνεβίωσε³⁶ καὶ ἡ ἐορτὴ τῆς θεᾶς ἀνέκτησε τὴν παλαιὰν αἵγλην εἰς

μῖαν ἀτμόσφαιραν ὁλοὲν μεγαλυτέρας πολυτελείας³⁷.

ΝΤ. ΠΕΠΠΑ - ΔΕΛΜΟΥΖΟΥ

36. Κατὰ τὸν Φιλόστρατον, Βίοι Σοφιστῶν Β, I, 5 (σ. 59, Kayzer) ὁ Ἡρώδης ἐμερίμνησε διὰ τὴν ἀλλαγὴν τοῦ χρώματος τῆς χλαμύδος τῶν ἐφήβων. P. Graindor, Hérode Atticus (1930), σ. 133, σημ. 3. Τοῦ αὐτοῦ, Athènes sous Hadrien (1934), σ. 98 κ.έ. Chr. Pélékidis ἔ.ἀ. σ. 15 - 16.

37. Κατὰ τὸν Φιλόστρατον, Βίοι Σοφιστῶν, Β, I, 5 (σελ. 58 - 59, Kayzer) ὁ Ἡρώδης ὁ Ἀττικὸς ἀνέλαβε τὴν ἀγωνοθεσίαν τῶν Πανελληνίων καὶ τῶν Παναθηναίων, ἀφοῦ ὑπῆρξε ἄρχων. Ἐνῶ συμφώνως πρὸς τὴν IG II², 3190 (EM 10280) ἦτο ἄρχων τὸ 126/7 μ.Χ. (βλ. ἀνωτέρω σημ. I), ἡ ἀγωνοθεσία τῶν Παναθηναίων τοποθετεῖται μετὰ τὸ 130/1 μ.Χ., ὅποτε χάρις εἰς τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ αὐτοκράτορος Ἀδριανοῦ καὶ τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, ἡ ἐορτὴ τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς ἐτελέσθη μὲ μυθώδη πολυτέλειαν (P. Graindor, Hérode Atticus (1930), σ. 64 - 65. Τοῦ αὐτοῦ, Athènes sous Hadrien (1934), σ. 47 - 49. J. Shear, ἔ.ἀ., σ. 322. D. Geagan, The Athenian Constitution after Sulla εἰς Hesperia, Suppl. XII (1967), σ. 132. Διὰ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ χωρίου τοῦ Φιλοστράτου, σχετικῶς μὲ τὰ Παναθήναια καὶ Πανελλήνια ἐπὶ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, πρβλ. M. Woloch, Roman Citizenship and the Athenian Elite (1973), σ. 174.

THE EPIGRAM IG II², 3734 AND THE PANATHENAIAC AMPHORA

A small fragment EM 9983 inscribed with the beginning of two of the lines, published erroneously as an epitaph : *Μνημόριον / Πτολεμαίων* is identified at the Epigraphical Museum as part of the epigram IG II², 3734, concerning the ephebes in the archonship of Herodes (126/7 A. D.).

This provides an opportunity to present the restoration of the stele EM 8432 together with the fragment EM 9983 (i. e. lines 6 - 7 of IG II², 3734) and to give the dimensions of the small monument. Some observations are appro-

priate especially on its meaning: namely that it commemorates the achievements of the ephebes or their participation at the festivals and that the objects depicted in the relief (crown, amphora and a palm branch) could be *ἄθλα* of the ephebes. According to the restoration *αὐτὸς δ'* (7th line, see *supra* n. 10), Diogenes of the tribe Antiochis paid for the erection of the stele when his friend Markianos (of the tribe Ptolemais) had to undertake these expenses. Despite this, it would be hazardous to restore *Markianos* as the friend of a

certain Diogenes mentioned in another epigram from Megara (IG VII, 118. G. Kaibel, Epigr. Graec. 958).

Trying to explain the epigram, which is surely not written in honour of the cosmete, it was necessary to study the vase in the shape of Panathenaic amphora (fig. 2). As it is not possible to know if the vase was inscribed and the dimensions of its pattern amphora to compare it with the standard of the Panathenaic amphorac, the research was first done on the ephebic life at the Gymnasion, considering the possibility that it could be an oil amphora i.e., an award for the gymnic games (given, perhaps, by the gymnasiarch, who was in relation with the distribution of the oil, see *supra* nn. 16 - 18).

Although the representation on the relief EM 8432 of the amphora with the traces of red colour, together with a crown and a palm branch, is surely

that of a Panathenaic - prize amphora, the form is a derivation from the hellenistic ones going down to the Roman times (conical lid, handle - root from the lip, ovoid body with a big base, see *supra* nn. 20 - 23). Thus we have the official Panathenaic amphora of the year 126/7 A. D., when Herodes Atticus was archon, and the meaning of the epigram clarified : it commemorates one victory — or even more — of the ephebe Markianos at 126/7 A. D. (see *supra* n. 11).

The fact that these symbols (crown, Panathenaic amphora and palm branch) appear on the surely dated relief EM 8432, as also on several issues of the Athenian Imperial coinage, could offer an indication for a more precise date of the coins attributed yet to the Panathenaic festivals under Hadrian and perhaps also for the beginning of the new Panathenaic era.

DINA PEPPAS-DELMOUSOU

ΑΨΙΔΩΤΟΙ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΙ ΤΑΦΟΙ ΣΤΗ ΜΕΣΣΗΝΙΑ*

Στὴ δημοσίευση τοῦ σημαντικότερου γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς Μυκηναϊκῆς καὶ Πρω-

τογεωμετρικῆς Μεσσηνίας νεκροταφείου τῆς Καρποφόρας¹, ὅπου παρουσιάζονται

*Ἡ μελέτη αὕτὴ ἀφιερώνεται στὴ μνήμη τοῦ τεχνίτη τοῦ Μουσείου τῆς Πύλου Γιώργη Ἀλεξάκη, ποὺ ὑπῆρξε ἀφοσιωμένος καὶ ἀκούραστος συνεργάτης ὅλων μας, ὅσοι δουλέψαμε κατὰ καιρὸς στὴ Μεσσηνία.

1. Ἀγγ. Χωρέμης, Μυκηναϊκοὶ καὶ Πρωτογεωμετρικοὶ Τάφοι εἰς Καρποφόραν Μεσσηνίας, ΑΕ 1973, σελ. 25 - 74 (στὸ ἐξῆς ΑΕ 1973).

οί τάφοι που ανασκάφηκαν κατά τὰ ἔτη 1967 καὶ 1969, περιλαμβάνεται καὶ μιὰ ομάδα κτιστῶν πεταλοειδῶν τάφων μὲ ἐκφορικά τοιχώματα (οἱ τάφοι Νικητοπούλου 1 καὶ Τσαγδῆ 1, 2), που χρονολογούνται στὴν Πρωτογεωμετρικὴ περίοδο². Στὸ ἴδιο νεκροταφεῖο ἐρευνήθηκε τὸ 1971 στὴ θέση Ἀκόνες, ἓνας μικρὸς τύμβος, που περιεῖχε τρεῖς μυκηναϊκοὺς τάφους, δύο κτιστοὺς ἀψιδωτοὺς (Ἀκόνες I καὶ III) καὶ ἓναν παιδικὸ κιβωτιόσχημο (Ἀκόνες II)³. Οἱ ἀψιδωτοὶ εἶχαν ἐπίσης ἐκφορικά τοιχώματα· ὁ I, που διατηρήθηκε σχεδὸν ἀκέραιος, εἶχε τὸ ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου στὴ στενὴ πλευρά, χωρὶς ἰδιαίτερο δρόμο, ὅπως οἱ πρωτογεωμετρικοί, καὶ ἐπίπεδες καλυπτῆριες πλάκες, ὅπως ἐκεῖνοι. Μὲ ἀφορμὴ τοὺς τάφους αὐτοὺς θὰ ἐπιχειρήσουμε νὰ βροῦμε τὰ μυκηναϊκὰ πρότυπα τῶν πεταλοειδῶν πρωτογεωμετρικῶν, γιὰ νὰ στηρίξουμε τὴν ἄποψη, ὅτι τὸ σχῆμα αὐτὸ δὲν εἶναι ἀνάμνηση ἢ ἐξέλιξη τῶν θολωτῶν⁴, ἀλλὰ ἡ συνέχεια μιᾶς σειρᾶς ἀψιδωτῶν μυκηναϊκῶν τάφων, ὅπου ἐπιβιώνει ἡ παράδοση τῶν ΜΕ ἀψιδωτῶν οἰκίδων.

Ὁ τάφος Νικητοπούλου 2 τῆς Καρποφόρας⁵ ἐντάσσεται — μὲ ἐπιφύλαξη — ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα στὸν τύπο τῶν « κτιστῶν θαλαμοειδῶν ὀρθογωνίου κατόψεως », σχῆμα που ὑπῆρξε ἰδιαίτερα διαδεδομένο στὴν Κρήτη⁶. Ὁ τάφος σώζεται μόνο κατὰ τὴ ΒΔ γωνία του· ἀπὸ τὸ δημοσιευόμενο ὅμως σχέδιο καὶ τὴ φωτογρα-

φία⁷ οδηγούμεστε στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ τάφος αὐτὸς δὲν ἔχει ὀρθογώνια κάτοψη ἀλλὰ ἀψιδωτή⁸. Τὸ ὑπόλειμμα τοῦ τάφου Νικητοπούλου 2 εἶναι σχεδὸν βέβαιο, ὅτι ἀνήκει στὸν ἴδιο τύπο μὲ τοὺς τάφους Ἀκόνες I καὶ III. Ἀπὸ τὰ εὐρήματα χρονολογεῖται στὶς ΥΕ III Α καὶ III Β περιόδους, εἶναι δηλαδὴ ὁ πιὸ κοντινὸς πρόγονος τῶν πεταλοειδῶν. Οἱ τάφοι Ἀκόνες I καὶ III εἶναι παλαιότεροι, ὅμως ἡ ἔλλειψη κεραμεικῶν εὐρημάτων στὶς ταφές που περιεῖχαν, δὲν ἐπιτρέπει ἀκριβέστερη χρονολόγηση ἀπὸ ἐκείνην που μᾶς δίνει τὸ κύπελλο μὲ τὸ ἔντονα ἔκτυπο χεῖλος καὶ τὴν ἐπίπεδη βάση, που βρέθηκε στὸν III⁹. Τὸ κύπελλο αὐτὸ ἀνήκει σὲ παραλλαγὴ τοῦ τύπου 211 τοῦ Furumark, που χρονολογεῖται στὴν ΥΕ II περίοδο (FS 58, τύπος 211, Μ.Ρ. εἰκ. 13 καὶ σελ. 620).

Ἔχουμε λοιπὸν μέσα στὸ ἴδιο τὸ νεκροταφεῖο τῆς Καρποφόρας τὰ μυκηναϊκὰ πρότυπα τῶν πρωτογεωμετρικῶν πεταλοειδῶν. Ἡ σχέση ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς καὶ τοὺς τάφους Νικητοπούλου 2, Ἀκόνες I καὶ III δὲν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθῇ, ἀφοῦ τὰ βασικὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα εἶναι ἴδια: Κάτοψη σὲ σχῆμα πετάλου (οἱ μακρὲς πλευρὲς τῶν πρωτογεωμετρικῶν εἶναι ἐλαφρὰ καμπύλες, ἐνῶ τῶν μυκηναϊκῶν προχωροῦν εὐθύγραμμες ὡς τὴ γένεση τῆς ἀψίδας), τοιχώματα ἐκφορικά, που ἀπολήγουν σὲ ἄνοιγμα ἐπίμηκες, τὸ ὁποῖο καλύπτεται μὲ ἐπίπεδες πλάκες, καὶ εἴσοδος στὴν εὐθύγραμμη στενὴ πλευρὰ χωρὶς δρόμο. Ἐνδεικτικὴ ἄλλωστε γιὰ τὴ

2. Ὁ. π. σ. 70 - 74.

3. Α. Παρλαμᾶ, Καρποφόρα, ΑΔ 27 (1972) Χρονικά, σ. 262 - 264, Σχέδ. 3 καὶ Πίν. 198 - 200 (στὸ ἔξης ΑΔ 27).

4. ΑΕ 1973, σ. 73.

5. Ὁ. π. σ. 28 - 30.

6. Ὁ. π. σ. 30

7. Ὁ. π. σ. 28, εἰκ. 3 καὶ πίν. 6 α.

8. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ἄλλωστε ὑποδηλώνεται καὶ στὴ δημοσίευση, ἀφοῦ ὁ τάφος συγκρίνεται καὶ μὲ τὸν τάφο I τοῦ Θορικοῦ (δ. π. σελ. 30).

9. ΑΔ 27, σ. 264 καὶ Πίν. 200 γ.

διάρκεια τοῦ σχήματος εἶναι καὶ ἡ χρονολογικὴ σειρὰ τῶν τάφων : Οἱ Ἀκόνες I καὶ III φτάνουν ὡς τὴν ΥΕ II. Ὁ τάφος Νικητοπούλου 2 καλύπτει τὶς περιόδους ΥΕ III A καὶ III B, καὶ οἱ Νικητοπούλου 1, Τσαγδῆ 1, 2 χρονολογοῦνται στὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν ὕστατη ΥΕ III Γ στὴν Πρωτογεωμετρικὴ περίοδο.

Ἡ σημαντικὴ αὐτὴ παρουσία τοῦ ἀψιδωτοῦ σχήματος στοὺς τάφους τῆς Καρποφόρας δὲν σημαίνει, πάντως, ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα σχῆμα εὐρύτερα διαδεδομένο. Ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, στὴ Μεσσηνία ἔχουμε τρεῖς μόνο περιπτώσεις, ποὺ μποροῦν νὰ συνδεθοῦν μὲ τοὺς τάφους τῆς Καρποφόρας, ἐνῶ ἡ σχέση μετὰ τὸν ὑπόλοιπο ἑλλαδικὸ χῶρο εἶναι πολὺ χαλαρή.

Ἀπὸ τὶς ἀνασκαφικὲς ἐρευνες τοῦ Σπ. Μαρινάτου στὴν Πυλία¹⁰ ἔχουμε δύο παραδείγματα τύμβων μὲ ἀψιδωτὲς ταφικὲς κατασκευές, τὸν Τύμβο τῶν Παπουλίων καὶ τὸν Τύμβο τοῦ Κισσοῦ. Ὁ Τύμβος τῶν Παπουλίων¹¹ ἀνασκάφηκε σὲ δύο περιόδους· στὴν πρώτη¹² ἀποκαλύφθηκε μιὰ σειρὰ ἀπὸ ταφικοὺς πίθους, τοποθετημένους περιμετρικά, [οἱ ὅποιοι] « δίδουσι τὴν ἐντύπωσιν πύργου μετὰ τηλεβολοστοιχίας »¹³. Τὸν ἐπόμενο χρόνο στὸ

κέντρο τοῦ τύμβου βρέθηκε « ἐνδιαφέρον καὶ περιεργὸν κατασκεῦασμα : Μία μικρὰ πεταλοειδοῦς σχήματος οἰκία, ἥτις ἦτο ἡ κοινὴ κατοικία πάντων τῶν νεκρῶν »¹⁴. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ ὁδηγήθηκε ὁ ἀνασκαφεὺς ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι μέσα στὴν « κατοικία » δὲν βρέθηκαν ὑπολείμματα ἢ ἴχνη, ποὺ νὰ μαρτυροῦν τὴ χρήση τῆς ὡς τάφου. Ἡ πεταλόσχημη αὐτὴ κατασκευή, ποὺ ὁ προορισμὸς τῆς εἶτε ὡς τάφου εἶτε ὡς κενοταφίου εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ πιθανός, εἶχε ὕψος 0,80 μ. καὶ στέγαση μὲ μεγάλες πλάκες· δὲν ἀναφέρεται ὅμως ἂν τὰ τοιχώματα ἦταν ἐκφορικά, οὔτε μπορεῖ νὰ διαπιστωθῇ αὐτὸ ἀπὸ τὴ φωτογραφία. Ἄν ὄντως ἡ κατασκευή αὐτὴ ἀνήκει στὴν ὕστερη ΜΕ ἢ στὴν πρωιμότερη ΥΕ περίοδο, τότε στὴν πεταλόσχημη « κατοικία τῶν νεκρῶν » τοῦ Τύμβου τῶν Παπουλίων ἔχομε τὸν παλαιότερο πρόγονο τῶν τάφων τῆς Καρποφόρας.

Ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἐξ ἄλλου ὁ Τύμβος τοῦ Κισσοῦ¹⁵, ποὺ χρονολογεῖται στὴν ΥΕ II A - ΥΕ III A/B ἐποχὴ. Ὁ τύμβος ἐκάλυπτε τέσσερις « ταφικοὺς περιβόλους » ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ A καὶ ὁ B ἔχουν σαφῶς « ἐλλειψοειδὲς ἢ πεταλοειδὲς » σχῆμα· ὁ Δ, ὁ ὁ-

10. Ἐκθέσεις τῶν ἀνασκαφῶν αὐτῶν ἔχουν δημοσιευτῇ στὰ ΠΑΕ τῶν ἐτῶν 1952 ἕως 1966.

11. Σπ. Μαρινᾶτος, Ἀνασκαφαὶ ἐν Πύλῳ, ΠΑΕ 1955, σ. 254 - 255 καὶ πίν. 97 β.

12. Σπ. Μαρινᾶτος, Ἀνασκαφαὶ ἐν Πύλῳ, ΠΑΕ 1954, σ. 311 - 316.

13. Ὁ. π. σ. 315, εἰκ. 12. Ὁ τύμβος δὲν χρονολογεῖται σαφῶς. Ἀναφερόμενος ὅμως γενικότερα ὁ ἀνασκαφεὺς στοὺς τύμβους τῆς περιοχῆς λέγει ὅτι « ἀνήκουσιν εἰς τὰ σύνορα ΠΕ καὶ ΜΕ περιόδου ». Ἄλλο χρονολογικὸ στοιχεῖο, ποὺ δίδεται στὴν Ἐκθεση, εἶναι ὁ

σταμνίσκος τῆς εἰκ. 9 στὴ σ. 312, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Μαρινᾶτος γράφει, ὅτι ἐνῶ τυπολογικὰ θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθῇ στὴν τελευταία ΠΕ περίοδο, τὸ σχῆμα του διατηρεῖται στὴ Μεσσηνία « μέχρι τῆς ὑστάτης ΜΕ περιόδου, ἴσως καὶ τῆς πρωίμου Μυκηναϊκῆς ». Ἐπίσης ἀναφέρεται καὶ ἡ παρουσία ἐνὸς ΜΕ κιβωτίοσχημου τάφου στὸν ἴδιο τύμβο.

14. ΠΑΕ 1955, πίν. 97 β.

15. Σπ. Μαρινᾶτος, Ἀνασκαφαὶ ἐν Πύλῳ, ΠΑΕ 1966, σ. 121 - 128. Βλ. σχέδιο τοῦ τύμβου στὴ σ. 122, εἰκ. 2.

ποῖος ἀναφέρεται ὡς ὀρθογώνιος, στὸ σχέδιο ἔχει ἑλληνοειδὲς σχῆμα¹⁶. Ἡ πολὺ κακὴ διατήρηση τῶν «ταφικῶν περιβόλων», σὲ ὕψος μόλις δύο ἢ τριῶν σειρῶν λίθων, ὀδήγησε ἴσως τὸν ἀνασκαφέα νὰ τοὺς χαρακτηρίσῃ ἔτσι. Ἡ πληροφορία ὅτι «ἡ ἀνασκαφὴ ἡμῶν ἅμα τῇ ἀποκοπῇ τῆς ὕλης ἀπεκάλυψεν ἀφθόνους λίθους καὶ ἀρκετὰ ὄστρακα, ἅτινα ὅμως ἐφαίνοντο Πρωτοχριστιανικῆς ἐποχῆς» δείχνει, πὼς ἡ κορυφὴ τοῦ τύμβου εἶχε διαταραχθῇ τόσο, ὥστε νὰ εἶναι πολὺ πιθανὴ ἡ καταστροφὴ τῶν ἀνωτέρων τμημάτων τῶν τάφων καὶ τῶν πλακῶν ποὺ τοὺς ἐκάλυπταν. Νομίζουμε πάντως ὅτι καὶ αὐτοὶ οἱ τάφοι εἶναι ὅμοιοι μὲ τῆς Καρποφόρας· οἱ διαστάσεις μάλιστα τοῦ Β εἶναι πολὺ κοντὰ σ' ἐκεῖνες τοῦ τάφου Ἀκόνες Ι¹⁷. Πρέπει νὰ σημειώσωμε ἐδῶ, ὅτι ἕνα ἀκόμη στοιχεῖο, ποὺ συνδέει τὸν Τύμβο τοῦ Κισσοῦ μὲ ἐκεῖνον στίς Ἀκόνες, εἶναι ὁ παιδικὸς κιβωτιόσχημος τάφος ἀνάμεσα στοὺς «περιβόλους» Γ καὶ Δ, ποὺ θυμίζει ἀμέσως τὸν ἐπίσης παιδικὸ κιβωτιόσχημο ΙΙ στὸν τριγωνικὸ χῶρο ἀνάμεσα στοὺς ἀψιδωτοὺς τάφους Ι καὶ ΙΙΙ¹⁸.

Ἡ ἐπανάληψη τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Κουκουνάρας στὴν Πυλία ἀπὸ τὸ 1973 ἔδωσε ἤδη πολὺ σημαντικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν παρουσία ἀψιδωτῶν ταφικῶν κατασκευῶν καὶ σ' αὐτὴν τὴν περιοχὴ¹⁹. Στὴ θέσῃ Γου-

βαλάρη ἐρευνήθηκε τὸ «τυμβοειδὲς ἔξαρμα» α, μέσα στὸ ὁποῖο βρέθηκε ὁ τάφος 2²⁰, «θολωτὸς τὴν κατασκευὴν μέχρις ὀρισμένου ὕψους ἀλλὰ σαφῶς πεταλοειδὲς τὸ σχῆμα». Ἡ περιγραφὴ αὐτῆς μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἐπιστημάνουμε τὴ σχέση μὲ τοὺς τάφους τῆς Καρποφόρας, δὲν μπορούμε ὅμως νὰ καθορίσουμε καὶ τὴν ἀκριβῆ χρονολογικὴ τους σχέση, γιὰ τὴν ὁ τάφος 2 Γουβαλάρη ἦταν συλημένος καὶ δὲν ἔδωσε στοιχεῖα γιὰ ἀκριβῆ χρονολόγησιν· πάντως, ὅπως ἀναφέρει ὁ ἀνασκαφεύς, ἡ ὑπαρξὴ σημαντικοῦ οἰκισμοῦ στὴν περιοχὴ αὐτὴ ἀπὸ τὴ ΜΕ ὡς τὴν ΥΕ ΙΙ περίοδο εἶναι βέβαιη. Τὸ «τυμβοειδὲς ἔξαρμα» β ἐκάλυπτε ἕναν ἀκόμη τάφο «πεταλοειδῆ ἐξωτερικῶς καὶ θολωτὸν ἐσωτερικῶς»²¹, ὅπου βρέθηκαν δυὸ ἀνακομιδὲς μὲ ΜΕ ἀγγεῖο καὶ ὄστρακα ἀπὸ κύπελλα τύπου Βαφειοῦ, καθὼς καὶ μιὰ μυκηναϊκὴ ταφὴ σὲ λάκκο.

Μὲ τοὺς τάφους αὐτοὺς τῆς Κουκουνάρας συμπληρώνεται ἡ μέχρι στιγμῆς εἰκόνα τῶν ἀψιδωτῶν τάφων στὴ Μεσσηνία. Οἱ τάφοι στοὺς ὁποίους ἀναφερθήκαμε, εἶδαμε ὅτι καλύπτουν μιὰν εὐρεῖα περίοδο, ἀπὸ τὸ τέλος τῶν ΜΕ ὡς τοὺς Πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους· μπορούμε, νομίζω, μὲ ἀρκετὴ ἀσφάλεια, νὰ θεωρήσουμε τὸ εἶδος αὐτὸ τῶν τάφων ὡς ἕνα καθαρὰ μεσσηνιακὸ τύπο, στὸν ὁποῖο ἡ ἰδέα τοῦ κτιστοῦ θαλάμου γεννήθηκε ἀπὸ τὴν ἀψιδωτὴ ΜΕ οἰκία.

Ἐξω ἀπὸ τὴ Μεσσηνία ὁ ΥΕ ΙΙ τάφος Ι τοῦ Θορικοῦ²² εἶναι αὐτός, ποὺ μπορεῖ νὰ παραβληθῇ πρὸς τοὺς ἀψιδωτοὺς μεσ-

16. Ὁ. π. σ. 125, εἰκ. 5. Τὸ σχέδιο πάντως αὐτὸ διαφέρει ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ ἰδίου τάφου στὴν εἰκ. 2 τῆς σ. 122.

17. Ὁ ταφ. περίβολος Β τοῦ Κισσοῦ ἔχει μέγ. μήκος 3.50 καὶ μικρότερο πλάτος 1.50 - 2 μ. Οἱ ἀντίστοιχες διαστάσεις στὸν τάφο Ἀκόνες Ι εἶναι 3.80 καὶ 2 - 2.20 μ.

18. ΑΔ 27, σελ. 263, Σχέδ. 3.

19. Γ. Στ. Κορρές, Ἀνασκαφαὶ Πύλου, ΠΑΕ 1974, σ. 139 - 162.

20. Ὁ. π. σ. 141 - 142 καὶ 156 - 157.

21. Ὁ. π. σ. 142 - 144.

22. Thorikos I, σ. 29 - 41 καὶ σχ. ΙΙΙ (J. Servais).

σηνιακούς²³. Ὁ τάφος αὐτὸς ἔχει ἀψιδω-
τὲς καὶ τὶς δυὸ στενὲς πλευρὲς τοῦ καὶ
εἴσοδο μὲ δρόμο στὴ δυτικὴ γωνία τῆς
νότιας μακρᾶς πλευρᾶς, στοιχεῖα ποὺ τὸν
ξεχωρίζουν ἀμέσως ἀπὸ τοὺς ἄλλους²⁴.
Ὅμως ἡ σχέση δὲν παύει νὰ ὑπάρχει
καὶ γίνεται ἀκόμη πιὸ ἐνδιαφέρουσα, ὅ-
ταν ἔχει κανεῖς ὑπ' ὄψιν τὶς διαπιστώσεις
τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ μυκηναϊκοῦ Θορι-
κοῦ σχετικὰ μὲ τοὺς δεσμοὺς ποὺ συν-
δέουν τὴν περιοχὴ αὐτὴ τῆς Ἀττικῆς μὲ
τὴ Μεσσηνία²⁵.

Ἰσως θὰ ἦταν τολμηρὸς ὁ συσχετισμὸς
τῶν ἀψιδωτῶν τάφων τῆς Μεσσηνίας μὲ
ὀρισμένους ἀπὸ τοὺς κτιστοὺς τάφους τοῦ
προϊστορικοῦ νεκροταφείου, ποὺ ἀνα-
σκάφηκε τὰ τελευταῖα χρόνια στὸν Θεο-
λόγο τῆς Θάσου²⁶. Ὅμως ἡ δημοσιευόμε-

23. Ἦδη ἔχει σημειωθῇ στὴ σημ. 8 ἡ συσχέ-
τιση αὐτῇ.

24. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ θέση αὐτῇ τῆς εἰσό-
δου στὸν τάφο τοῦ Θορικοῦ, ποὺ θυμίζει τὴν
εἴσοδο τοῦ τάφου Ἀκόνες Ι, ὅπου δὲν ὑπῆρχε
δρόμος, ὅπως εἴπαμε ἤδη, καὶ τὸ ἀνοιγμα, ποὺ
τὸ ἔφραζε ξερολιθιά, σχηματιζόταν ὄχι στὸ
κέντρο ἀλλὰ στὴ μιὰν ἄκρην τῆς πλευρᾶς, ὅπου
ἀνῆκε.

25. H. Gasche - J. Servais, I. La Tholos cir-
culaire, Thorikos V (1968), σ. 76, καὶ στὸν
ἴδιο τόμο σελ. 101 - 102, J. Servais, II. Pour un
état provisoire de la question, ὅπου μάλιστα ἐκ-
φράζεται ἡ ἄποψη μιᾶς orientation commune
et particulièrement directe vers le monde crétois.

26. X. Κουκούλη - Χρυσανθάκη, Θεολόγος,
ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 414 - 415.

νη φωτογραφία ἑνὸς ἀπὸ τοὺς τάφους²⁷,
ὅπου διακρίνομε τὴν ἀψιδωτὴ διαμόρφω-
ση τῆς μιᾶς πλευρᾶς τοῦ, κάνει ιδιαίτερα
ἐλκυστικὴ τὴν ὑπόθεση αὐτῇ.

Μὲ ὅσα ἐκθέσαμε, τὸ θέμα τῶν ἀψι-
δωτῶν τάφων τῆς Μεσσηνίας δὲν ὀλο-
κληρώνεται. Μένει νὰ ἐρευνηθοῦν — ἂν
ὑπάρχουν — οἱ κρητικὲς ἐπιδράσεις στὴ
δημιουργία τοῦ τύπου, ἐπειδὴ οἱ ἐπαφῆς
τῶν δύο αὐτῶν περιοχῶν κατὰ τὴ μυκη-
ναϊκὴ ἐποχὴ ἔχουν ἐπανελημμένα τονι-
στῇ καὶ συζητηθῇ ἀπὸ τοὺς μελετητές.
Ὅμως, καὶ ἂν ἀκόμη δεχτοῦμε τὴν ἐπί-
δραση τῆς Κρήτης στὴν ἰδέα τῆς κατα-
σκευῆς ἑνὸς κτιστοῦ θαλάμου, δὲν μπο-
ροῦμε νὰ παραγνωρίσουμε τὸν καθαρὰ
ἐλλαδικὸ χαρακτήρα τοῦ θαλάμου αὐτοῦ
στὴ Μεσσηνία. Τὸ παραδοσιακὸ ἀψιδω-
τὸ σχῆμα τῶν ΜΕ οἰκιῶν διατηρεῖται σὲ
μιὰ σειρὰ ἀπὸ ταφικὲς κατασκευὲς ἀπὸ
τὴν « κατοικία τῶν νεκρῶν » τοῦ Τύμβου
τῶν Παπουλίων ὥς τοὺς πεταλοειδεῖς τά-
φους τῆς Καρποφόρας, ποὺ σημαδεύουν
τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν ΥΕ ΙΙΙ Γ στὴν Πρω-
τογεωμετρικὴ περίοδο καὶ δίνουν ἓνα ἀ-
κόμα πολὺτιμο στοιχεῖο γιὰ τὴν ἐπιβίω-
ση τῶν ΜΕ μορφῶν μέσα στὴ μακρό-
χρονη μυκηναϊκὴ ἐποχὴ.

Θεσσαλονίκη 1976

ΛΙΑΝΑ ΠΑΡΛΑΜΑ

27. Ὁ.π. Πίν. 409 ε. Πρβλ. μὲ ΑΔ 27 (1972):
Χρονικά, Πίν. 198 β.

TOMBES MYCÉNIENNES À ABSIDE DE MESSÉNIE

La fouille à Akones de Karpophora,
d'un petit tumulus renfermant deux

tombes mycénienes à abside (Arch.
Delt. 27 (1972): Chron. pp. 262-264) et

la publication des tombes en fer à cheval protogéométriques mises jadis au jour dans le même cimetière (Arch. Eph. 1973, p. 25 - 74) constituent le point de départ du présent article, où l'auteur essaie de rechercher les modèles mycéniens des tombes en fer à cheval protogéométriques et leur relation avec la tradition mésohelladique des maisons à abside. Elle signale les rapports entre les tombes de Karpophora et les constructions funéraires à abside des tumuli de Papoulia (Praktika 1955, p. 254), de Kissos

(Praktika 1966, p. 121 - 128) et de Gouvalaris (Praktika 1974, p. 141 - 144 et 155 - 157), de même que les liens directs avec la tombe I de Thorikos (Thorikos I, p. 29 - 41), elle émet également le point de vue que les tombes en fer à cheval protogéométriques de Karpophora ne sont ni l'évolution ni une forme dégénérée des tombes à tholos mycéniennes, mais les derniers exemplaires d'une série de tombes dont la forme trouve son origine dans la tradition mésohelladique.

LIANA PARLAMA

ARISTION

The youth Kroisos from Anavyssos (figs. 1, 4 and 7) has long been recognised as something of an anomaly among the kouroi from Attica: Richter, for instance, attempts to explain what she feels to be its "unusual fleshiness" by the suggestion that the subject may have been an Easterner, while Robertson, more openly disapproving, finds it "curiously disagreeable, with its heavy hips and superfluous flesh, recalling East Greek taste"¹. Parallels for its style have

been hard to find, and attempts to specify its sculptor have generally failed to win acceptance;² indeed, of all the various comparisons that have been put forward, only one seems completely convincing — a fragmentary stele of a warrior in New York³. This, with its slightly

National Museum for allowing me briefly to inspect the statue of Phrasikleia, and to my colleagues and students, especially Marian Steven and Sarah Offen, for their patient and helpful criticism of my ideas.

2. See, e.g., G. Daux, BCH 79 (1955), p. 208; W.H. Schuchhardt, Antike Plastik 6 (1967), p. 17 (Endoios); W. Deyhle, AM 84 (1969), pp. 47 - 8 (Phaidimos?).

3. New York 12.158: Richter, Catalogue of Greek Sculpture (1954), no. 13 and pl. 14; *cad.*, The Archaic Gravestones of Attica (1961)

1. G.M.A. Richter, *Kouroi* (3rd ed., 1970), p. 116; M. Robertson, *A History of Greek Art*, (1975), p. 106.

My thanks go to the University of Otago Research Committee for their generous provision of travel grants, to the authorities of the

Fig. 1. Kroisos, from Anavyssos. Athens, NM 3851.

heavier forms and even fleshier modelling, is almost certainly an earlier work of the same hand — a hand that does not seem to be Attic.

If contemporary analogies for the style are, for the moment, not forthcoming, its influence upon the course of later ripe-archaic sculpture in Attica is hardly in doubt. For example : the superb new torso from the Peiraic Gate, probably to be associated with the Rayet head in Copenhagen and convincingly attributed to Endoios, makes no apology at all as to its debt to the style of the Kroisos⁴. Another more interesting and more complex case is that of the Theseus-Antiopo group from the pediment of the temple of Apollo Daphnephoros at Eretria (figs. 2, 3 and 6)⁵, considered by many, again, to be the work not of an Attic but of an " Ionian " hand⁶.

Comparing this with the Anavyssos youth, it is evident that the lower halves of the faces, from chin to cheeks, are

no. 33 and figs. 93, 95 and 175 : attribution by Daux, *loc. cit.*, and Schuchhardt, *loc. cit.* and pl. 8.

4. F. Willemssen, *AM* 78 (1963), pp. 124 - 5 ; Deyhle, *op. cit.*, pp. 20, 53 ; G. Schmidt and U. Knigge, *ibid.* pp. 65 - 86 and pls. 27 - 35 ; Richter, *Kouroi*³, nos. 138 (figs. 409-10) and 161 bis (figs. 483 - 4) ; Robertson, *op. cit.*, pp. 105, 107.

5. K. Kourouniotes, *AD* 3 (1914 - 15) pls. 27 - 9 ; J. Konstantinou, *AM* 69 - 70 (1954-5), pp. 41 - 5 ; D. von Bothmer, *Amazons in Greek Art* (1957), pp. 124 - 30.

6. Cf. H. Payne and G.M. Young, *Archaic Marble Sculpture from the Akropolis* (1936), p. 55 no. 3 (on p. 56), with earlier references ; Robertson, *op. cit.*, pp. 163 - 4. In fact, the usual guess is that the sculptor was Parian : cf. e.g. R. Lullies in *id.* and M. Hirmer, *Greek Sculpture* (2nd ed., 1960), p. 65.

Fig. 2. Theseus and Antiope, from a pediment of the temple of Apollo Daphnephoros at Eretria. Chalkis museum.

Fig. 3. Theseus, detail of fig. 2. Frontal view of the head.

very close indeed, so alike in fact that if these alone had survived it would be difficult to deny common authorship. On this assumption, differences such as the slightly improved articulation of the lips on the Theseus would easily have been explained away by, say, a twenty-

year gap between the two. In profile (figs. 6 and 7) the likeness is equally apparent, though if anything the dissimilarity in the upper part of the face, especially the eyes, is even more marked. Finally, the powerful physique and heavy fleshiness of the kouros is repeated on

Fig. 4. Kroisos, detail of fig. 1. Frontal view of the head.

the Theseus (though now with only two divisions to the abdomen, not three), and echoed even on the Antiope.

How is one to explain these contradictions ? The dilemma is a familiar one, especially when the pieces concerned are separated by a considerable period of time. Early and later works by the same sculptor ? Master and pupil ? Or regional characteristics manifesting themselves in the work of two closely-related sculptors from the same locality ? Before attempting an answer, it will be profitable to examine yet a third statue of the same stylistic circle, the recently-discovered kore Phrasikleia from Merenda, by the sculptor Aristion of Paros (fig. 5).

It would be presumptuous to comment in detail upon this masterpiece before it is fully published; yet the remarkably full and admirably prompt preliminary notice⁷ enables at least some tentative conclusions to be drawn in advance of full publication. Whereas, as we have seen, legitimate doubt exists as to exactly in what way the Theseus-Antiope group is to be associated with the Anavyssos kouros, here it is obvious that our youth and the new kore must be by the same hand (figs. 4 and 5) : lips, chin, cheeks, eyes, even the slightly staggered tresses of hair falling down to the shoulders are all identical, as, too, are the softness and fullness of the bodies. Only the upper eyelids, following the appreciation that the orbital and ocular portions of the lid are distinct⁸, and the

ear, whose tragus is now joined to the lobe⁹, show that the sculptor's style had progressed a little by the time that he came to work upon the figure of the girl. Phrasikleia and Kroisos, then, are the work of one man : Aristion of Paros, a Cycladic master working in Athens in the third quarter of the century and already known to us from several signatures¹⁰. Accepting for the sake of argument Harrison's revised chronology for the sculpture of sixth-century Attica¹¹, the sequence of his known works should thus be as follows :

1. Stele fragment, New York 12.158 : c. 550 - 540
2. Kroisos, NM 3851 : c. 540 - 530
3. Phrasikleia, NM : c. 530.

Two problems remain : the Merenda kouros, found with Phrasikleia but (as yet) possessing no base nor inscription, and the Theseus. As regards the kouros, Mastrokostas's preliminary conclusion is

that from Volomandra, NM 1906 (Richter, *Kouroi*, no. 63 and figs. 208 - 16), where this distinction is recognised, could have prompted the correction.

9. Cf. fig. 7 and Mastrokostas, *op. cit.*, fig. 15.

10. L.H. Jeffery, *BSA* 57 (1962), pp. 115 - 53 nos. 8, 9, 46 (Phrasikleia), 49 ; Deyhle, *op. cit.*, p. 58. For a contemporary piece from the Cyclades in a style akin to that of Aristion see the kouros NM 3686, from Kea : Richter, *Kouroi*³, no. 144 and figs. 419 - 24 ; Robertson, *op. cit.*, pp. 88 - 9 and pl. 20c.

11. E. Harrison, *The Athenian Agora* vol. 11 : *Archaic and Archaistic Sculpture* (1965), pp. 3 - 13 ; as Harrison remarks, the date of the battle of Pallene, whether 547/6 or 537/6 or whenever, may not be taken as an absolute terminus ante quem for buried dedications and funerary monuments like Phrasikleia's : a similar autoda-fé took place in 508/7 and another perhaps in 514/13.

7. E. Mastrokostas, *AAAV* (1972), pp. 298 - 324.

8. Observation of earlier Attic kouros like

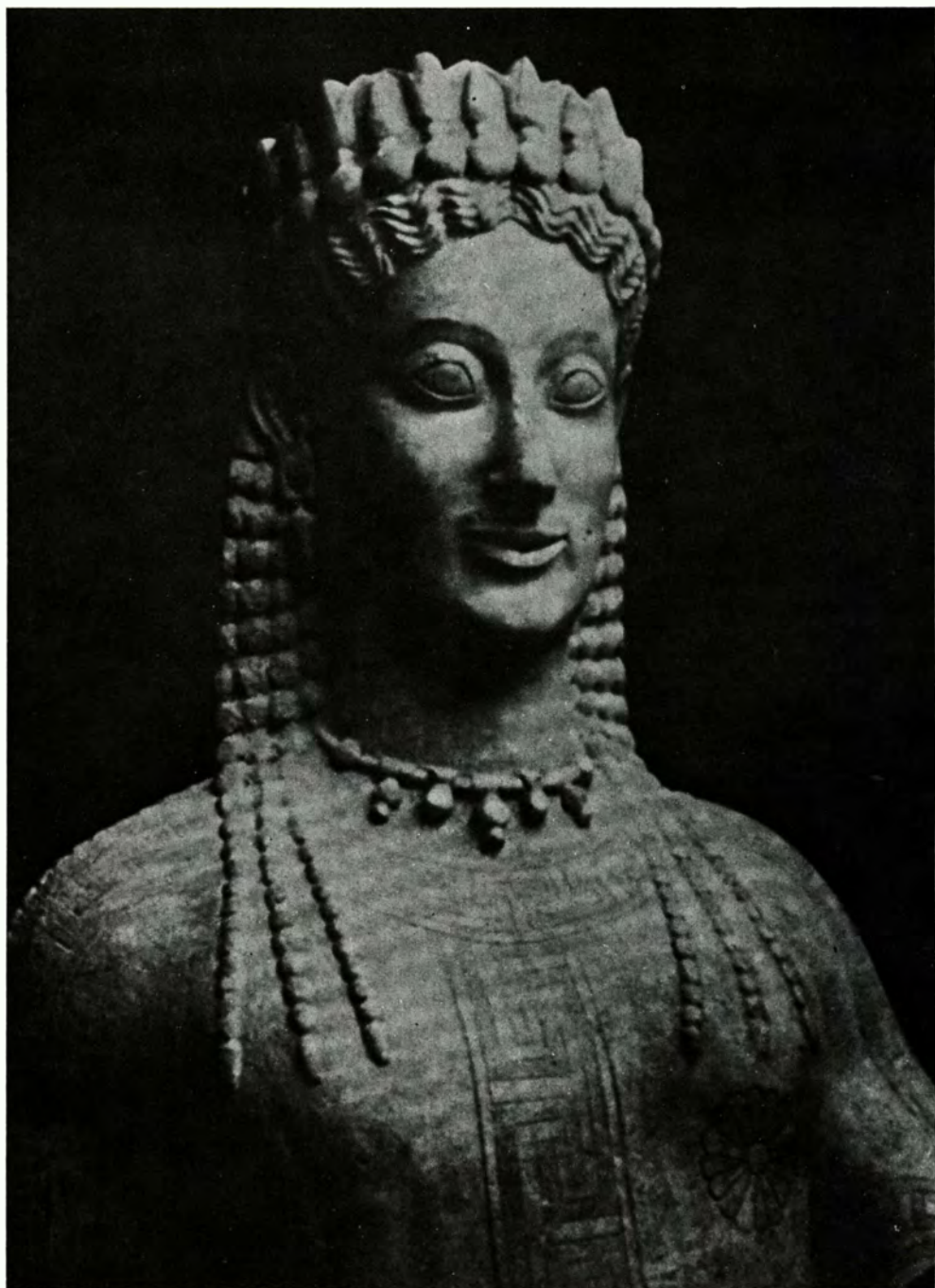

Fig. 5. Phrasikleia, from Merenda. Athens, NM (after Mastrokostas).

Fig. 6. Theseus, detail of fig. 2. Profile view.

that Aristion might not have been the sculptor¹². The photographs, as far as one can tell, seem to justify this view, though the style is not far removed,

suggesting that a colleague or pupil may have been responsible. A fragmentary stele in New York seems close, and may even be by the same hand¹³. To turn to

12. *Op. cit.*, pp. 306 - 8, 320.

13. 42.11.36 : Richter, *Catalogue of Greek*

Fig. 7. Kroisos, detail of fig. 1. Profile view.

the Theseus, the hand of a pupil (perhaps himself a Parian) seems the best

Sculpture, no. 17 and pl.21 ; ead., *The Archaic Gravestones of Attica*, no. 52 and fig. 132 ; Deyhle, *op. cit.*, pp. 9, 11 believes the piece to

be associated with the Rampin sculptor. I am not yet convinced by Frel's attribution, in *AAA* VI (1973), p. 367 - 9, of the Lyons kore to the sculptor of Phrasikleia's brother.

solution, given the differences in the features and the shape of the skull, and

the heavy influence exerted upon the drapery by the kore of Antenor¹⁴. The pediment is usually dated to the last quarter of the century¹⁵: Aristion may

have been in charge and yet not carved the principal figure, or by this time may already have been dead. We have no means of telling.

ANDREW STEWART

14. See esp. Deyhle, *op. cit.*, pp. 44 - 5 ; on Antenor and his workshop see also J. Dörig, *Antike Kunst* 12 (1969), pp. 41 - 50. Rather than inferring, as Deyhle does, Antenor's participation in the decoration of the Eretria temple, I prefer to explain the coincidence of mannerisms in the faces by positing the dependence of both sculptors in this respect upon a single source, though to different degrees, for certain aspects of their styles — that source being the work of Aristion.

15. The present tendency is to lower the date to the final decade of the century (Lullies,

loc. cit. [n. 6] : Harrison, *op. cit.*, p.13 ; Robertson, *op. cit.*, p. 164 ; cf., for the earlier dating, G. Lippold, *Die Griechische Plastik* (*Handbuch der Archäologie* III. 1, 1950), p. 73 ; von Bothmer, *op. cit.*, p. 126 ; A. W. Lawrence, *Greek and Roman Sculpture* (1972), p. 108) ; if, as I believe, the choice of subject was determined with reference to the alliance with the newly-established Athenian democracy (on Theseus as a counter to the Peisistratid Herakles see esp. J. Boardman, *RA* 1972, p. 70 : cf. Robertson, *loc. cit.*) then the date ought to fall after 508/7.

ΗΜΙΕΡΓΗ ΑΡΧΑΪΚΗ ΣΦΙΓΓΑ ΑΠΟ ΤΗ ΝΑΞΟ

Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1976 βρέθηκε ἀπὸ τὸν ὑπογραφόμενο κατὰ τὴ διάρκεια συντομῆς παραμονῆς του στὴ Νάξο, μέσα στὸ ἰσόγειο ἀκατοίκητου σπιτιοῦ τοῦ Κάστρου ποῦ ἔχει δωρηθῇ στὴν Ἑλληνικὴ Ἀεροπορία, μεγάλο κομμάτι ἀρχαϊκῆς σφίγγας ἀπὸ μάρμαρο τοῦ νησιοῦ¹

1. Στοὺς τοίχους τοῦ σπιτιοῦ φαίνονται χτισμένα ἐπίσης μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. Ἡ σφίγγα πῆρε στὸ εὐρετήριο τοῦ Μουσείου Νάξου τὸν ἀριθμὸ 6259. Τὸν γλύπτη κ. Στ. Τριάντη εὐχαριστῶ θερμὰ γιὰ τὶς πολὺτιμες παρατηρήσεις του.

(εἰ κ. 1). Τὸ ἔργο δὲν εἶχε πάρει τὴν τελικὴ του μορφή ὅταν ἔσπασε καὶ παρουσιάζει τὸ στάδιο ἐργασίας ποῦ χαρακτηρίζε τὰ ἀρχαϊκὰ ἔργα ὅταν ἐγκατέλειπαν τὸ λατομεῖο.

Σῶζεται ὁλόκληρο τὸ τμήμα τοῦ στῆθους μὲ τὶς δρεπανόσχημες φτεροῦγες, μικρὸ μέρος τοῦ κορμοῦ στὴν πρόσφυσή του μὲ τὸ στῆθος καί, στὸ πάνω μέρος τοῦ κομματιοῦ, τὸ ἵχνος τοῦ ὄγκου λαιμοῦ - κομμώσεως - κεφαλῆς. Ἡ ἐργασία τοῦ μαρμάρου, ὅπως δείχνουν οἱ πολυάριθμοι κρατηρίσκοι στὴν ἐπιφάνειά του,

Είκ. 1. Μαρμάρινη ήμιεργη σφίγγα από τη Νάξο.

ἔχει φθάσει μέχρι τῇ χονδρική διαμόρφωση τῶν μελῶν τοῦ ἀγάλματος μὲ τὸ χοντρὸ βελόνι. Ἔτσι, ὁ κύριος ὄγκος τοῦ στήθους μὲ τὶς φτεροῦγες (μῆκος 48 ἐκ., πάχος στὸ στήθος 18 ἐκ.) εἶναι ἀκόμη κυβικὸς καὶ οἱ πλάγιες ἐπιφάνειές του ἐντελῶς ἐπίπεδες. Ἐλαφρὰ τὰ ἐπίπεδα αὐτὰ συγκλίνουν πρὸς τὴ δρεπανόσχημη ἀπόληξη, ὅχι ὅμως τόσο ἐντονα ὅσο συνήθως βλέπουμε στὶς σφίγγες τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς². Ὁ μεταξὺ τῶν ἐξωτερι-

κῶν ἐπιφανειῶν περιττὸς ὄγκος μαρμάρου δὲν ἔχει ἀκόμη ἀπομακρυνθῇ· ἔτσι, ἡ κοίλη πλευρὰ τοῦ δρεπάνου ἔχει μείνει ἐπίπεδη, ἐνῶ μὲ ἀκόμη πιὸ τραχιὰ ἐργασία, ἡ κυρτὴ ἔχει ἀποκτήσει ὑποτυπῶδῶς τὴ γνωστὴ ἀπὸ τὰ ἄλλα ἔργα στὸ σημεῖο αὐτὸ τομὴ Λ.

Παρὰ τὶς ἀποκρούσεις τοῦ μαρμάρου, φαίνεται ὅτι ἡ ἀριστερὴ πλευρὰ στὴν ἀπόληξη τοῦ δρεπάνου ἐλισσόταν λίγο πιὸ ἀπότομα, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι

2. FdD IV, 1, πίν. V. Schrader, *Die archaischen Marmorbildwerke auf der Akropolis*, 1939,

πίν. 165 καὶ 164. Richter, *The Archaic Gravestones of Attica*, 1961, εἰκ. 4. 36. 47. 55. Ἴσως δὲν

Είκ. 2. Ἡ πίσω ὄψη τῆς σφίγγας τῆς εἰκ. 1.

στήν τελικὴ μορφή προβλεπόταν ἡ ἀποκάλυψη μέρους τῆς ἀριστερῆς φτερούγας στὸ θεατὴ τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς³. Στὸ στήθος μπροστὰ εἶναι φανερό πάλι ὅτι ὁ ἀριστερὸς ὦμος ἀνέβαινε λίγο πιὸ ψηλὰ καὶ προβαλλόταν ἐλαφρά, ὥστε τὸ παραπάνω συμπέρασμα γιὰ τὸν τονισμὸ τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς νὰ ἐνισχύεται⁴. Δὲν εἶναι

εἶναι ἄσχετο μὲ τὴ χρονολογία καὶ τὸν τύπο τοῦ μνημείου μας τὸ γεγονὸς ὅτι ἀνάλογα παραδείγματα γνωρίζουμε κυρίως ἀπὸ τὴν τελευταία περίοδο τῶν ἀττικῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν, Richter, ὁ.π. εἰκ. 65. 103. 112 - 113.

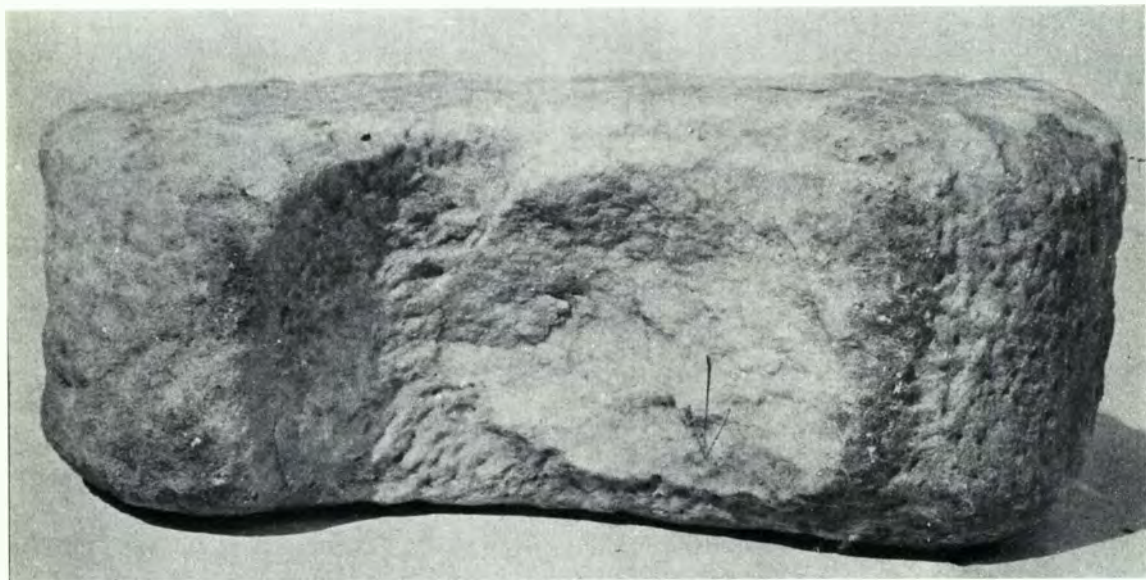
3. Ὅπως π.χ. στὴ σφίγγα ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ ἢ στὴν σφίγγα τῆς Βοστώνης, Richter, ὁ.π. εἰκ. 65 καὶ 110 - 114.

4. Πρβλ. χαρακτηριστικὰ τὶς σφίγγες Richter, ὁ.π., εἰκ. 40, εἰκ. 96 - 97. 115. 119.

ἴσως τυχαῖο ὅτι ἡ ἐργασία στὴν ἀριστερῇ πλευρᾷ (εἰκ. 2) ἐμφανίζεται ἀδρότερον — στὴ δεξιᾷ (εἰκ. 1) οἱ κρατηρίσκοι ἀπὸ τὰ κάθετα χτυπήματα τοῦ βελονιοῦ εἶναι λιγότεροι, ὑπάρχουν ὅμως πολὺ περισσότερες ἀνλακώσεις ἀπὸ λοξὰ χτυπήματα τοῦ ἴδιου ἐργαλείου.

Στὴ μέση τοῦ στήθους ἀκριβῶς, διακρίνεται ἐξάλλου μιὰ ἐλαφρὴ κάθετη νεύρωση (εἰκ. 3)· πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι θὰ χρησίμευε σὰν ὁδηγὸς γιὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ κυρτοῦ στέρνου μεταξὺ τῶν ὤμων⁵. Τὰ μπροστινὰ πόδια ἔχουν σπάσει

5. Ὅπως βλέπουμε πάλι στὴ σφίγγα τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου, ἀρ. 76, ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ, βλ. σημ. 3. Πρβλ. τὴ σφίγγα τῆς Δήλου A 583, Bruneau - Ducat, *Guide de Délos*, 1965, πίν. 6.

Είκ. 3. Τὸ ἶχνος τοῦ ὄγκου τῆς κεφαλῆς στὴ σφίγγα τῆς εἰκ. 1.

δυστυχῶς στὸ σημεῖο τῆς ἔκφυσής τους, κι ἔτσι δὲν μπορούμε νὰ ξέρουμε ἂν ὁ τεχνίτης τὰ εἶχε ἤδη ξεχωρίσει.

Οἱ ἐνδείξεις γιὰ τὴ στροφή τῆς κεφαλῆς τῆς σφίγγας πρὸς τὴ δεξιὰ τῆς πλευρὰ ἐπιβεβαιώνονται μὲ τὴ μελέτη τοῦ ἵχνους ποῦ ἔχει ἀπομείνει στὴν ἀνώτερη, κοίλη ἐπιφάνεια τοῦ κομματιοῦ, ἀπὸ τὸν ὄγκο ἀπὸ τὸν ὁποῖο θὰ λαξευόταν κεφαλὴ, μαλλιά καὶ λαιμὸς καὶ ὁ ὁποῖος κόπηκε ἀκριβῶς στὴ ρίζα του (εἰκ. 3): Τὸ ἶχνος αὐτὸ σχηματίζει μιὰ ἀκανόνιστη ἔλλειψη μὲ τὴ μεγάλη διάμετρο πάνω στὸ μακρὸ ἄξονα τοῦ ἔργου καὶ τὸ ἐσωτερικὸ ὀξύτερό της σημεῖο πῶς κοντὰ στὴ δεξιὰ πλευρὰ τῆς σφίγγας. Κατὰ μῆκος τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς ἢ περιφέρεια τοῦ ἵχνους τρέχει πολὺ κοντὰ καὶ σχεδὸν πα-

ράλληλα μὲ τὴν ἀκμὴ της, ἐνῶ πάνω ἀπὸ τὸ στήθος, πάλι σὲ εὐθεία σχεδὸν γραμμῇ, ἀκολουθεῖ λοξὴ κατεύθυνση πρὸς τὰ μέσα, ὥστε νὰ ἀφίνη ἀκάλυπτο δεξιὰ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ὄγκου τοῦ στήθους. Τὸ σχῆμα αὐτὸ τῆς βάσης τῆς γυναικείας κεφαλῆς τῆς σφίγγας μόνο μὲ τὴ στροφή πρὸς τὰ δεξιὰ κατὰ 90° ἐξηγεῖται: Τὰ μακριὰ μαλλιά πίσω θὰ συνέχιζαν τὴν ἐπιφάνεια τῶν φτερῶν, ἐνῶ τὸ πέσιμό τους στὰ πλάγια τῆς κεφαλῆς ἀπαιτοῦσε τὴν αὐξηση τῆς διαμέτρου πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή⁶. "Ἄν ὁ καλλιτέχνης ἤθελε

6. Βλ. π.χ. Richter, ὁ.π., εἰκ. 34. 96. 122 κ.ά. Διδακτικὴ γιὰ τὸ σχῆμα τῆς τομῆς στὴ σύμφυση τοῦ λαιμοῦ μὲ τὸ σῶμα εἶναι ἡ σφίγγα τῶν Ναξίων στοὺς Δελφούς, FdD IV, 1, σ. 46, εἰκ. 22 καὶ ἀκόμη περισσότερο ἡ ἀντιπαράθεση τῶν

νά ἐξοικονομῆση καὶ πλεξοῦδες, πού θά ἐπεφταν δεξιά καὶ ἀριστερά στοῦ στῆθος, εἶναι δύσκολο νά τὸ μαντέψουμε. Τὸ λοξὸ ὅμως ἵχνος πάνω ἀπὸ τὸ στῆθος θ' ἄρμοζε καλύτερα σὲ διαμόρφωση ἀνάλογη μὲ αὐτὴ πού βλέπουμε στὴ σφίγγα τῆς στηλῆς Ν. 'Υόρκης - Βερολίνου'. Μιὰ ἄλλη θετικὴ ἐνδειξη θά ἦταν ἴσως τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐπιφάνεια τῆς δεξιᾶς φτερούγας εἶναι λοξή πρὸς τὰ πίσω, ἀφοῦ ἀπὸ τὰ γνωστὰ τελειωμένα ἔργα ξέρουμε ὅτι ἀπὸ τὴ λόξευση αὐτὴ τοῦ προστινοῦ φτεροῦ πρὸς τὰ πίσω καὶ πάνω ἐξοικονομοῦσαν τοὺς χαμηλοὺς ὄγκους τῶν μαλλιών πάνω στοῦ στῆθος⁸. Ὅτι ἡ κύρια ὄψη τῆς σφίγγας ἦταν ἡ δεξιὰ πλευρά της μαρτυρεῖ καὶ τὸ ὑπόλειμμα τοῦ κορμοῦ : ἐκφύεται λοξά πρὸς τὰ ἀριστερά, πράγμα πού δείχνει ὅτι ὁ ἄνωτερος κορμὸς θά διαμορφωνόταν μὲ κάποια κίνηση πρὸς τὰ δεξιά, ὅπως ἐπίσης γνωρίζουμε ἀπὸ ἀνάλογες τελειωμένες σφίγγες⁹. Ἡ ἐργασία στοῦ κάτω μέρος τοῦ δρεπάνου κοντὰ στοῦ κορμό (εἰ κ. 4) εἶναι πάλι πιὸ τραχιὰ πρὸς τὴν πίσω (ἀριστερή) πλευρά : ἐνὼ δεξιά ἡ ἀκμὴ τῶν φτερῶν ἔχει σχεδὸν σχηματισθῇ (πάχ. 2,5 ἐκ.), ἀρι-

στερά ὑποδηλώνεται μόνο μὲ μιὰ ἀμβλεία ἐπιφάνεια (πάχ. 5 ἐκ.).

Γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ μνημείου πρέπει κανεὶς νά στηριχθῇ στὴ σύνθεση τοῦ κορμοῦ μὲ τὶς φτεροῦγες καὶ στὶς ἀναλογίες, καθὼς καὶ στοῦ σχῆμα τῶν μελῶν αὐτῶν. Στὶς πρώιμες σφίγγες πού ἀντιστοιχοῦν μὲ τὴν περίοδο Ia τῆς Richter¹⁰, ἀλλὰ καὶ σ' ἐκεῖνες τῆς μέσης περιόδου (Ib) τόσο τὸ σῶμα ὅσο καὶ οἱ φτεροῦγες πλησιάζουν περισσότερο ἢ λιγότερο τὴν ὀριζόντια θέση, μὲ ἀποτέλεσμα νά σχηματίζουν ὀξεία γωνία καὶ ἡ ράχη νά τέμνεται μὲ τὰ φτερά στὴ μέση τους περίπου ἢ ἀκόμη καὶ πιὸ κοντὰ πρὸς τὸ δρέπανο παρὰ πρὸς τὸ στῆθος. Τὰ φτερά εἶναι μικρότερα σὲ σχέση μὲ τὸ σῶμα, μειώνονται ἔντονα πρὸς τὸ δρέπανο καὶ καταλήγουν σὲ μεγάλη καὶ ὀξεία ἔλিকা. Ἡ σύνθεση τῆς δικῆς μας σφίγγας ἀντιθέτως, ὅπως διαγράφεται ἀπὸ τὰ σωζόμενα μέλη της, ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ σχῆμα τοῦ 3ου τέταρτου τοῦ 6ου αἰ., τῆς περιόδου Ic τῆς Richter. Ὅσο κι ἂν πάρουμε ὑπ' ὄψη μας τὸ λιπόσαρκο καὶ ραδινὸ - σχηματικὸ χαρακτῆρα τῆς ναξιακῆς πλαστικῆς¹¹, ὁ κύλινδρος τοῦ σώματος εἶναι ἰδιαίτερα μικρὸς σὲ σχέση μὲ τὶς φτεροῦγες. Καὶ τὰ δυὸ αὐτὰ μέλη εἶναι ἄλλωστε τώρα πολὺ πιὸ ὀρθια, μὲ ἀποτέλεσμα νά σχηματίζουν σχεδὸν ὀρθὴ γωνία, πολὺ πιὸ κοντὰ στοῦ στῆθος, ὥστε τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν φτερῶν νά μένῃ ἐλεύθερο. Τὸ δρέπανο γίνεται πιὸ πλατὺ πρὸς τὴν ἀπόληξή του, ἡ ὁποία ἐλίσσεται πιά σὲ μικρὴ καὶ ἀμβλεία καμπύλη.

δυὸ ἀναθηματικῶν σφιγγῶν τῆς Ἀκροπόλεως, τῆς παραδοσιακῆς (ἀρ. 630) πού βλέπει πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ τῆς ἄλλης (ἀρ. 632) πού στρέφει τὴν κεφαλὴ (Schrader, ὁ.π. Payne - Young, *Archaic Marble Sculpture from the Acropolis*, 1936, πίν. 5 - 7) : Στὴν πρώτη τὸ πλάτος τῆς μάζας τοῦ λαιμοῦ καὶ τῶν μαλλιών εἶναι μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ βάθος.

7. Richter, ὁ.π., εἰκ. 96 - 97. Πρβλ. τὴ σφίγγα τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀρ. 77 ἀπὸ τὴν Αἴγινα, στὴν ὁποία ἡ ὑποδοχὴ γιὰ τὴν, σήμερα ἐπανατοποθετημένη, χωριστὴ κεφαλὴ, σχηματίζεται λοξά πρὸς τὴν πίσω πλευρά, Richter, ὁ.π., εἰκ. 119.

8. Π.χ. Richter, ὁ.π., εἰκ. 65. 103 α.

9. Π.χ. Richter, ὁ.π., εἰκ. 112. 117.

10. Ὁ.π., περίοδος Ia : βλ. ἀρ. 1 καὶ 3. Ib : βλ. ἀρ. 11. 12. 15. 16. 19. Ic : βλ. ἀρ. 37 - 40.

11. Kokkorou - Alewras, *Archaische Naxische Plastik*, 1975, σ. 39. 73 κέ. 86.

Εἰκ. 4. Ἡ ἐργασία στὸ κάτω μέρος τῆς σφίγγας τῆς εἰκ. 1.

Τὸ ἔργο εἶναι ὅπωςδήποτε νεώτερο ἀπὸ τὶς γνωστὲς ἀρχαϊκὲς νησιωτικὲς σφίγγες¹². Ἡ διάπλαση τῶν ὀγκῶν του τὸ πλησιάζει ἰδιαίτερα πρὸς τὴ σφίγγα τοῦ Πειραιᾶ¹³, ἀπὸ τὴν ὁποία ὅμως τὸ ἀπομακρύνει κυρίως τὸ πιὸ ὀρθιο σῶμα. Μὲ τὶς ἐπιφυλάξεις πού ἐπιβάλλει ἡ ἡμί-

εργη κατάσταση τοῦ ἔργου θὰ μπορούσε κανεῖς νὰ τὸ τοποθετήση μεταξὺ τῶν σφιγγῶν τῆς στήλης Ν. Ὑόρκης - Βερολίνου καὶ τῆς Βοστώνης¹⁴, δηλ. στὴ δεκαετία 540 - 530 π.Χ.

Τὸ τυχαῖο αὐτὸ εὔρημα παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἀπὸ δυὸ ἀπόψεως.

12. Ἀπὸ τὴν ἀρκετὰ μεγάλη σειρά πού θὰ μπορούσε κανεῖς νὰ συστήση, Κοντολέων, Ἐπιτύμβια Μνημεῖα (Πανεπ. παραδόσεις), 1968. Kontoleon, *Aspects de la Grèce préclassique*, Paris 1970, 68, γνωρίζουμε οὐσιαστικά μόνο τὶς σφίγγες τῶν Δελφῶν (Νάξου, 570 - 560 π.Χ.) καὶ τῆς Δήλου (Πάρου περ. 550 π.Χ.), FdD II: Amandry, *La Colonne des Naxiens et le Portique des Athéniens*, 1953, πίν. 13 - 15. Bruneau - Ducat, ὁ.π.

13. Βλ. σημ. 3.

14. Richter, ὁ.π., ἀρ. 37 καὶ 38. Ἡ μεγάλη ἀναθηματικὴ σφίγγα τῆς Κυρήνης, πού ἡ Ridgway, *The Severe Style in Greek Sculpture*, 1970, 36, τοποθετεῖ στὸ δεύτερο μέρος τοῦ 6ου αἰ., εἶναι στὴν πραγματικότητα παλαιότερη (560 - 550 π.Χ.), *AJA* 75 (1971), σ. 47 - 55, πίν. 9 - 10. Ἡ σφίγγα τῆς Βοστώνης εἶναι ἤδη ἐλαστικότερη καὶ κομψότερη. Τὰ ἀκόμη πιὸ ὀρθια, ἐλάχιστα ἐλίσσόμενα φτερά καὶ τὸ πλαστικότερο σῶμα, μὲ τὰ ὁποῖα ἐκπνέει ὁ ἀρχαϊκὸς τύπος, μπορεῖ κανεῖς νὰ δῇ στὸ ἀττικὸ πλαστικὸ ἀγ-

Στις ἀρκετὲς ἤδη γνώσεις μας γιὰ τὴν τεχνικὴ τῆς ἀρχαϊκῆς πλαστικῆς προσθέτει νέα στοιχεῖα, προσφέροντάς μας ἓνα παράδειγμα τῶν πρώτων σταδίων τῆς ἐργασίας τοῦ γλύπτη πάνω σ' ἓνα τύπο ἀπὸ τοὺς πιὸ ἀγαπητοὺς τῆς ἐποχῆς¹⁵. Παρατηροῦμε καὶ ἐδῶ τὸ γνωστὸ ἀπὸ τοὺς ἄλλους τύπους βασικὸ χαρακτήρα τῆς πλαστικῆς αὐτῆς, τὴν πρόληψη δηλ. τῆς ἐνιαίας, τελικῆς μορφῆς τοῦ ἔργου σὲ κάθε στάδιο τῆς δουλειᾶς, πὺ δειχνεὶ πόσο ἀναμφισβήτητα ἀντικειμενικὴ δύναμη εἶχε ἡ μορφή αὐτή, ὁ τύπος, στὸ πνεῦμα τῶν δημιουργῶν καὶ τῆς κοινωνίας τους τότε¹⁶. Ἀκόμη παρατηροῦμε τὸ τολμηρὸ δούλεμα μὲ τὸ χοντρὸ ἐργαλεῖο ὡς πολὺ κοντὰ στὴν τελικὴ ἐπιδερμίδα τοῦ ἔργου, πὺ ἐπιτρέπει καὶ ἐπιβάλλει τὴν ὑποδήλωση, ἀπὸ τὰ πρῶτα στάδια, τῶν περισσώτερων τελικῶν λεπτομερειῶν. Ἡ παρατήρηση τῆς Adam¹⁷ γιὰ τὴν παράλληλη πρώιμη χρῆση τοῦ λοξοῦ χτυπήματος μὲ τὸ βελόνι ἐπιβεβαιώνεται. Μόνο πὺ ἡ ἐναλλαγή του μὲ τὸ κάθετο δὲν φαίνεται νὰ ἀκολουθῇ ὀρισμένο κανόνα. Κάτι πὺ δὲν ἔχει ὅσο πρέπει τονισθῇ καὶ φαίνεται καθαρά στὴ σφίγγα

τῆς Νάξου εἶναι ἡ διαφορὰ στὴν ἐπιμέλεια τῆς ἐργασίας τῶν διαφόρων πλευρῶν, ἀνάλογα μὲ τὴ σημασία τους στὴν τελικὴ μορφή, ἀπὸ τὰ πρῶτα ἤδη στάδια τῆς ἐργασίας¹⁸.

Ἀκόμη ὅμως περισσώτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζεται τὸ πρόβλημα τοῦ προσορισμοῦ τοῦ μνημείου. Ἡ περίπτωση τοῦ ἀκρωτηρίου οἰκοδομήματος πρέπει μᾶλλον νὰ ἀποκλεισθῇ. Τὰ γνωστὰ παραδείγματα ἔχουν συνήθως τὴν κεφαλὴ εἴτε πρὸς τὰ ἔμπρὸς ἢ λοξά, 45° περ. πρὸς τὴν πλευρά, γυρισμένη¹⁹. Ἐχομε λοιπὸν μιὰ σφίγγα πὺ στρέφει τὴν κεφαλὴ κατὰ 90° πρὸς τὰ δεξιὰ της καὶ πὺ προοριζόταν νὰ τοποθετηθῇ πάνω σ' ἓνα ἐλεύθερο στήριγμα, πεσσὸ ἢ κίονα.

Στὴν ἐρευνα ἐπαναλαμβάνεται συχνὰ ἡ διαπίστωση ὅτι δὲν ὑπάρχει σαφὴς διάκριση μεταξὺ τῶν ἀναθηματικῶν καὶ τῶν ἐπιτυμβίων σφίγγων²⁰. Παράλληλα ὅμως παρατηρεῖται ὅτι, ἐνῶ στὴν Ἀττικὴ μαρτυρεῖται εὐρύτατα ἡ ἐπιτύμβια χρῆση ἐπάνω σὲ πεσσό, στὶς Κυκλάδες καὶ τὴν εὐρύτερη ἰωνικὴ περιοχὴ τὰ γνωστὰ μνημεῖα τεκμηριώνουν τὸν ἀναθηματικὸ μόνον προορισμό — ἂν καὶ μὲ

γεῖο JHS 8 (1887), πίν. 72, στὴ σφίγγα τῆς Πάρου, Rubensohn, *Das Delion von Paros*, 1962, πίν. 9. Gnomon, 38 (1966), 210 καὶ στὴ σφίγγα ἀπὸ τὴν Αἴγινα, Ridgway, ὁ.π., εἰκ. 51 - 52.

15. Τὸ ἡμίεργο τραπεζοφόρο σὲ σχῆμα σφίγγας ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ τῶν Ἰταλῶν στὴ Δῆλο, Délos XVIII, σ. 40 καὶ πίν. 18, 126, διέπεται ἀπὸ ἄλλη κατασκευαστικὴ ἀρχὴ καὶ προέρχεται ἀπὸ πολὺ νώτερους χρόνους, τοὺς ὁποῖους, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ σχῆμα, προδίδει καὶ ἡ διαφορετικὴ μέθοδος τῆς ἐργασίας.

16. Blümel, *Griechische Bildhauer an der Arbeit*, 1943, σ. 16. Zinserling, *Eirene XIII* (1975), 21. Πρβλ. Adam, *The Technique of Greek Sculpture*, 1966, 7.

17. Ὁ.π., 5.

18. Πρβλ. π.χ. τὴν τραχύτερη ἐργασία στὸν αὐχένα καὶ τὴν πλάτη τοῦ κούρου ἀπὸ τὴ Νάξο, Blümel, ὁ.π., εἰκ. 12 - 13.

19. Βλ. π.χ. τὸ πῆλινον ἀκρωτήριο τῆς Καλυδῶνος, Poulsen - Rhomaios, *Erster vorläufiger Bericht...* Kalydon, 1927, εἰκ. 46 - 47 καὶ τὴ σφίγγα τῆς Πάρου, ἑ.ἀ. σημ. 14. Ἡ ἀναθηματικὴ αὐστηρορυθμικὴ σφίγγα στὴν Αἴγινα χρησιμοποιεῖ πιά τὸ θέμα ἐπιδιώκοντας τὴ διάλυση τοῦ ἀρχαϊκοῦ σχήματος. Οἱ σχετικὰ μικρὲς διαστάσεις τοῦ κομματιοῦ μας ἀρμόζουν πάντως περισσώτερο στὸν ἀρχιτεκτονικὸ ἢ τὸν ταφικὸ καὶ λιγότερο στὸν ἀναθηματικὸ προορισμό.

20. Richter, ὁ.π., 15. Ridgway, ὁ.π., 35 - 36, Hausmann, *Oedipus und die Sphinx*, *Jahrb. der Staatl. Kunstsammlungen in Baden - Württemberg* 9 (1972) 12.

χθόνιο πάντα περιεχόμενο — τῆς σφίγγας, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν ἰωνικὸ κίονα²¹. Καὶ θεωρεῖται ὅτι λόγοι διαφορετικῆς ἀρχιτεκτονικῆς λειτουργίας τῆς στήλης-πεσσοῦ τοῦ τάφου καὶ τοῦ ἀναθηματικοῦ μνημείου μὲ τὸν ἐλεύθερο κίονα ὠθοῦσαν λιγότερο ἢ περισσότερο πρὸς τὴ σύνδεση τῆς σφίγγας ποὺ κοιτάζει πρὸς τὰ ἔμπρὸς μὲ τὸν κίονα καὶ ἐκείνης ποὺ στρέφει τὴν κεφαλὴ μὲ τὸν πεσσό²². Βέβαιες ἀποκλίσεις ἀπὸ τὴ δοκιμαστικὴ αὐτὴ κατάταξη εἶναι γνωστὲς μέχρι τώρα κυρίως ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ²³ καὶ ἔχει ἐκφρασθῇ ἡ γνώμη ὅτι ἔγιναν μὲ τὴν ἐπίδραση τοῦ πιὸ ἰσχυροῦ ἐκεῖ τύπου τῆς ταφικῆς στήλης²⁴. Ὅπως δὲ ποτε, ἡ μετὰ τὴν ἀπαγόρευση τῶν πολυτελῶν μνημείων στὴν Ἀττικὴ ἐπιμονὴ τῶν ἀγγειογράφων στὸν τύπο τῆς σφίγγας ποὺ βλέπει πρὸς τὰ ἔμπρὸς καὶ στηρίζεται σὲ κίονα²⁵ ἐνισχύει τὴν ἐντύπωση ὅτι πρά-

γματι οἱ παραπάνω παρατηρήσεις ἔχουν ἀντικειμενικὴ βάση.

Μέσα σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο ἀκριβῶς ἀποκτᾷ τὴ σημασίαν τοῦ τοῦ καινούργιου εὑρημα: Εἶναι τὸ πρῶτο σαφὲς δείγμα μεγάλης ἀρχαϊκῆς σφίγγας ἀπὸ τὰ νησιὰ μὲ τὴν κεφαλὴ γυρισμένη στὰ πλάγια.

Πρὸς τὸ παρὸν εἶναι ἀδύνατο νὰ προκρίνουμε μιὰ ἀπὸ τὶς τρεῖς βασικὲς δυνατότητες ποὺ προβάλλουν γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ μνημείου: (α) Παρὰ τὶς μέχρι τώρα ἐνδείξεις ὑπῆρχε στὰ νησιὰ μετὰ τὸ 550²⁶ τουλάχιστον καὶ ἡ ἀναθηματικὴ σφίγγα μὲ τονισμένη « πρόσοψη », (β) χρησιμοποιήθηκε καὶ στὴν περιοχὴ αὐτὴ σπανιότερα ὁ ἐπιτύμβιος τύπος, μιὰ ὀρισμένη τουλάχιστον περίοδο. Καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις ἡ χρονολογία τοῦ ἔργου εἶναι χαρακτηριστικὴ γιὰ μιὰ πιθανὴ ἐπίδραση ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ: συμπίπτει μὲ τὴν ἐποχὴ ποὺ τὸ τυραννικὸ καθεστὼς τῆς Νάξου εἶχε ἄμεσες σχέσεις ἐξάρτησης ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ ἀκριβῶς μὲ τὰ χρόνια ποὺ ὁ Πεισίστρατος ἐγκατάστησε στὴ Νάξο τὰ παιδιὰ τῶν Ἀθηναίων, ποὺ εἶχε κρατήσει ὡς ὁμηροῦς γιὰ τὴν πίστη τῶν πολιτῶν ἐ-

21. Richter, ὁ.π., 37. Kontoleon, ὁ.π., 48.

22. Ridgway, ὁ.π.

23. Ἀκροπόλεως ἀρ. 632 (540 - 530 π.Χ.) καὶ 3723, Schrader, ὁ.π., ἀρ. 372 - 373. Ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἐπιτύμβιων κίωνων μὲ σφίγγες (;) ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ, Raubitschek, *Dedications from the Athenian Acropolis*, 1949, 6. Ἐπίκρανα ἀναθηματικῶν πεσσῶν - στηλῶν, Richter, ὁ.π., σ. 20, ἀρ. 22, εἰκ. 70 - 71. Ὁ συνδυασμὸς ἰωνικῶν κιονοκράνων μὲ σφίγγες ποὺ στρέφουν τὴν κεφαλὴ στὰ μικρὰ χάλκινα ἔργα, π.χ. Reinach, *Répertoire de la Statuaire* 2, σ. 705, 4. 706 - 707, ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὸ διακοσμητικὸ εὐρύτερου συνόλου χαρακτῆρα τους.

24. Ridgway, ὁ.π., 35. Γενικότερα γιὰ τὴ στροφή τῆς κεφαλῆς, βλ. Schrader, ὁ.π., 260. Schäfer, *Reliefpithoi*, 1957, σ. 32, σημ. 81. Alscher, II, 1, 267.

25. Κυρίως στὴν εἰκονογραφία τοῦ μύθου τοῦ Οἰδίποδος, Hausmann, ὁ.π. Ἀκόμη καὶ οἱ σπάνιες παραστάσεις μὲ ἐπιτύμβιες σφίγγες δείχνουν τὴν ἴδια στάση, π.χ. Beazley, *ARV*², 755, ἀρ. 40. 745, ἀρ. 1, 685, ἀρ. 167. Hausmann, ὁ.π., εἰκ.

15. Stackelberg, *Graeber der Hellenen* 1837, πίν. 37. Kurtz, *Athenian White Lekythoi*, 1975, 142 - 143 καὶ 83, σημ. 4.

26. Ὑπάρχουν καὶ ἄλλα παλαιότερα ἀδημοσίευτα τεμάχια σφιγγῶν ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἀποκατασταθοῦν μὲ γυρισμένη τὴν κεφαλὴ. Δυστυχῶς ὅμως δὲν ξέρουμε καὶ γι' αὐτὰ μὲ βεβαιότητα ἂν προέρχονται ἀπὸ ἱερὰ ἢ νεκροταφεῖα. — Στὴν περίπτωσιν ποὺ ἡ σφίγγα ἦταν ἀναθηματικὴ, θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθῇ σὰν ἓνα ἀπὸ τὰ μισοτελειωμένα ἀναθήματα ποὺ ὁ Λυγδαμὶς σκέφθηκε νὰ ξαναπουλῇ στὸς εὐγενεῖς ποὺ τὰ εἶχαν παραγγείλει, Berve, *Die Tyrannis bei den Griechen*, 1967, 78.

κείνων ποὺ πείσθηκαν νὰ μείνουν στὴν Ἀθήνα μετὰ τὴν ἥττα τῶν ἀντιπάλων τοῦ τυράννου στὴν Παλλήνη (546/5 π.Χ.)²⁷. Οἱ συνθήκες αὐτὲς ἐπιτρέπουν

27. Ἡρόδ. I, 64. Berve, δ.π., 78, 51.

τὴν ἔκφραση τῆς τρίτης, πρὸ τολμηρῆς ὑπόθεσης, ὅτι δηλ. (γ) τὸ χοντροδουλεμένο αὐτὸ κομμάτι ἀπὸ τὰ ναξιακὰ λατομεῖα προοριζόταν γιὰ ἓνα παραδοσιακὸ τάφο Ἀθηναίου, στὴν ἴδια τὴ Νάξο, ἢ, μετὰ ἀπὸ ἐξαγωγή, στὴν Ἀττικὴ.

B. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

AN UNFINISHED ARCHAIC SPHINX - STATUE FROM NAXOS

A fragmentary, unfinished statue of an archaic sphinx was found by chance in a deserted house on the citadel of Naxos some months ago. Preserved are only the wings (length 0,48, breadth 0,18 m.), a small part of the upper feline body and the basis of the generally shaped human, female head.

The stage of work, being that usually reached in the quarries, witnesses once more the subtle and integral form obtained by the archaic sculpture already in the first steps of hewing the block : Discrepancies in shape and treatment of the different sides, as well as the trace of the hair on the upper side of the wings, show that the artist aimed at a sphinx with her head turned to the right.

The form of the wings and their combination to a slender body point to

a date between 540 - 530 B.C. for the fragment.

It is not easy to say, whether this sphinx, the first of big size with head turned to the side, i.e. with frontal side - view, to be known from the islands, was conceived as a funerary monument on the top of a stele, or as a votive sculpture on the top of a free ionic column, as her shape and origin respectively seem to suggest : Sphinx - stelae are not known from the islands and island sphinxes on votive columns do not turn their head to the side.

But the dating of the fragment after the establishment of the naxian tyranny would anyhow explain the attic influence suggested in both cases by the structure of the piece.

V. LAMBRINOUDAKIS

